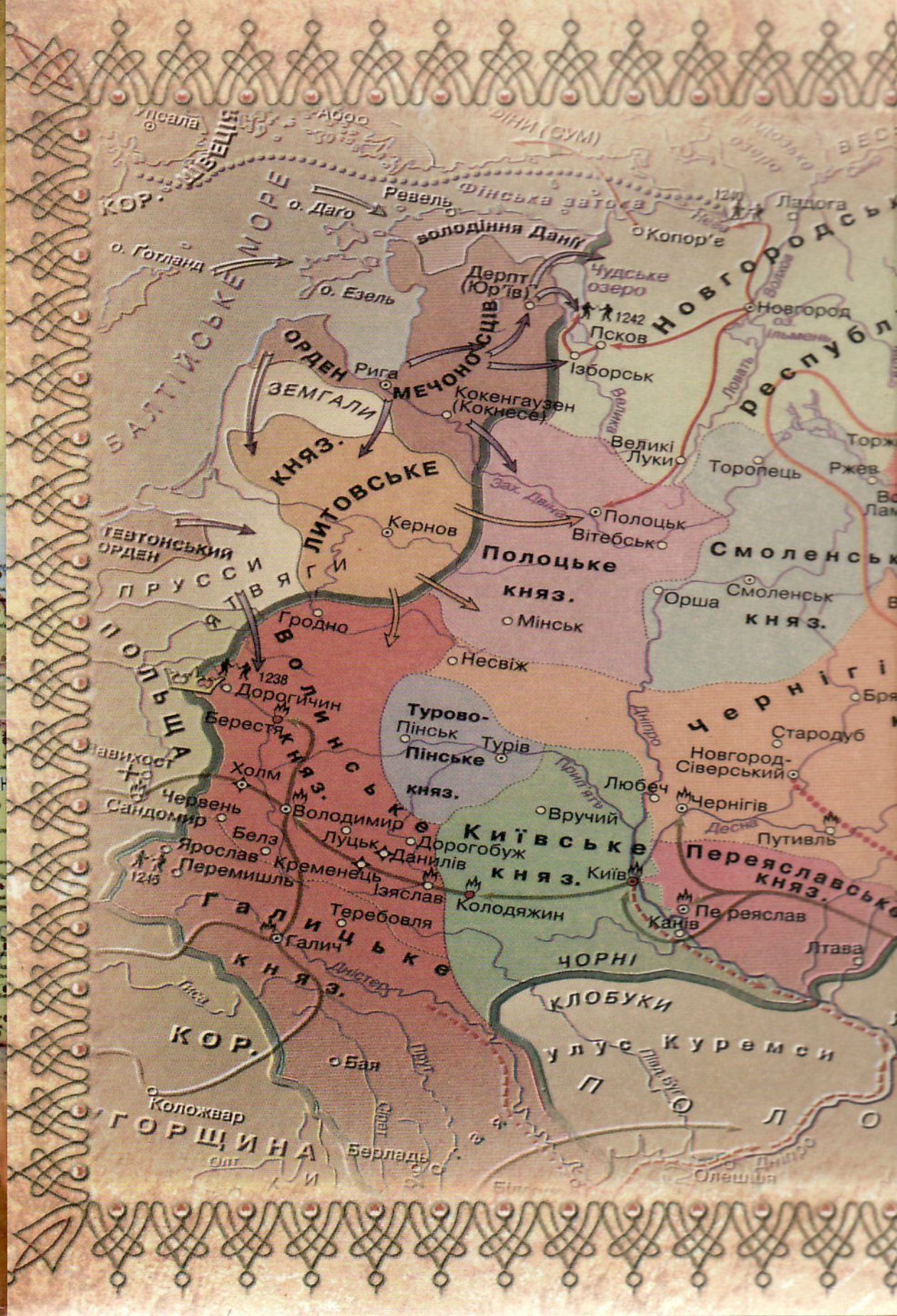

Ірина Целюк

Переселенці

Тисячолітня
— дорога
Холмщини,
Підляшся,
Надсяння і
Лемківщини

**РУСЬКІ КНЯЗІВСТВА
В XII-XIII СТ.**

У книзі Ірини Цельняк «Переселенці» змальовані події, що відбувалися у Галичині та на Волині, а пізніше – Холмщині, Підляшші, Надсянні та Лемківщині з I по XX століття. Ця більш ніж тисячолітня дорога зневаги і знущань полита кров'ю мільйонів жертв, які загинули тільки за те, що були українцями. Угорці, поляки, литовці, москалі, австрійці з 1340 року почергово ділили західноукраїнські землі, як і всю Україну, владарювали і поневолювали народ, жорстоко насилуючи його віру та мову. Детально проаналізовано найважливіші віхи історії західноукраїнських земель, а особливо події першої половини минулого століття: моральний геноцид і фізичний терор, які закінчилися знищенням десятків тисяч українців, руйнуванням церков, кладовищ, спаленням сіл і насильним виселенням-депортацією дев'ятисот тисяч «закерзонців» у Радянську Україну і на північ Польщі.

Як це було, чому це було і як жилося при різних владах поневоленим русинам-українцям у ті далекі століття ви дізнаєтеся з історичної розповіді Ірини Цельняк «Переселенці»: тисячолітня дорога Холмщини, Підляшшя, Надсяння і Лемківщини». Дане видання не тільки ілюструє історичні події та дати, але й аналізує всі державотворчі та руйнуючі сили, що діяли в українській, а особливо «закерзонській» історії.

Історична розповідь написана на основі багаточисельних наукових праць та публікацій.

Сучасникам, які прагнуть знати правдиву та трагічну історію Галицько-Закерзонського краю.

Приурочується до 65-ї річниці насильного виселення українців із Закерзоння

Рецензент – М. П. Гетьманчук,
доктор історичних наук, професор,
завідувач кафедри філософії і політології
Львівського державного університету внутрішніх справ.

Ц 35 Цельняк Ірина Романівна.
«Переселенці»: Тисячолітня дорога Холмщини,
Підляшшя, Надсяння і Лемківщини: Історична
розповідь. – Львів: Край, 2009. – 412 с.
ISBN 978-966-547-317-6

ЗМІСТ

У серці ношу голос предків... 5

I розділ ВИТОКИ КОРИННЯ

Найдавніші поселенці
на землях Холмщини, Сяноччини
та Підляшшя 11

Проповідники Кирило і Мефодій
(863-886) 16

Червенські городи (907-992) 20

З історії виникнення Польщі
та її перших князів..... 22

II розділ ЕПОХА КИЇВСЬКОЇ РУСІ

Під владою київських князів
(1015-1077) 27

Ростиславичі – володарі
Червенських городів 30

Галицький князь Володимирко 36

А як жили прості люди у селах? 40

Правління Ярослава Осмомисла
(1154-1187) 43

Волинські землі (1170-1199) 46

Князювання Романа (1199-2005) 47

III розділ ЧАСИ КНЯЗЮВАННЯ ДАНИЛА ТА ЙОГО НАЩАДКІВ

Боротьба за галицько-
волинські землі (1205-1238)..... 49

Татаро-монгольське нашествя
(1238-1241) 57

Боярське самоуправство 58

Повернення Любліна, Перемишля і
Ярослава (1243-1245) 59

Місійна діяльність князя Данила
(1245-1264) 60

Князювання Лева та його братів
(1264-1301) 64

Волинський князь Володимир..... 68

Устрій, порядки
та мешканці Львова 69

Володарювання князя Юрія
і його дітей 71

Торгівля галицько-волинського
періоду 74

Напружені 1315-1324 роки 76

Останній галицько-волинський князь
Болеслав-Юрій II (1224-1240)..... 77

IV розділ ПІД УГОРСЬКОЮ, ПОЛЬСЬКОЮ ТА ЛИТОВСЬКОЮ ВЛАДОЮ

Боротьба за престол Галицької Русі... 81

Волинський князь Любарт-Дмитро 83

Плани польського короля
Казимира III 84

Князі Корятовичі..... 87

Людвик Алжуйський і Володислав
Опольський..... 87

Союз Польщі та Литви..... 89

Захоплення Львова королем Ягайлом... 91

Польсько-литовська унія 92

Попеволення західноукраїнських
земель Польщею (з 1387 року)..... 96

Події довкола Русі-України
у XV столітті..... 101

Люблінська унія 1569 року..... 103

V розділ КОЗАЦЬКО-ГЕТЬМАНСЬКА ЕПОХА

Козаччина (1573 – 1637) 105

Послаблення ідеології
православної церкви 108

Релігійні та культурні зрушення
в Європі..... 111

Передумови унії в Галичині..... 113

Боротьба між православними
та греко-католиками 116

Церковне життя після 1622 року 118

Зародження невдоволення в Україні ... 120

Унійні процеси на Холмщині
та Підляшші (1596-1645)..... 122

Козацько-повстанські заворушення
(1646 – 1648) 125

Повстання у Львові та облога міста
військом Б. Хмельницького 128

Селянські повстання в Холмщині
і Надсянні 132

Плани і поразки
гетьмана Хмельницького 133

Зборівський трактат (1649)..... 135

Новий етап українсько-
польської війни 136

Переяславська рада (1654)..... 138

Московитсько-гетьманські війська
у Львові..... 141

Гадяцький договір 144

Андрусівський мир 148

Хотинська битва 151

«Вічний мир»..... 153

Період гетьманства Івана Мазепи
(1687 – 1709) 156

Війна із шведами
та Полтавська битва 1709 року 158

Занепад гетьманщини 162

VI розділ ПОДІЛ ГАЛИЦЬКИХ ЗЕМЕЛЬ

Релігійні суперечки в Галичині.....	165
Репресії проти українських церков на Холмщині і Підляшші (1717)	167
На сході від галицьких земель.....	171
Поділ Галичини між Росією, Пруссією і Австрією (1772).....	174
Під двома владами: закони і заборони	176
Жандармська політика московських царів*.....	183
Життя при Австро-Угорщині.....	194
Національно-духовне відродження в Галичині	200
Холмщина і Підляшшя під владою Польщі та Московії.....	206
Русифікація та ополячення духовно-просвітницького життя у Холмщині та Підляшші.....	210
Габсбургська імперія на галицьких землях (після 1868 року).....	215

VII розділ РЕВОЛЮЦІЇ ТА ВІЙНИ

Народовецький рух.....	221
Революція 1905 року в Росії та її наслідки для українців	224
Перша світова війна.....	227
Надсяння після 1918 року.....	231
Питання Холмської губернії.....	232
УНР і ЗУНР у боротьбі за самостійну Українську державу.....	234
Варшавський договір	239
Вирішення долі Східної Галичини.....	242
Мирний Ризький договір.....	245
Повернення «закерзонців» на рідні землі	247
Лемківщина у міжвоєнному періоді.....	249

VIII розділ У СПОКОЇ ТА ТРИВОЗИ

Події 1922 року довкола Галичини та Холмщини.....	251
Українське питання у Польщі.....	254
Дискримінація української освіти і школи	257
Громадські товариства Холмщини і Підляшшя	261
Початок знищення православ'я та закриття православних церков у Холмщині і Підляшші.....	265
Полонізація Холмщини та Волині і руйнування храмів 1938 року	272
Боротьба за самостійність українців (УВО та ОУН).....	280
Міжнародні події тридцятих років.....	286

Політичні маніпуляції в Європі (1937-1939).....	289
Союз Сталіна і Гітлера. Пакт Молотова-Ріббентропа	293

IX розділ ДРУГА СВІТОВА ВІЙНА. НЕНАВИСТЬ ТА СТРАХ

Окупація СРСР західноукраїнських земель (1939-1941).....	297
Галичина і Волинь під німецькою владою (1941-1944).....	303
«Німецький період» просвітництва Холмщини і Підляшшя (1939-1944)	308
Розквіт і проблеми українських церков (УГКЦ та УАПЦ)	312
Релігійно-духовне життя Холмщини і Підляшшя (1939-1944).....	319
Боротьба польських шовіністів проти українського відродження.....	322
Каральні акції польських банд у Надсянні.....	328

X розділ ВИГНАННЯ І ДЕПОРТАЦІЯ УКРАЇНЦІВ

Переломні 1944-1945 роки для Холмщини і Підляшшя	337
Процес переселення	340
Втеча «переселенців» в Галичину і на Волинь	343
Виселення надсянців 1945 року	345
Доля українських храмів Перемишльщини, Холмщини і Підляшшя	350
На західних землях України.....	353
Операція «Вісла»	355
Депортація українців із Закерзоння після акції «Вісла»	359
Життя переселенців у Радянській Україні	362
<i>Післямова</i>	366

Додатки: Хронологія подій на Холмській Русі	371
Про Підляшшя.....	386
Нищення української мови поневолювачами України	388
Список виселених у ході операції «Вісла» сіл і містечок.....	396
Список літературних джерел	401

І мертвим, і живим,
і ненародженим
землякам моїм
в Україні і не Україні...

Тарас Шевченко

У СЕРЦІ НОШУ ГОЛОС ПРЕДКІВ...

Я живу у селі Чишки, що біля Львова. Тут народилася. Але це село населяли з чотирнадцятого століття лише поляки. Після сорок четвертого-сорок п'ятого років минулого століття тут мешкають виселенці більше ніж з п'ятдесяти сіл та містечок Холмщини, Надсяння, Підляшшя. Багато в останні десятиріччя переїхало сюди й інших людей, для котрих Чишки стали другою батьківщиною.

Що ж спонукало мене вивчати історію Закерзоння – предвечної батьківщини русинів-українців? Це земля, де жили мої предки. На Холмщині народилися мої прадіди, діди, батьки. Ще змалечку доводилося чути ностальгічні спогади про життя десь там, за межею Радянського Союзу. Було у тих спогадах бабусі, мами та батька багато гіркоти, туги і болю за несправедливість, кривди, які їм завдавали поляки та москалі. Скільки сумних і трагічних історій! І кожна родина жила і живе тими згадками дотепер. Хоча вже багатьох живих свідків давно нема, та залишилося дуже мало «переселенців», котрі можуть розповісти про трагедію свого села чи міста, свого рідного краю, своїх близьких.

Як не дивно, але ми, малі діти, та й вже коли стали дорослими, не надто вникали у спогади наших родичів. Вважали, що це закономірне явище – хтось звідкись приїхав, хтось десь жив, але переїхав поближче до «столичного» Львова. У післявоєнний період аж до дев'яностих років дітям у школі викладали історію Росії, Радянського Союзу, вчили чужих теорій, доктрин, марксистсько-ленінської філософії, наукового комунізму. Ми росли неуками, затуманені піонерськими, комсомольськими і комуністичними ідеями та ідеалами. А ще якої шкоди завдав науковий атеїзм! Там, де була високосвідома українська родина і вірно зберігала відданість своїй нації та вірі у Бога, підростаюче покоління виховувалося у такому ж батьківському патріотичному, непохитному дусі...

Наші історики не дали нам справжню історію. Не знаючи власної історії і власного народу, а також правдивої польської та московської історій та їхніх народів, українцям доводилося дуже довго жити в невіданні та вірити чужим теоріям і чужим можновладцям.

«Історія – не кошик для сміття. Вона фіксує все – і добро, і зло. Нащадки вибирають з неї все по своєму розумінню. Коріння великого дерева Холмщини, Надсяння, Підляшшя живе, бо можна пересадити його, але змінити генетичний код неможливо. Великої, непоправної шкоди завдають батьки дітям, якщо не вкажуть їм місця знаходження їхнього коріння в особі землі і праху предків. Крізь покоління генетичний код нуртуватиме, а індивідуум, не наділений інформацією, не спроможний буде пояснити самовчинки» (І. Салюк).

Уроки минулого зболено кричать, аби не забували діти, внуки, правнуки справжньої української історії і пам'ятали якою ціною доводилося розплачуватися нашим дідам-батькам за свої отчі землі, як важко було (за панування Польщі, Москви) бути українцем – розмовляти, читати, співати, шанувати свої звичаї, традиції, віру.

І ось тепер, коли досліджуєш історію України, дізнаєшся скільки ще «білих плям» у цій історії, усвідомлюєш, що правда невідома навіть нащадкам депортованих «закерзонців», не те, що широким масам старшого покоління чи молоді. Але трагедія українців, які зазнавали віками кривди, репресій, жорстоких розправ від поляків та москалів, не може забутися.

Якщо вникнути у маленькі інформаційні повідомлення, окремі наукові праці, публікації, а особливо спогади очевидців – жертв польського свавілля, то до болю хочеться кричати від жаху за таку споконвічну несправедливість, поки не пізно розкрити правдиві події, розповісти про «Голгофську» долю західних українців.

Чому таке відбувалося в нашій історії, чому саме із нами, українцями? Де таїться корінь слабкості, зла і чому українська нація більше як шістьсот років стогнала у ярмі?

На ці питання я шукала відповіді, але знала, що нинішнє покоління, як і я до недавнього, мало знає або ж і гадки не має, хто такі «переселенці, виселенці, депортовані». Аналізуючи події сивої давнини і недавньої «депортації», я зрозуміла, що описувати історію лише певного етнічного утворення чи регіону, воеводства чи повіту несуттєво, це знову ж таки ділити на шматки українські території. Тому намагалася не осуджувати тих, хто зрікся своєї національної приналежності і віри

та перейшов чи то на римо-католицизм і став поляком, чи то прийняв російське підданство. Лише прагла з'ясувати закономірність явищ та обставин і бути максимально об'єктивною...

Історія українського народу – найтрагічніша з усіх історій усіх народів. Напевно немає такої країни, де б так різко і часто змінювалися події і водночас кардинально ламалася доля сотень тисяч людей як на галицько-волинських землях... Війни, грабунки, пљондрвання, заборони мови і віри, руйнування святинь, винищення народу та багато-багато іншого пережила Україна протягом тисячі років.

Історія одного народу тісно пов'язана з подіями, які відбувалися у сусідніх країнах... Історична доля Холмщини, Надсяння, Любачівщини, Ярославщини, Підляшшя, Лемківщини не могла суттєво різнитися від долі окупованих Галичини і Волині. Вона однакова і спільна, бо одне генеологічне дерево єднає русинів-українців, одна земля, мова, культура. Усі ці етнічні групи – це віття одного праукраїнського дерева. Різниця полягала лише у тому, хто і скільки часу владарював на цих чи інших землях, які чужинці та загарбники гнобили і поневолювали народ, хто ніс цивілізацію чи свої злочинні закони, потураючи місцевим людям, мов бидлом, забороняв розмовляти батьківською мовою, видавати книжки українською, слухати Богослужіння рідною...

Заглиблюючись у так довго замовчувані факти поневолення всієї української нації, переді мною з'являлися образи мільйонів загиблих на війнах, замордованих. Я споглядала нужденне життя селян, які впродовж століть становили дев'яносто п'ять відсотків від усього населення західних окраїн Русі-України. Я бачила глиняні та дерев'яні хатки під стріхами, примітивне знаряддя праці і тяжке підневільне життя – з ранку до ночі – сільських трударів.

Але крізь ці трагічні сумні кольори минулого проглядали промінчики сонця. Це була культура, звичаї, обряди, традиції, які вели русинів-українців з глибокої трипільської культури. Були у наших предків і перемоги над ворогами, були неодмінно і свої радості, і свої печалі. І, можливо, вони по-своєму були щасливими. Бо жили серед свого народу і виховували дітей, які народжувалися з любові. При усіх розрухах і нещастях наші прародичі вміли працювати і співати, зберігаючи свою гідність.

Я зрозуміла, що людина ніколи не може вважати себе відокремленою від минулого, бо її коріння ховається у глибині віків. У кожному українцеві тече кров його тисячолітньої

давності предків. Відірватися від цього коріння не може ніхто, бо це вічне дерево українського родоvodu.

Наші пращури не були прибудами на теперішніх українських землях. Відомо, що духовні та фізичні властивості передаються наступним поколінням у генах крові. В археологічних скарбах віднаходимо український творчий дух, що його історія заховала у «високих могилах». Писані сліди назв українського народу сягають кілька тисячоліть у сиву глибину нашої історії.

Описуючи історію галицько-волинського краю, намагалася воскресити довгу і складну дорогу життя українців, показати, що події у Московії, Польщі, Литві, Австрії, Угорщині, Німеччині, Туреччині тощо тісно переплелися з подіями на українських землях. Холмщаки і надсянці, підляшівці та лемки завжди були учасниками всіх битв, конфліктів, які відбувалися на межі Європи і Московії. Їх залучали поляки у свої війська, аби вони захищали їхні інтереси і землі, їх використовували у своїх цілях татаро-монголи, угорці, поляки, литовці, москалі і австріяки. Виснажених полонених українців сотнями тисяч гнали татари і турки, кріпацьких юнаків забирали московські царі у військо і використовували як «гарматне м'ясо» у постійних війнах, а свідомих і непокірних – засилали-«депортовували» у далекі Сибірські краї починаючи вже з шістнадцятого століття.

Якби не загарбники – королі, князі, царі – та їхня воля, події могли б повернутися по-іншому, не було б стільки жертв, не були б стерті з лиця землі тисячі маленьких сіл і величезних міст. Усе могло бути іншим... Але вершилася світова історія, де західноукраїнський народ, в якого не було у найскрутніші часи геніального проводиря, змушений був жити не лише під окупацією, а й як раб у колоніальній країні.

На превеликий жаль багато наших предків упродовж частих суперечок за землі та віросповідання змінили не тільки віру, а й відреклися своєї мови, національності і ніколи не згадували, що їхнє коріння українське. Та незважаючи на моральний і фізичний геноцид, масове винищення століттями наших прародичів, наперекір усім катам наш народ зберігав найголовніше – український дух і віру у волю Всевишнього Творця світу. В оточенні ворогів і їхніх садистських заборон русини-українці все ж розмовляли рідною мовою та зберегли звання українця...

О Боже, як хочеться, щоби ми, нащадки тих, хто загинув, захищаючи отцівські землі і волю, хто пройшов гулаги

і концтабори, заборони і в'язниці, страх і вигнання, все згадали, аби не допустили більше ніколи кабальників на українську землю. Аби врешті довели полякам, що вони живуть на частині наших земель і ніколи Червенські городи – галицько-волинські землі не були їхніми А Львів, споруджений князями Данилом і Левом, де проживало з прадавніх часів русинське населення, був столицею Галицької Русі, а не Польщі.

Ця книга – не спогади, не лірично-емоційні роздуми. Тут занотовано найважливіші політично-соціальні події, описано всі причини і наслідки цих трагічних подій. У кожному поступі історичного буття, за кожним фактом наруги, зневаги, жорстокості ховаються долі тих, хто став жертвою жандармського чи шовіністичного режиму та його владних указів, хто розплатився кров'ю за щасливу долю наступних поколінь.

Маю сподівання, що сучасники зрозуміють, якими були наші вороги, як вони віками зневажали і масово знищували український народ. Можливо, дехто відчує подих давнини і защемить його серце від прочитаного про приниження і страждання наших прапрародичів. Хтось, ймовірно, поновому сприйматиме значення слів Україна, українець, переосмислить своє ставлення до інших віросповідань і замислиться не лише над минулим, а й майбутнім. А хтось, врешті, усвідомить себе нащадком русинів-українців, а чи надломленою гілкою українського дерева...

Кожній людині відомо, що вона є відтворенням когось із своїх пращурів. Лише було б бажання віднайти свого предка і звіритись з його світлою совістю...

Я ЧУЮ ПЛАЧ ПРЕДКІВ...

Я НОШУ У СЕРЦІ ЇХ ГОЛОС...

Ірина Цельняк

Доленосна дорога України...

Це наче довгий стражницький шлях Ісуса Христа на Голгофу.

Цей величний, вічний, Божественний образ нагадує український народ, який йшов на свою Голгофу сотні літ.

Він сотню разів падав, та наче фенікс підіймався із попелу...

А коли дійшов на вершину своєї Голгофи, «розіп'яли його сусіди і поділилися його «одягом».

А ще «прибили» глумливу таблицю над його історією, над його мовою.

За що ж така доля судилася українському народові, котрий ніколи не був ні загарбником, ні поневолювачем інших?

Як могли наші предки тисячу років терпіти наругу над собою, жити у вічній тривозі за своє і своїх дітей життя та все ж таки зберегти незгасимий вогонь української нації?

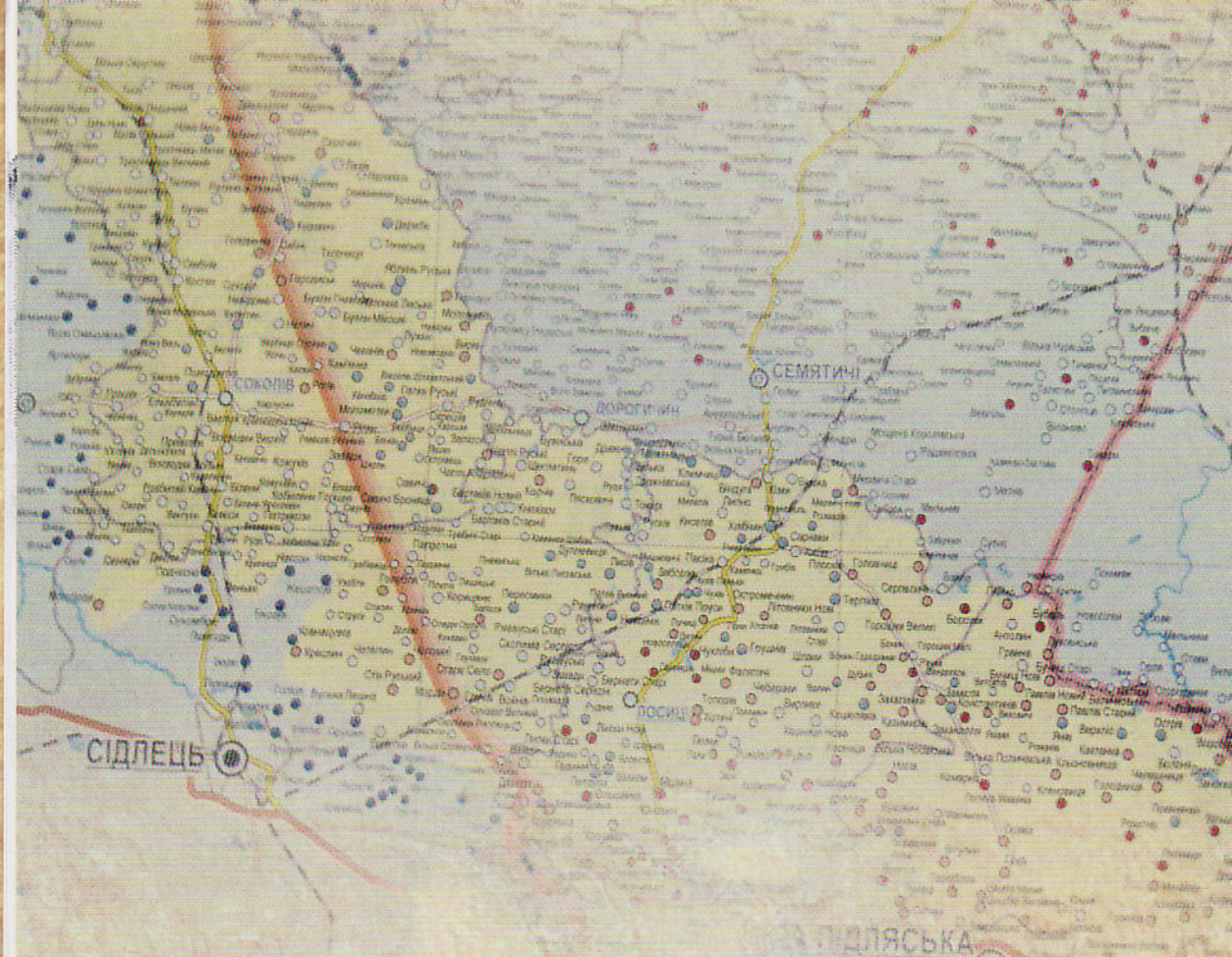
Ця думка не покидала мене повсякчас, і, сподіваюся, читаче, що і ви, збагатившись знаннями про минуле нашого краю, боляче будете сприймати вперті та печальні факти історії.

1

розділ

ВИТОКИ КОРИННЯ

Знали про короля русичів Одоначера і наші предки. У літописі Биховця під роком 1429 згадується про з'їзд шляхти у Луцьку, на якому великий князь Вітовт обговорював серед іншого справу прийняття української та литовської шляхти до польських гербів. У відповідь на це українська делегація заявила: «Ми походимо від одних древніх русів, предків наших, які за предводительством короля їх Одоначера року 470 Рим взяли. Ми стара шляхта римська; предки наші з гербами своїми зайшли до тих держав і вживали їх, а так само тепер... а побіч них не потребуємо інших, а будемо триматися давніх, що їх предки нам залишили».

I розділ

ВИТОКИ КОРИННЯ

Найдавніші поселенці на землях Холмщини, Сяноччини та Підляшшя

I-V століття

З яких земель і коли саме прийшли та поселилися на території, яку обіймали Холмщина, Підляшшя, Надсяння, Лемківщина, праукраїнці з впевненістю ніхто не скаже. За часів «великого переселення народів» давні предки холмцаків, надсянців і підляшівців йшли у першій хвилі переселенців великої групи племен, які склали давньоруський етнос. Вони опинились на порубіжжі різних племінних союзів. А це змушувало їх постійно боротися за право володіти тими землями. Цим і обумовлена трагічна доля русинсько-українського народу впродовж усієї історії його існування.

Давньогрецький історик Геродот називав племена, які заселяли землі по ріці Вепр, Сян, Буг, Дністер, неврами та андрофагами. З німецьких джерел (IX століття – «Баварський географ») відомо, що венеди (слов'яни) були сусідами готів у другому столітті нової ери, а розмежування їхніх місць проходило по ріці Вісла. Відомо, що слов'янські племена сформувалися на землях теперішньої України у I-V століттях.

Процес поселення слов'янських племен відбувався за умов міграції народів через євроазійські простори. Основний шлях цієї міграції проходив через південні степи нинішньої України, але частина племен (готи, гепіди) рухалися у зворотному напрямку – із Скандинавії через Віслу на низ Дністра та у Крим. Одні племена виганяли інших із насиджених місць, вбиваючи місцеве населення та грабуючи їхнє добро.

На мапі Кл. Птоломея з другого століття на Балтійському побережжі є назва Воруссія. Римський історик Етікус 500 року писав, що Прибалтику і острів Ругію заселяли слов'яни. Цю версію підтверджує інший професор Муїргед, уточнюючи, що вони проживали обшир між Ельбою, Одрою і Віслою. Втікаючи від гунів, слов'янські племена посунулися на захід. Отже, наші праруси-алани знали, що у Прибалтиці живуть

свої люди – праруси. Коли 360 року на Чорноморщину навалилася азійська орда гунів, частина аланів покинула береги Чорного моря і подалася до своїх прарусів у Прибалтику. Вони оселилися на острові Ругія і заклали там свою державу. Влада цієї держави та її володаря Одоначера поширилася на всю Прибалтику.

З сарматських племен найбільше було плем'я роксоланів (аланів). Грецький письменник Аміян Марцелінус (IV століття) так писав про аланів: «Алани значно культурніші за гунів, гарні з вигляду, біляві, легко озброєні і вільнолюбні».

375 року алани під проводом свого короля Болемира з допомогою гунів вигнали готів. Частина аланів, відступаючи від навали азійської орди гунів, подалася на північний захід аж на острів Ругію. Частина відступила на північ і розчинилася серед тамтешнього населення, посилюючи місцеві праруські племена. Пізніше у наших літописах вони стали відомі під іменем полян, деревлян.

У 549-550 роках Візантія, воюючи з Персією, мала наймані аланські полки.

Серед племен Прибалтики було і плем'я украни. У зарубіжних джерелах згадується, що король Генріх I (правив 903 – 936) перед тим, як іти на Рим, мусів ще раз приборкати праслов'янське плем'я укранер. Датський історик С. Граматик (1040-1106) у своїй «Історії Данії» писав, що в Ругії був храм поморянських слов'ян з постаттю Світовида і цей храм король Вольдемар I наказав спалити.

В Австрії у місті Зальцбург знайдено в печері мармурову плиту, на якій вирізьблено латинською мовою таке: «Року Божого 477 Одоначер, король рутенів, гепідів, готів, угрів і герулів у скаженій ненависті до церкви Бога замордував за визнання віри і скинув зі скель блаженного Максима та його п'ятдесятюх товаришів, які в цій печері сховалися, а провінцію Норик вогнем і мечем спустошив».

Знали про короля русичів Одоначера і наші предки. У літописі Биховця під роком 1429 згадується про з'їзд шляхти у Луцьку, на якому великий князь Вітовт обговорював серед іншого справу прийняття української та литовської шляхти до польських гербів. У відповідь на це українська делегація заявила: «Ми походимо від одних древніх русів, предків наших, які за предводительством короля їх Одоначера року 470 Рим взяли. Ми єстьмо стара шляхта римська; предки наші з гербами своїми зайшли до тих держав і вживали їх, а так само тепер і цим їх маємо і вживаємо, а побіч них не потре-

буємо інших, а будемо триматися давніх, що їх предки нам залишили»

«Наші предки у п'ятому столітті під проводом свого короля Одоначера не лише перемогли численніші за них римські легіони, але й Рим здобули та чотирнадцять років панували в тій столиці світу», – записано у літописі С. Величка.

В універсалі гетьмана Богдана Хмельницького з 1648 року говориться про «предків наших русів з Ругії од Помор'я Балтицького, якими за предводительством короля їх Одоначера року по Рождестві Господнім 470 Рим був взятий і чотирнадцять літ овладаємий».

Історик С. Герберштайн стверджує, що саме київські руси покликали до себе князів із Ругії. Виходить, що «варязькі» Рюриковичі не потребували слов'янцятись, бо були слов'янами (русинами) з діда-прадіда, нащадками короля Одоначера.

Ім'я Русь на означення нашого народу і нашої землі записане багато разів в історичних документах за п'ятсот років перед приходом фантастичних «варягів». Передісторичні залишки на просторах Середземного і Чорного морів вказують на те, що у цьому обширі мешкав колись один народ, якого чужинці часто називали різними іменами. Але це був праруський народ.

Слово Русь звучало у промовах патріарха Проклуса 434 року. Записано на Зальцбурзьких таблицях 470 року. Слово Русь зустрічається 643 року у перського історика Табарі, 773 – у «Хроніці Теофана Конфесора», у VIII столітті – у «Житті св. Стефана Сурозького», 839 року – в «Бертинських Анналах». 840 року це слово написано у життеписі св. Григорія Амастридського, у IX столітті – у грецьких та арабських істориків. Сирійський письменник Захарій Ректор у VI столітті оповідає про «велетнів Росів», антів називає Ros. Йорданіс теж називає їх «росами» у зв'язку з убивством готського короля Германариха. Візантійський історик Прокопій 529 року стверджував, що анти (алани) і слов'яни говорили одною мовою. А професор М. Міллер вважав антів, аланів, роксоланів за один народ. Такої ж думки про те, що руси і анти означають один народ, був і М. Грушевський.

VI-VII століття

Отак слов'яни втрималися, чи точніше прижилися на багато раніше, на «галицько-волинських» землях, а з VI століття почали розширювати свій ареал на схід, захід, північ та південь, витісняючи германців, балтів, угро-фінів та відвойо-

вуючи родючі землі. І виростали обцинні родові гнізда, городища, розвивалися промисли і господарства.

У східних передгір'ях Карпат, у верхів'ях важливих річок Дністер і Прут, що впадають у Чорне море, та Сяну, зв'язаного з Балтійським морем, сформувалася держава Велика Хорватія, західні межі якої сягали витоків Одри, Ніси і Білої Ельстер. (Римляни називали ріку Одру *Viadrus*, що означає дорога до Русі). Полководець аланської дружини, яка діяла у складі армії гуннських завойовників, володарював на обширних землях вздовж північних схилів Карпат – від верхів'їв Одери на заході до ріки Горині на сході, населених в основному слов'янами. Другим вождем древньої Хорватії був Крак – легендарний засновник Кракова. Інші хорватські князі після 800 року почали носити слов'янські імена: Войномир, Віщеслав, Борна, Людовит, Драгомуж, Владислав.

У VII столітті на території середніх і західних Карпат проживало слов'янське плем'я білих хорватів. Назва білі на той час означала західні. Кольорами білий – захід, чорний – північ, червоний – південь давні народи визнавали сторони світу. Назва хорвати (горвати) означала, що саме ця група слов'ян поселилася у горах. Білі хорвати своєю мовою, культурою, релігією не відрізнялися від слов'янських племен Наддністров'я. Як вважав угорський літописець Анонім вони самі себе вже на початку IX століття називали русами, русинами. Більша частина білих хорватів емігрувала на південь і оселилася на території теперішньої Хорватії.

Ті слов'яни, які подалися на південь (сучасна Болгарія, Боснія, Словенія), створили об'єднання південних слов'ян – югослов'ян. Західні слов'яни поселилися на північ і захід від Карпат, східні зайняли степові простори Придністров'я, басейни рік Буг, Прип'ять, Дністер, а також Карпати. Білі хорвати з самого початку належали до східнослов'янської групи.

Найбільш раннім державним утворенням у південних слов'ян було Болгарське царство (VII століття). У західних слов'ян існувала ранньофеодальна держава Само (у неї входили словаки, морави, чехи, словенці і лужицькі серби), пізніше – Великоморавська держава, до якої деякий час входила також частина теперішньої Лемківщини.

На півночі утворилася Польська держава. Східнослов'янські племена об'єдналися у державний союз Київської Русі, до складу якого пізніше ввійшли русини західних Карпат.

Хорватський союз розвалився на декілька племен і протягом IX століття у Малополющі висуваються висляни і

лендзяни. Одні дослідники вважають, що це ніби мешканці Луцька і його околиць довкола Прип'яті. Інші бачили у них східнослов'янські племена. Треті ототожнюють їх з дулібами або мешканцями перемишльської землі та Червенських городів. Є гіпотеза, що лендзянами колись могли називатися племена радимичів і в'ятичів, які, за словами ліпописця, походять від «ляхів». Однак відомо, що пізніше «лендзянами» називали людей у східних слов'ян, а також угорців для визначення польської народності.

Східні кордони Угорського союзу у X столітті, які проходили вздовж верхньої течії Тиси, простягалися на шістдесят-вісімдесят кілометрів до заходу русько-угорського кордону. Між галицькою землею і угорською існували буферні зони, які досягали в ширину двісті кілометрів. Ця територія не належала ні Русі, ні Угорщині. Міста-кріпості були розташовані на рівнинній місцевості.

Таке розташування стало причиною існування в Карпатському районі етнополітичного утворення, яке не признавало довший час ні угорської, ні руської влади, ні володарів цих держав. Цим утворенням міг бути племінний союз карпатських хорватів, відомий у Візантії під іменем Великої Хорватії. За археологічними даними, на півдні Кошицької котловини протягом двох століть (VII – початок VIII/IX) існував один із периферійних центрів Аварської держави, який панував над слов'янськими племенами даного регіону.

Під впливом аварів частина хорватів у VI-VII століттях взяла участь у завоюванні Балкан і осіла там у нинішніх Хорватії та Боснії.

Рух легітських племен розірвав у районі Кракова два відлами хорватів, які залишилися на старих землях, а князівства, на які розпалася Хорватія, спочатку потрапили під вплив Великої Моравії, а у X столітті були завойовані київським князем Володимиром Великим (у Прикарпатті та на Сяні) і угорцями (у Закарпатті).

Літописець Нестор у «Повісті минулих літ» вирізняє три східно-слов'янських племена: бужани, дуліби і волиняни. Нестор згадує князя Божа (Буса), який володів давнім містом Волинь, залишки якого ще є поблизу Грубешова на Холмщині. Інше історичне джерело згадує, що у IV столітті на волинські землі напали готи, а волинський (антський) князь Бож 380 року з сімдесятьма боярами загинули у сутичці з ними. На південному сході від Холма, поблизу міста Грубешова та села Городок, є залишки княжого замку Волинської столиці

Волинь (Велинь). Це добре укріплене місто уособлювало собою міцну державу. Після втрати могутності давнього міста Волиня Червень посів провідне політичне становище.

«Баварський географ» згадує про слов'янське плем'я «бусанів» (бужан) і вказує, що у тій місцевості нараховувалося двісті тридцять одне городище. Волинська держава проіснувала недовго, не пережила свого засновника Манджака Маха і після його смерті розпалася на окремі частини. Цими частинами, що відокремилися, були лучани і Червенські городи. Арабський письменник Абдул Хасан-Масуді у X столітті теж писав про короля волинян (полян) Манджака і відзначав, що цей народ (Валінана) є корінним серед слов'янських племен.

На базі древніх поселень (городів), які гуртувалися довкола міст Червеня (над рікою Гучва) і Угровська (Угруська, над рікою Угерка), були великими містами Верещин, Столп'є, Комов, Холм, Грабовець, Сутейськ. Історик В. Мацяк стверджує, що столицею Антської держави було місто Головське, що стояло там, де тепер стоїть Львів, отже, було зародком Львова. Назви поселень, утворені від слов'янських імен та скупчені переважно на західній частині від Перемишля, між Сяном і Верхнім Дністром, на південь від Ярослава, говорять про те, що на цих територіях проживало староруське населення з одноцільним характером.

Проповідники Кирило і Мефодій (863-886)

Перша письмова згадка про Червенські городи третього століття є в Іпатіївському літописі. Наступне повідомлення пов'язане з перебуванням тут 863 року Кирила і Мефодія – проповідників християнства.

Князь Ростислав, звертаючись до патріарха Фотія та візантійського імператора Михайла III (842-867), прохав надіслати місіонерів: «...ми, слов'яни, люди прості, не маємо нікого, хто б об'явив нам правду, зрозуміло її проповідуючи. Тому добре було б, володарю, якщо нам пошлеш такого мужа, який би нас у всій правді просвітив».

863 року візантійські царі прислали до Моравії (Паннонії) братів Кирила і Мефодія з міста Солуня (Македонія) проповідувати Святе Євангеліє. Євангелізаційна діяльність солунських братів мала вагомий вплив не лише на характер раннього християнства на нинішніх теренах Польщі, а й на історію

Європи. Морав'яни, хорвати-висяни, болгари, серби, руси, обираючи православну віру, стали ревними сповідниками візантійської ортодоксії.

Кирило і Мефодій своєю місіонерською діяльністю збудили пильність німецької церкви та Риму і ліквідували західні й східні впливи на тих віддалених від Риму та імперії землях. Вони прибули у Моравію у часі змагань двох християнських центрів за втягнення на свої орбіти слов'ян, які займали величезні терени на захід та північ від кордонів християнського світу. Таким чином, слов'яни стали об'єктом політики владарів західної частини Римської імперії (латино-германського світу) та східної Римської греко-візантійської імперії.

Євангелізаційна діяльність Кирила і Мефодія зрозумілою мовою для підданих князя Ростислава та князя Паннонії Коцела зустріла негайний супротив німецького єпископату, єпископів Пассау і Зальцбурга. Всупереч панівному переконанню, святі використовували у літургіях грецьку, латинську та гебрійську мови. Однак німецький єпископат їх звинувачував у ересі.

Місіонери шукали допомоги у Римі. Вони подарували Папі Адріану II мощі святого Климентія I. Папа схвалив діяльність братів та допустив слов'янську мову до літургії на території його юрисдикції. Адріан II, як і князь Ростислав, вважав, що греки Кирило і Мефодій – «нові люди» і будуть слабші та покірніші, ніж латинські єпископи, на боці яких часто стояли франконські королі.

Однак навіть піднесення Мефодія до архієпископського сану відновленої Сирмійської митрополії, що охоплювала Паннонське князівство та Великоморавську державу, не вберегло його від трирічного ув'язнення у Регенбурзі. Був ув'язнений і князь Ростислав, якого там закатували. Мефодію завдяки втручання Папи Івана VIII вдалося вийти із в'язниці.

875 року Папа писав до східнофранконського короля, що Паннонська єпархія на підставі привілеїв віддана Апостольській столиці. Однак призначення цим же Папою єпископа Віхінга суфраганом у Нітрі призвело до того, що владу архієпископа Мефодія було обмежено до мінімуму. 881 року Мефодій разом із своїм учнем подався за викликом імператора Василія до Константинополя. Після повернення останні роки свого життя він присвятив перекладацтву. (Помер 6 квітня 885 року).

Папа Стефан V 885 року писав до моравського князя Святополка, що Мефодій поширював еретичну науку та ви-

користувався у Богослужінні варварську мову. Папа відрікся від помилок Мефодія і заявляв, щоб ніхто під жодним приводом не смів читати молитви або відправляти літургію слов'янською мовою, як насмілився це робити Мефодій. Він зазначав: «Якщо Служба Божа відбувається для простого люду, то як виняток, ми дозволяємо так чинити і звертаємося до вас із нагадуванням, щоб ви так чинили частіше, але за умови, щоб тлумачення Євангелії та апостольських листів велося людьми вправними у мові, оскільки в кожній мові шанують та пізнають Бога. Людей непокірних та впертих, яких охопили суперечки та заворушення, якщо не подіяло на них перше та друге нагадування, дозволяємо виключити з лона Церкви, аби паршива вівця не псувала цілого стада. Ми наказуємо їх приборкати і вигнати за межі краю».

У «Житті Мефодія» є згадка щодо прийняття хрещення князем вислян у слов'янському обряді. То було 880 року, коли Святополк, володар Великоморавської держави, захопив край вислян із Краковом та Вислицею, басейном верхньої Вісли, охрестив його мешканців та полонив їхнього князя. Першими були християнізовані Малополяща і Сілезія. Тодішній господар Хорватської держави рішуче опирався місійній акції Кирила і Мефодія, що поширювалась із Великої Моравії. «Поганський князь, дуже сильний, що сидів на Вислі, чинив глум над багатьма християнами та кривди їм завдавав. Пославши ж до нього, Мефодій звелів йому сказати: «Добре буде для тебе, сину, охреститись із власної волі на своїй землі, аби ж не був насильно охрещений у неволі на землі чужій, і будеш мене згадувати». Так і сталося.

Християнство було накинуто хорватам-вислянам з боку Великоморавської держави. Правда, хоча тодішній господар чинив рішучий опір місійній акції, яка йшла з Великої Моравії, однак внаслідок мілітарної поразки та прилучення князівства до Моравії, народ разом із князем змушений був прийняти християнство у візантійському обряді.

Завойовані землі ввійшли до складу архієпархії святого Мефодія. Межею єпархії були на сході Буг і Стир (західні околиці нинішньої Волині), на південному заході до неї належав Краків із землею Ваг, що знаходиться на півдні Татр.

Проповідувана Мефодієм і Кирилом наука перенеслась і на землі майбутньої Холмщини та Підляшшя.

886 року, після смерті братів, у передмісті Любліна «Чвартек» учнями святого Мефодія було закладено будівництво церкви.

Цього ж року Рим скасовує східно-слов'янський обряд в Моравії. Причиною послужили скарги єпископа Віхінга про наступника Мефодія Горазда. Папа Стефан V послав до слов'ян триосібну делегацію (єпископа Домініка, священників Івана та Стефана) з повідомленням, що Гораздові забороняється виконувати обов'язки до того часу, поки він сам не поклониться Римській духовній владі. Врешті відбувся суд Віхінга над учнями Мефодія. Вирішили вигнати з Моравії окрім пресвітерів та дияконів ще й єпископів Клементія, Вавринця, Наума та Ангеларія.

Життя Кирило-Мефодіївської Церкви з візантійським нутром, зодягнутим у слов'янські літургійно-мовні шати, добігало краю. Тоді слов'янські князі звернулися у справі християнізації своїх земель до церковного осередку, який не проявляв таких зазіхань франконського духовенства. До цієї коаліції два згадані князі намагалися втягнути північного сусіда, могутнього поганського князя, що сидів на Вислі. Мирні пропозиції святого Мефодія християнізації князівства хорватів-вислян здійснилися лише за Святополка, наступника Ростислава, внаслідок завоювання цих земель та включення їх до складу Велеградської архієпископії.

Першими апостолами нового політичного організму були найближчі учні апостолів-слов'ян – Візног та Ослав. Євангелізація цих земель йшла паралельно із сакральним будівництвом. Розкопки у Вислиці, Кракові, Сандомирі, Перемишлі відкрили комплекси сакральної забудови, тісно пов'язані із візантійсько-слов'янським обрядом. Ротондові храми у Перемишлі, особливо та, що з палацом, мають свої аналогії з ротондами у Вислиці, Кракові, на Ледницькому Острові, Любліні, Завихості. Усі ці археологічні знахідки підтверджують той факт, що на цих землях існувало первинне християнство і ці польські землі належали до Великоморавської держави.

А в цей час у Болгарії цар Борис прогнав латинських єпископів і настановив своїх православних. На початку дев'ятого століття на землях Червенських городів, які входили в Моравську державу, збудована в Перемишлі Кирило-Мефодіївська церква. На Прикарпатті виникають і розвиваються школи – дяківки, осередки іконопису, переписування книг.

Червенські городи (907-992)

Визначним містом на північно-західних українських землях був Холм, який мав багатостраждальну історію і у XIII столітті став столицею Галицько-Волинського князівства. Багато дослідників вважають, що місто існувало ще у III столітті, хоча панує стала думка щодо побудови його Данилом Галицьким.

У пізнавальній збірці переказів Вельтмана (Атіла або Русь) описуються події IV-V століть на слов'янських землях. Вельтман стверджує, що на давньоруських землях володарював князь русів Яровит, а столицею його держави був Холмоград. Згадуючи місцевих князів, автор пише, що після Яровита правив його син Володимир. Згодом холмські землі були завойовані готами і князь Олімир платив їм данину.

У ранньому середньовіччі, коли міста стали центрами племінних осередків, найпершим містом Підкарпаття і однією із столиць великого народу хорватів було місто над Сяном, яке у X столітті з'являється під назвою Перемишль. Крім Перемишля існували інші племінні центри: Звенигород, Теревля, Галич. Червенські городи мали укріплені гради і як усі слов'янські племена захищали свої землі.

Хорвати у часи слов'янського напору на південь зайняли значну частину Балканського півострова. Відомості про хорватів як автохтонів Підкарпаття містяться у творі візантійського імператора Костянтина Багрянородного «Про керування імперією» та у працях арабських хроністів, зокрема Аль-Масуді чи Ібн-Рості.

Про те, що місто над середнім Сяном – Перемишль слід вважати однією із столиць хорватів, свідчать археологічні розкопки. Вони переконливо доводять, що Перемишль уже у IX столітті був оборонним градом, оточеним укріпленими валами. Він являв собою осередок племінного князя та його озброєної дружини, центр адміністративної та військової влади, релігійного та культурного життя.

Підтвердженням того, що червенські землі були заселені у ті далекі часи давньоруським народом, є розповідь літописця Нестора про похід київського князя Олега, який, «йдучи на греки», 907 року залучив до своєї дружини червенських воїнів. Повертаючи з війни 911 року, Олег приєднав червенські землі до Київської Русі. 930 року поляки відібрали червенські

землі від київського князя Ігоря. А у 981 і 991 роках князь Володимир знову ці землі відвоював від поляків (Червень, Перемишль, Теревовлю, Звенигород, Спас), а також частину південних Карпат. 992 року, об'єднавши волинські, червенські та галицькі землі і передавши своєму синові Борису, Володимир Великий заснував Волинсько-Червенську православну єпархію.

Більшість хорватських городищ (деякі з них, такі як Стольсько на річці Колодниці – притоці Дністра, були у двадцять разів більшими за тогочасний Київ) виявилися знищеними і життя у них так і не відродилося. Досліджується питання про те, що все-таки найдавнішою столицею русинів-українців було саме Стольсько. Існує ще одна версія, що столицею хорватів було Головсько, на місці якого побудували пізніше Львів. Версій є декілька, тож історики згодом, можливо, дослідять глибше витoki українського коріння і розкажуть правду про наші праукраїнські землі та древню столицю наших прародичів хорватів.

На Волині київський князь Володимир заснував нове місто, назвав в свою честь. Це було перше серйозне втручання київського князя в устрій західних окраїн, перші сутички з Польщею, Угорщиною та чехами, а також жорстока боротьба за кожний клаптик землі, на котрій у городищах були свої князі, вибрані із місцевої панівної верхівки. Це була війна не з кочовими племенами, а з військом польським на чолі з князем Болеславом. Союз польських племен у ті часи займав територію між ріками Одер, Варта і Вісла.

Володимир, приєднавши західні землі русичів до Київської Русі і заснувавши нову столицю на Волині, подбав, аби місцева знать не впливала на підпорядкування київському князеві, тим самим міцніше зв'язав Червенські городи з Києвом. Старі центри Волині – Волинь, Червен і Бужськ не відповідали новим завданням князя Володимира.

Між Польською державою і Червенськими городами знаходилася краківська земля, яка належала чехам, союзникам німців, а їхні окремі поселення були на ріці Вісла. Ще 963 року польський король Мечислав I (Мешко) був розбитий німцями і платив їм данину. Отож, це підтверджує, що Червенські городи давно заселені слов'янами-русинами і не могли бути польськими, хоча часто опинялися під владою Польщі.

Чеський король Болеслав не хотів миритися з тим, що будітмо «його» землю відібрав київський князь. Він покликав на допомогу німців і рушив проти Володимира. Однак, зазнавши поразки, попросив перемир'я. Володимир Великий

не тільки помирився з Болеславом, а й одружився з його донькою – християнкою Вишеславою.

Київський князь залишив княжити у місті Володимирі сина Всеволода, а у Галичині – Бориса, у інших містах – своїх синів, родичів та намісників. У Забужжі на лівому березі Бугу Володимир велів закласти місто в честь свого сина Всеволода – Всеволож (тепер Старгород на Сокальщині) та укріплене городище Варяж поблизу Всеволожа.

Приєднані волинські землі склали одну провінцію із центром у Володимирі. Хорватські території межували з Угорщиною та Польщею і через Дністер мали вихід до Чорного моря, а на півночі волинські племена активно тиснули ятвягів, пробиваючись до верхів'їв Німану до бурштинових шляхів.

З історії виникнення Польщі та її перших князів

Повернімося до Польщі, аби зрозуміти, чому ця країна чи, точніше, її володарі постійно конфліктуватимуть та воюватимуть з руськими князями, захоплюючи порубіжні руські землі, особливо Червенські городи, вважаючи їх своїми.

Польща виникла у першій половині першого тисячоліття внаслідок консолідації західнослов'янських племен і племінних союзів межиріччя Вісли й Одри, яких нараховувалось на польських землях понад п'ятдесят. При перших польських королях П'ястах територія Польщі була дуже маленькою – між ріками Віслою і Одрою. Об'єднання здійснило племінне князівство полян з центром у місті Гнездо. Вже з 927 року велись запеклі сутички німців з полабськими слов'янами. Від 930 року існує монархія Редерів. 940 року Герон веде жорстоку війну зі слов'янськими князями на Лабі.

Найдавніший польський хроніст Галл Анонім, описуючи християнізацію північних земель Польщі, подав цікавий переказ. Йдеться про те, що два невідомих прибули до міста Гнезда. Та їм не вдалося дістатися з візитом до князя Попеля. Тоді вони пішли в Крушвиці до вбогого П'яста, який прийняв їх сердечно. Вдячні за гостинність, прибулі примножили його статки – страви та напої. Запросили на банкет і Попеля. Під час цієї пребагатої гостини прибульці постригли сина П'яста та дали йому ім'я Земовит. (Постриг – це один із кінцевих елементів обряду східного хрещення).

[П'ясти – польська князівська (кінець IX століття – 1025) і королівська династія (1025 – 1079 і 1295 – 1370 роки). Леген-

дарним засновником династії був селянин-колісник П'яст (за іншою версією – легендарний вождь польських полян П'яст). За першого достовірного князя з династії П'ястів Мешка I (Мечислава) (963-992 роки) почала формуватися держава, яка отримала назву Польща, а її населення (дещо згодом) – збірну назву поляки. Син Мешка I Болеслав I Хоробрий (Сміливий) прийняв 1025 року королівський титул. Останнім польським королем з династії П'ястів був Казимир III Великий (помер 1370 року). В удільних князівствах П'ясти правили у Мазовії до 1526 і в Сілезії до 1625 року].

Польські дослідники вважають, що християнами були не лише Земовит, але його син Лешко та внук Земомисл (батько Мешка I). Із цього виходить, що Мешка I – князя польського і Гейзу, угорського князя, охрестили безпосередньо у візантійському обряді послідовники Кирила і Мефодія.

(Папа Пій IX 1863 року видав апостольське брєве, підписане секретарем Ватикану кардиналом Джіамо Антонеллі, у якому підтверджено, що польські землі вже у IX столітті були християнізовані святими Кирилом і Мефодієм. Від давніх часів і донині 9 березня у гнезденській архикатедрі та архієпархії святкують врочистість Кирила і Мефодія як покровителів та апостолів польського народу).

Після смерті Мефодія Папа Римський Стефан V формально ліквідував церковну організацію східного християнства. З Моравії були вигнані Горазд, Климент, Наум, Ангеларій та Вавринець. Частина з них знайшли притулок у Болгарії. Архієпископ Горазд, очевидно, шукав притулку у найближчому сусідстві Великої Моравії і знайшов його у Малопольщі.

Після падіння 906 року Великоморавської держави у визволеному краї вислян знайшла притулок моравська людність. Саме тоді до Кракова перейшов єпископ візантійського обряду з Нітри.

Коли до Польщі 968 року прибув латинський єпископ Йордан – місіонер латинської церкви, його осідком стало місто Познань. Однак поляни прийняли єпископа вороже. Тому на цей момент Мешко I, одружений з донькою чеського короля Болеслава II, яка мала обряд хрещення, був уже християнином. Отже, чехи і морави, як і польські племена, були охрещені святим Мефодієм.

Після смерті дружини Мешко I з корисливих мотивів одружився з німецькою принцесою. Візантійський обряд поміняв на латинський лише із політичних міркувань. Укріпити нейтралітет Польської держави за допомогою слов'янської

церкви Мешкові було важко, оскільки німецькі єпископи не сприймали грецького віросповідання.

На заході Мешко I вів постійну боротьбу з німецькими володарями, які прагнули поширити свої впливи на західнослов'янські племена. Особливо гостра боротьба точилася за Помор'є. На сході Мешко зустрівся з Київською Руссю. Об'єктом суперечок були землі русько-польського прикордоння (Червенські міста, Перемишль). На півдні Мешко приєднав 990 року Сілезію, а потім Малопольщу з Краковом, що викликало конфлікт з Чехією.

968 року весь польський народ перейшов на католицьку віру. А за це Мешко I отримав від Папи Римського королівську корону.

За князя Болеслава Польща укріпилася і отримала міжнародне визнання. Болеслав прагнув розширити свої володіння на південь у Чехію і на схід – на Русь.

Прикарпатські землі у ті роки від ріки Сян з Перемишлем до ріки Піліци з Краковом (Червона Хорватія) спочатку належали до Чехії. Арабський письменник Аль Бекрі у своїх спогадах називав чеського короля Болеслава II царем Праги, Богемії і Кракова, а про Краків говорив як про друге місто після Праги.

Є версія, що малопольські племена лендзян і вислян у X столітті після падіння Великоморавської держави, розгромленої уграми, потрапили під владу Києва, тобто здавали данину київському князеві. Але після древлянського повстання 945 року і особливо поразки Святослава на Дунаї, влада київських князів у прикарпатських землях ослабла і території верхнього Повісля стали залежними від Чеської держави.

За даними Костянтина Багрянородного лендзяни проживали поруч з древлянами, уличами і печенігами. Печеніги були союзниками польського князя Болеслава Хороброго і разом з ним виступали у походах проти Русі (1013 і 1017 роки). Хроніст Вінценцій Кадлубек згадує у своїй праці хорватів не у зв'язку з підкоренням Моравії і Богемії Болеславом, а особливо в одному ряду з тими, хто признав залежність від Польщі, – угорцями і печенігами. Це підтверджує, що хорвати були безпосередніми сусідами Польщі, Угорщини і печенігів. Хроніст мав на увазі хорватів, які проживали в районі Карпат.

Хорвати і білохорвати не змогли скласти однієї держави і мали своїх князів. І ось після того, як Польща заволоділа частиною Білохорватії, стала претендувати на східно-хорватські землі, включаючи Червенські городи і Волинь. Колонізував-

ши західних хорватів, поляки перейняли їх племінну назву ляхи, яка поширилась на всю територію Польщі.

Лише при Болеславі Хороброму (999) Краків з землями по ріці Сян, міста Ченстохов і Піліца (територія вислян – Білохорватії) увійшли до складу Польщі. Завоювавши Краків, князь Болеслав став безпосереднім сусідом Русі у верхів'ях Вісли. Між Польщею та Руссю виникають війни, складовою частиною яких був похід Болеслава на Київ на підтримку свого зятя Святополка Окаянного.

За князювання Болеслава Хороброго у Польщі існувало дві митрополії – римо-католицька і візантійська. У хроніці Полікарпа, монаха київських печер, під назвою «Житіє Мойсея Уग्रина» написано: «...Болеслав розпочав велике переслідування монахів і всіх прогнав зі свого краю. Але Бог швидко помстився за своїх служників. В одну ніч раптово помер Болеслав, а тоді вибухнув великий заколот на всій лядській землі. Повставши, люди повбивали своїх єпископів та бояр...».

Це пояснюється тим, що Болеслав Хоробрий, творець і організатор латинської церкви у Польщі, який протягом багатьох років домагався від Риму корони, щойно після вигнання ченців отримав цю корону від Папи. 1025 року Болеслав був коронований, а держава отримала назву Польське королівство. (Спочатку столицею Польщі було Гнездо, потім – Познань, а з середини XI століття – Краків).

Після Болеслава I розпочалась боротьба за королівський престол між спадкоємцями, яка співпала із зміцненням можновладців і феодального лицарства. 1071 року польський король Болеслав II Сміливий, використавши міжусобиці між Ізяславом I та Святославом II і Всеволодом I – Ярославичами, після завзятого опору зайняв Перемишль – «місто численних русинів» (за словами польського літописця Длугоша). Таке твердження польського літописця незаперечно доказує його руський, себто український, характер у XI столітті, як також і те, що до того часу поляків у Перемишлі не було.

1079 року Папа Римський Григорій II прокляв Болеслава II за вбивство краківського єпископа Станіслава. Король змушений був покинути своє королівство. Руські князі вигнали поляків з Перемишля і Надсяння. Князь Всеволод віддав Перемишль з Надсянням володимирському і турівському князеві Ярополкові-Петрові Ізяславовичу.

У міжусобну боротьбу польських князів втручались споріднені з ними руські князі, особливо із галицької гілки. Князь Роман Мстиславович (син польської княжни Агнешки)

допоміг Казимиру II Сміливому (Справедливому) утвердитись 1191 року у Кракові, разом з ним ходив у походи проти ятвягів, згодом сприяв своєму союзнику Лешкові Білому посісти краківський престол.

Під польською «опікою» Перемишль знаходився з 1249 по 1772 рік...

2

розділ

**ЕПОХА
КИЇВСЬКОЇ РУСИ**

Бояри на західних землях з дідів-батьків верховодили і на самих початках володарювання київських князів та їхніх дітей велася постійна боротьба за владу. Бояри не хотіли признавати владу самодержців, не підкорялися, змовлялися, виганяли князів і кликали інших. Жертвами уособиць, сутичок, війн залишалися прості селяни. Це їхні оселі спалювали, майно розоряли, вони гинули від тортур і ворожої жорстокості.

А скільки загинуло наших предків через князівські амбіції, гонор у різних війнах! Мільйони!

II розділ

ЕПОХА КИЇВСЬКОЇ РУСІ

Під владою київських князів (1015-1077)

1015 року князь Володимир Великий поділив Київську державу між своїми синами, внаслідок чого волинські, галицькі землі та Червенські городи дісталися Всеволодові, а Підляшшя отримав Святополк Окаянний. 1018 року польський король Болеслав захопив Червенські городи і галицькі землі.

Багато шкоди завдав західним землям Русі Святополк, одружений на доньці польського короля Болеслава Хороброго. Він ще при житті батька був йому немилий, за що той запроторив його з дружиною до в'язниці. Після смерті Володимира Святополк самовільно зайняв трон і надумав розправитися зі своїми братами. Згодом йому належала половина батьківської землі, в тому числі Волинь і західні окраїни. Та Святополк не міг зібрати більше земель, бо проти нього виступив брат — Ярослав Новгородський, який розгромив його військо.

Святополк утік до свого тестя, а через два роки зі своїм і польським великим військом вдерся у Київську Русь. Князь Ярослав попрямував йому назустріч. Біля річки Волині війська зустрілися. Однак князь Ярослав не був підготовлений до раптового бою, отож бій програв. На київському троні всівся польський король Болеслав. Святополк віддав йому західні окраїни на розтерзання. Згодом, отямившись, намовляв русинів по містах вбивали ляхів.

Лише через півроку князь Ярослав зібрав силу-силенну війська і рушив на Болеслава. Сутичка і жорстокий бій відбулися на ріці Альті, саме там, де Святополк убив свого брата Бориса. Король Болеслав утік до Польщі, захопивши зі собою сестер князя Ярослава, дуже багато майна та тисячі невільників. А князь Святополк збожеволів і загинув біля міста Червеня.

Поборовши поляків і Святополка, князь Ярослав Мудрий з братом Мстиславом нарешті зібрали військо і вирушив вильським походом на захід, щоби повернути собі західне русь-

ке прикордоння. Та непередбачено 1025 року помер Болеслав і у Польщі почалися тяжкі і зтяжні міжусобиці. Народ виганяв князів і духовенство, нищив християнство.

Отож київський князь пограбував Польщу, захопивши не-вільників, повернув захоплені червенську та белзьку землі (Белз, Червенські городи, Перемишль), а також полонених Болеславом русинів-невільників. На волинсько-червенські землі Ярослав по-слав княжити свого сина Ігоря, а на Забужжі (Підляшші) у знак перемоги велів закласти в свою честь місто Ярослав.

1039-1054 роки

Київський князь мав змогу не тільки повернути собі те, що забрав Болеслав, але й підкорити польські землі, та цього не зробив. А боротьба за владу у Польщі продовжувалася до 1039 року, поки не вернувся внук Болеслава – Казимир I і почав поволі наводити лад. Спочатку краківський князь звер-нувся за допомогою до Київської Русі та Німеччини. Ярослав взяв його під свою опіку і скріпив союз з Польщею шлюбними зв'язками – видав заміж 1041 року доньку Добронегу-Марію за Казимира I та 1042 року одружив старшого сина Ізяслава з Гертрудою-Олісавою – сестрою Казимира.

Тими шлюбними союзами київський князь врятував Поль-щу від розвалу і підпорядкування Германській імперії. Ярослав Мудрий допомагав Казимиру I у сутичках з мазовецьким во-еводою Мойславом. Завдяки цим мирним сусідсько-родинним українсько-польським стосункам західні землі більше ніхто не грабував і вони залишалися під владою Київської Русі.

У нащадків князів Русі і Польщі – Казимира і Доброне-ги Ярославівни народилося четверо синів: Болеслав, Владис-лав Герман, Мешко, Отто та донька Святослава, яка згодом стала княгинею, а потім королевою Чехії. У цих дітей текла польсько-русинська кров. У різні роки посідання на трон ко-жен з них вважав себе чистокровним поляком і мав амбітні плани щодо привласнення порубіжних руських земель...

При поділі держави Ярославом Мудрим червенські та волинські землі залишилися за його сином Ігорем. На зем-лях понад верхньою течією ріки Буг стали виявлятися перші ознаки зміцнення адміністративного об'єднання, що дістало назву Червенські городи. І чим більше вони виявлялися, тим більшого значення набував край між ріками Бугом і Вепром. А вниз по течії Бугу біля міста Берестя були найстаріші посе-лення першопочаткових українців, які найчастіше згадують-ся як Побужжя або Підляшшя (території, котрі межували з поляками, тобто були під кордонами ляхів). Найвідомішими

містами суто українського походження по течії Бугу є Волинь, Угровеськ, Володава, Берестя, Мельниця.

Над лівими притоками ріки Буг найвідоміші Червень, Вокиїв (Чермно), Рубежів (Грубешів), Подгор'є (Підгірці), Белз, Верещин, Андріїв. У межиріччі Буга і Вепра, стоковиці ріки Вепр та Буг збереглося багато населених пунктів з українськими назвами. Із розташування великих городищ з руськими (українськими) назвами видно, що вони не були розкидані безсистемно поміж польських поселень, а відображають систему освоєння великого простору.

У середині XI століття на землях Червенських городів, Підляшшя виникають адміністративні утворення. Це обумовлювалося здебільшого через появу претендентів на певну територію з тої чи іншої гілки княжих родів. У складі давньоруського князівства західні землі складали одну державу, яка підпорядковувалася безпосередньо київському князеві. Головне місце займала Волинь зі столичним містом Володимиром. Київські князі призначали до Володимира своїх намісників, тобто синів та родичів.

З 1054 року волинсько-червенські землі залишались за Ігорем Ярославичем. На пограниччі земель із ятвягами і поляками 1061 року був заснований Дорогичин, могутнє місто-фортеця. На ріці Сян розпочалося будівництво оборонної фортеці – міста Сянок, яке згодом стало важливим адміністративним і торговим осередком. Там споконвіків існували руські поселення.

1069 року київські міщани вигнали з Києва брата князя Ігоря – Ізяслава Ярославича, збунтувавшись його несправедливим і корисливим правлінням. Він подався за допомогою до Болеслава Хороброго і повернув собі Київ, а за це польський король зайняв Червенські міста та Перемишль. Однак і цього разу кияни не хотіли признавати Ізяслава своїм князем. Розлютившись, він вислав свого сина Мстислава карати людей за непокору і вигнання.

1073 року брати Святослав з Всеволодом вигнали Ізяслава з Києва і визволили червенські міста від поляків. Святослав сів на київський престол, а Всеволод – у Володимирі. Ізяслав знову звернувся до Болеслава за допомогою, але польський король відмовив йому, бо мав проблеми з чехами. Тож Ізяслав поїхав у Майнц до імператора Німеччини Генріха IV, обіцяючи багато срібла-золота. Та імператор не бажав встрявати в уособиці київських князів. Прохання Ізяслава до Папи Григорія VII теж нічого не дали.

1077 року після смерті Святослава на київський стіл сів Всеволод. Волинсько-червенські землі він передав синові Святослава – Олегові. Коли у Київ разом з половецькими військами прибув Ізяслав, Всеволод без сутички вступився. Ізяслав відразу ж відібрав від Олега Червенські городи. Та недовго довелося сидіти у Києві Ізяславові. У сутичках з дітьми Святослава та Вячеслава Ізяслав біля Чернігова загинув.

Знову великим київським князем став Всеволод. Княжити на червенській і волинській землі почав Ярополк Ярославич.

Ростиславичі – володарі Червенських городів

За часів князювання Всеволода було багато клопотів з небожами-ізгоями. Залишившись без спадщини, ці князівські діти безперестанно сварилися з дядьками за землі своїх батьків. Були три родини із ізгоїв: Святославичі – Роман, Олег, Давид та Ярослав; Ігоровичі – Давид з братом; Ростиславичі – Рюрик, Володар і Василько.

Батько Рюрика, Володаря та Василька – Ростислав Володимирович колись короткий час князував на червенській землі, та збунтоване боярство вигнало його. Він утік у Тмутаракань, де згодом його отруїли...

1066-1084 роки

Князі Ростиславичі виховувалися після смерті батька при дворі свого дядька – київського князя Ізяслава. Підрісши, Рюрик, Володар, Василько не отримали ніяких уділів, та думки про західні землі не давали їм спокою. Брати перебували на службі у волинського князя Ярополка Ізяславовича. До Волині тоді належала і пізніша галицька земля.

Місцева знать, яка ще пам'ятала незалежні хорватські князівства, не хотіла згоджуватися із пануванням київських князів. Рюрик, скориставшись із заворушень, почав змову проти Ярополка. 1084 року йому вдалося організувати військову дружину і захопити Перемишль, де він отримав повну підтримку місцевого населення.

Володар з Васильком перебралися до Рюрика, який твердо закріпився на перемишльській землі. Ростиславичі мали впевненість та велику підтримку в Угорщині, оскільки були по матері Ленці внуками угорського короля Бели І. Рюрик виділив братам для князювання Звенигород і Теробовлю.

Київський князь Всеволод визнав за ізгоями захоплені ними землі, а Давидові виділив місто Дорогобуж, розташова-

ний у межах волинських земель. Тоді волинський князь Ярополк розпочав з Ростиславичами війну. У битві за Перемишль Володар і Василько потрапили в западню та зуміли втекти. Їм вдалося взяти приступом місто Володимир, де сидів Ярополк, та не надовго. Володимир Мономах вигнав їх звідти і знову посадив княжити Ярополка.

Утвердження Ростиславичів на Червенських городах не давало спокою Ярополку. Таке сусідство порушувало його права як сюзерена волинської та галицької землі. Тож Ярополк почав конфліктувати з Давидом і Всеволодом, звинувачуючи у роздачі його земель і погрожував захопити київський трон.

Ярополк, втративши частину володінь, попросив допомоги у польського короля Владислава-Германа. На Волинь вирушила рать Володимира Мономаха. Ярополк утік до поляків. Лучани здалися. Володимир залишив княжити там Давида.

1084-1092 роки

Ярополк повернувся через два роки і мирно владнав справи. Однак не задовольнявся волинською землею, а мріяв повернути Перемишль, Звенигород, Теробовлю. З великою раттю він вирушив до Звенигорода та дорогою загинув від найнятого вбивці. Це трапилося 1084 року і стало початком існування окремої Галицької землі у складі трьох князівств: Перемишльського, Звенигородського і Теробовельського.

Однак життя не пішло мирним руслом. Попереду Ростиславичів чекали напружені роки боротьби за Червенські городи з волинським князем Давидом і поляками. Давид Ігоревич не заспокоївся, що Володимир Мономах допоміг утвердитися Рюрикові, Володареві і Василькові на галицькій землі. Він підтримував дружні стосунки з новим краківським князем Мешком III і попросив його допомогти відібрати хоча б Перемишльське князівство.

1089 року князь Василько разом з половцями ввійшов на польські землі, спалив чимало замків, поселень, взяв у полон багато людей. Саме того року Мешка III отруїли прихильники Владислава-Германа. Таким чином Ростиславичі спекалися ворога, який міг мстити за спустошення і розрухи.

1092 року Ростиславичі організували напад на Угорщину. Угорці нанесли відповідний удар князям, від чого постраждало лише населення Червенських городів. Цього року помер перемишльський князь Рюрик.

1096-1100 роки

Волинський князь Давид зрозумів, що Романовичів важко подолати і вигнати з червенських земель. На той час київ-

ським князем став Святополк. Після закінчення Любецького сейму 1096 року Давид звинуватив теребовельського князя Василька у вбивстві Ярополка. Дружинники схопили Василька у палатах Святополка, закували і приставили сторожу. Вночі на возі зв'язаного князя привезли в Білгород і конюхи Святополка і Давида викололи Василькові обидва ока. Після цього його перевезли до столиці Волині і оточили охороною із тридцяти чоловік.

Давид Ігорович, скориставшись із ситуації, вів перемовини з пораненим, виснаженим Васильком, пропонуючи йому за теребовельські землі міста Всеволож, Щеполь або Перемиль.

А тим часом звістка про страшний злочин сколихнула всі землі. Володимир Мономах та чернігівські князі на снемі у Городці вимагали покарання Давида. Та поки думали як визволити Василька. Давид з половецькими ханами Боняком і Алтунопою навесні 1098 року напав на Теребовельщину. Він бажав відрізати перемишльські володіння Володаря від інших земель.

Коло Бужська Володар Ростиславич зустрів його з військом. І хоча з Давидом було ще й угорське військо Калмана (двоюрідного брата Володаря і Василька), все ж він налякався і заперся у Бужську. Однак оборонятися Давид довго не зміг і погодився на звільнення Василька з полону в обмін на вільний вихід з міста.

За злочин свого князя розплачувалися життям і майном волиняни. Місто Всеволож було взято штурмом і запалено, а людей всіх посікли. Після цього брати обступили Володимир з усіх сторін, вимагаючи видати жорстоких зрадників, котрі чинили наругу над Васильком. Турякові вдалося втекти до Києва, Лазаря і Василя повісили.

Згодом Давид Ігорович звернувся до польського князя Владислава-Германа, аби допоміг розправитися з Володарем і Васильком. Та поляки не бажали втручатися у цю боротьбу з огляду на похід київського та чернігівського війська. Тим часом князь Святополк сім тижнів стояв біля Володимира, обложивши його. Давидові залишилося лише Бужське князівство у східній Волині.

Цей похід та допомога Святополка Ростиславичам не означали, що він став праведним і справедливим. Він і далі мріяв заволодіти західними землями, прогнати не лише Давида – свого недавнього спільника, а й Ростиславичів, оскільки вважав, що це землі його батька і брата.

Розділивши волинські землі з чернігівськими князями, Давид попрямував на Ростиславичів. Однак київська

рать потерпіла поразку на Рожни полі. У бою загинули тисячі людей.

Врешті Святополк з синами Мстиславом та Ярославом утік до міста Володимира. Там залишив княжити Мстислава, а Ярослава послав за поміччю до угорського короля Калмана. (Ярослав був одружений з донькою короля Ласло I).

Новий король Калман сам повів військо. Війська угорське і Святополка обступили Перемишль, де заперся Володар. Спільна небезпека перед могутнім ворогом помирила раптом Давида з Володарем. Давид залишив свою родину як заложників у Перемишлі, а сам з сотнею дружинників і трьома сотнями половців Боняка наважився атакувати угорське військо на ріці Вагрі. Половці з Давидом перебили кінноту противника, що викликало паніку серед угорського війська. Володарю вдалося вислизнути з Перемишля і розгромити військо Калмана. Багато угорців тоді загинуло, втопившись у ріках Сян і Вагра.

Давид же після цього зайняв міста Сутейськ і Червен, зібрав війська з Берестя, Пінська, Вигошева та обложив Володимир, який обороняв Мстислав Святополкович. Від ворожої стріли Мстислав помер, а київсько-луцька рать несподівано напала на станице Давида під Володимиром. Завдяки витривалості та хитрості Давидові вдалося повернути собі всі волинські міста і знову стати володимирським князем.

1100-1124 роки

Врешті 1100 року у Витичеві зібрався снем князів, вимагаючи суду над Давидом, котрий наробив стільки лиха на Русі. За осліплення Василька і розв'язання уособиці його позбавили Волинського князівства. Ростиславичі не погоджувалися, аби Давидові наділяли Бужськ і Острог, а домагалися, щоби нові володіння Давида Ігоревича знаходились подалі від їхніх земель. Тож уділ Давида був обмежений Дорогобужем, Дубном і Чорторійськом.

Одночасно Святополк претендував на Тербовельське князівство і навіть пропонував утримувати осліпленого князя Василька. Та такі домагання ніхто не підтримав, а принципова позиція Володаря допомогла Ростиславичам зберегти всі свої володіння.

Через чотири роки київський князь Святополк склав нову угоду з угорським королем і це ускладнило становище Володаря. Та саме у цей час Володар видав свою доньку Ірину за Ісаака Комнена, сина візантійського імператора Олексія I Комнена. Це був перший випадок прямих контактів Візантії з окремим руським князівством і великим успіхом пере-

мишльських князів. Хоча рік перед цим Святополк як великий князь Русі одружився втретє (дві дружини померли) з візантійською принцесою Варварою Комнен, донькою василевса Олексія I Комнена, та все ж заміжжя Ірини було важливішим. Тож на такі союзницько-родинні зв'язки Угорщина не могла не зважати. Це дозволило Ростиславичам деякий час безпечно володарювати і спокійно жити. А крім того у Святополка було багато проблем із половцями, з якими він постійно воював.

1113 року помер Святополк. Київський престол мав зайняти нащадок Святослава Ярославича, але Володимир Мономах порушив спадкове право і організував своє «запрошення» на престол через киян. Цим актом він відкрив протистояння в боротьбі за Київ між своїми нащадками – Мономаховичами та нащадками Олега Святославича – Ольговичами, яке тривало аж до монгольської навали.

Коли на київському троні сидів Володимир Мономах, ситуація змінилася на краще. Та київський князь хотів використати Ростиславичів у захопленні волинських земель, де князував Ярослав – син Святополка. Після двомісячної облоги стольного града Володимира військами Мономаха, Володаря, Василька та чернігівського князя Давида Святославовича князь Ярослав утік до Польщі. Князем Волині став син Мономаха – Роман. Через рік Володар видав заміж свою доньку за волинського князя, однак через рік Роман помер. Володимир Мономах вислав княжити туди іншого сина – Андрія.

Князі Володар і Василько, навівши дружні стосунки з Києвом і Візантією, знали, що основним їхнім противником залишалась Польща. 1122 року Володаря і його приближених полонили поляки. Його зрадив польський магнат Петро Властович, котрий хитро прибився до перемишльського князя, начебто ображений Болеславом III Кривоустим і вигнаний з Польщі.

Полоненого Володаря утримували у Кракові і вимагали від Василька вісімдесят тисяч гривень. Після важких переговорів вдалося знизити вимогу до двадцяти тисяч. Василько спромігся зібрати лише дванадцять, а за решту викупу залишив у заставу в Кракові сина Володаря – Ростислава.

Коли Ростислав повернувся у Перемишль, то на суму вісім тисяч віддав п'ятдесят срібних чаш і кубків грецької роботи. Але і цього полякам було мало. Тож вони домовилися з Ростиславичами, що ті допомагатимуть Болеславу III у поході на Волинь. Та на початку цього походу непередбачено загинув Святослав і відпала необхідність допомоги.

1124 рік

Володар і Василько не могли і не хотіли забути зради, знуцань і ганьби Болеслава III. 1124 року, скориставшись з того, що польський князь пішов походом у Данію, Володар з синами Василька вдерлися на польські землі, дійшовши аж до міста Геч. Військо збирало з поляків данину і забиравало полонених, аби повернути кошти, затрачені на викуп.

Болеслав, дізнавшись про спустошення його земель, пішов назустріч військові руського князя. Під Велихувом Володар був розбитий, у цій битві загинуло дуже багато людей. Поляки за таке нахабство спалили кілька сіл на кордоні. Лінія кордону між Польщею та Перемишльським князівством не була остаточно визначеною, тому князі не дозволяли противникові оволодіти важливими місцями.

У лютому 1124 року помер князь Василько, а через три тижні – і Володар. Після смерті обох князів їхні землі над Дністром і Сяном були поділені на чотири князівства. Володар залишив двох синів: Володимирка та Ростислава, перший одержав Звенигород, другий – Перемишль. Васильковим синам Григорію дістався Теробовль, а Іванові – Галич.

Так закінчився перший період князювання Ростиславичів на Червенських городах, які пізніше називатимуться Галичиною та Волинню. Так землі перемишльські, звенигородські, теробовельські та галицькі залишилися за дітьми Володаря і Василька. Але в майбутньому саме ці землі будуть вічно каменем спотикання руських, польських, угорських князів, котрі грабуватимуть прикордонні окраїнні землі, вбиватимуть мирне населення.

Основну частину населення Червенських городів становили селяни. Вони орали, сіяли та збирали врожаї. Займалися не тільки рільництвом, а й ткацтвом, бджільництвом та іншими ремеслами. Саме селян використовували у війнах, оскільки це було в інтересах не лише князів, а й самих людей – боронити свою землю. Завдяки праці селян існувала верхівка. Верховна ж влада належала лише князеві.

Князь опирався на феодальну верхівку – великих землевласників – бояр та місцевий патриціат, котрі теж мали вигоду від праці простих підневільних мас. Бояри на західних землях з дідів-батьків верховодили і на самих початках володарювання київських князів та їхніх дітей велася постійна боротьба за владу. Боярська знать не хотіла признавати владу самодержців, не підкорялася, змовлялася, виганяла князів і кликала інших. Жертвами уособиць, сутичок, війн залишали-

ся прості селяни. Це їхні оселі спалювали, майно розоряли, вони гинули від тортур і ворожої жорстокості. А скільки загинуло наших предків через князівські амбіції, гонор у різних війнах! Мільйони!

Галицький князь Володимирко

1124-1144 роки

Через кілька років після смерті князів Володаря і Василька почалася боротьба за Перемишль між Володаревичами – Володимирком і Ростиславом. Ініціатором став Володимирко, але програв у своїх домаганнях Перемишля. Коли ж Ростислав помер, Володимирко переїхав у стольний град, об'єднавши спадщину свого батька. Невдовзі померли і обидва Васильковичі – Григорій та Іван. До 1141 року Володимирко об'єднав усі галицькі землі.

Доля західних окраїн Русі тепер залежала від одного князя, від його вміння господарювати, вести дипломатичні перемовини з сусідніми князями, врегульовувати відносини з боярами та намісниками своїх княжих колишніх столиць. А ще немаловажне значення мали і родинні та союзницькі зв'язки з правителями інших держав. Та основним завданням було – розбудовувати своє князівство і уникати воєн, аби не гинуло мирне населення. Тож, перед Володимирком стояло багато завдань та відповідальність втримати велике князівство і не дозволити ворогам захопити галицькі землі.

Володимирко вирішив перенести свою столицю у Галич, який стояв у середині князівства. Місто лежало далеко від кордонів, йому не загрожували несподівані набіги. Галич був важливим економічним центром, оскільки знаходився на березі судноплавного Дністра, що забезпечувало зв'язок з Чорним морем.

Галицький князь добре зважив своє переселення у Галич. Перемишль знаходився близько польського кордону, Звенигород – недалеко волинського, Теробовль – поблизу степів. А Галич лише міг забезпечити спокійніше княже правління. Він був осередком солеварного району. Через Галич проходив Чумацький шлях і місто вважалося головним центром експорту солі.

Та залишався ще Іван Ростиславич, племінник Володимирка, який міг завадити йому почуватися повноправним господарем. Синові теробовельського князя належали володіння

на середньому і нижньому Дністрі. Це непокоїло завзятого Володимирка і він врешті прогнав князя Івана із Звенигорода та спадкових теробовельських земель.

Хитрому князеві західних земель Русі за короткий час вдалося підпорядкувати своїй владі все князівство і згодом успішно протистояти намаганням великих руських князів впливати на розвиток подій у Галичині. Основною силою, на яку спирався князь, були бояри, які допомагали у всіх його задумах. Однак під час правління Володаревичу не раз доводилося бачити не тільки непослух боярства, а й вислуховувати протести, організовані виступи проти його рішень та сваволі. Галицька знать, котра тримала до того часу у своїх руках міське господарство, ремесла, торгівлю та ділила доходи, не погоджувалася, аби князь без їхньої згоди розпоряджався всім сам і всі доходи забирав на державні, військові та власні нужди.

Галицька земля згодом стала в Європі однією із держав, в котрій не було бідних, ніхто не нарікав на гніт, на данину. Володимирко будував міста, розбудовував судна, розвивав торгівлю, надавав купцям різні привілеї. Однак ріст Галицького князівства за десятиріччя не сподобався київським князям, сусідам, родичам. Якось, перебуваючи на весіллі у князя Ізяслава, Володимирко посварився з київським князем Всеволодом Ольговичем через його сина Святослава – володимирського князя. Володаревич не хотів підкорятися волі київського князя, відрікся від його опіки і кинув до ніг Всеволода хресну грамоту.

Всеволода це образило. А ще він турбувався безпекою свого сина на Волині, оскільки Володимирко міг захопити волинські землі. Тож, зібравши військо волинського, чернігівського, переяславського та туровського князів, рушив на галицьку землю, а ще запросив на допомогу половців. Війська зупинилися біля Теробовля. У Володимирка підмогою були воїни молодого угорського короля Гейзи II на чолі з його дядьком, хорватським баном Белушем. (Володимирко був одружений на Софії – доньці угорського короля Калмана).

Основною умовою, з якою зібралися князі з такою силою війська, – заставити Володимирка добровільно приїхати до князя Всеволода і погодитися на продиктовані йому умови. Та галицький князь не хотів прийняти умови Всеволода.

Всеволод повів наступ з боку Перемишля і Галича. Хоча спочатку йшли на північ по обох боках річки Серети у бік Звенигорода. Коли галичани, побачили силу-силенну війська,

занепокоїлися: під загрозою опинилися їхні родини, діти, землі. Володимирко заплатив Всеволодові і його братам тисячу чотириста гривень срібла контрибуції, пообіцявши повернути захоплені київські та волинські міста.

Та віддавати захоплені міста галицький князь і не думав. Він виграв час, скориставшись із ситуації, аби не розграбували важко нажите його і людське добро та не знищили Галицький край.

Після цих військових подій бояри Галича та по всіх інших великих княжих містах збунтувалися проти свого князя. Знать не хотіла платити по кілька разів на рік подимне та інші данини, а тим паче воєнні борги. Князь чекав добровільних податків, та ні купці, котрі доробилися від торгівлі з греками великих статків, ні землевласники не збиралися приносити данину. Коли ж биричі почали збирати данину за допомогою озброєних воїнів, у Галичі знявся галас, що князь їх грабує. Князеві довелося збільшити кількість отроків для безпеки биричів та зміцнити замкову сторожу.

1146-1150 роки

Невдоволені правлінням Володимирка галицькі бояри взимку (1145-1146) організували змову. Коли князь виїхав з невеликою дружиною на полювання у тисьменицькі ліси, вони запросили звенигородського князя Івана Ростиславича, пізніше прозваного Берладником (від міста Берлад у Пониззі Дністра). Як спадкоємець Васильковичів, Іван мав більше прав на Галич ніж його дядько.

Володимирко три тижні відчайдушно штурмував Галич. Не відомо, чи вдалося б перемогти і знову опинитися князеві у Галичі, якби випадково Іван Ростиславич не віддалився від міських стін і потрапив в оточення. Він вирвався з полону і подався із залишками свого війська у степ. Та все ж і після цього галичани не бажали відчиняти брами. Володимиркові воїни стріляли метавками у місто: злітали дахи з домів, гинули люди. Зрадливі галичани, не дочекавшись Івана Берладника, впустили свого володаря у столий град.

Після цього київський князь Всеволод зібрав війська руських князів і рушив на Звенигород, наміряючись захопити давню столицю Володимирка. Штурм тривав три дні. Метальною артилерією вдалося запалити місто в трьох місцях, але звенигородці вистояли і пожежу погасили. На щастя Володимирка київські, чернігівські та новгородські війська відступили, оскільки важка недуга звалила з ніг князя Всеволода.

Через деякий час Мономаховичі знову зайняли київський престіл. Великим князем став Ізяслав Мстиславич. Але з ним суперничав його дядько – Юрій Долгорукий із Суздаля. Обидва князі хотіли тримали у своїх руках Волинь. Володимирко, не збираючись віддавати київським князям захоплені міста, став на стороні князя Долгорукого і допоміг йому здобути Київ. Свій союз скріпив шлюбом сина Ярослава з донькою Юрія – Ольгою.

1150-1153 роки

1150 року відбулося кілька сутичок між руськими князями. Особливо багато було клопоту із жорстоким Юрієм Долгоруковим. Цього ж року Ізяслав зібрав військо і пішов походом на Володимирка, який допомагав Юрієві, позахоплював чужі землі та ще й намагався буцімто заволодіти Волинню. Ізяслав зібрав усю свою дружину, військо Вячеслава, чорних клобуків, князя Святополка з Володимира.

На допомогу київському князеві спішив угорський князь Гейза II. Він перейшов Карпати, зайняв Сянок і грабував села під Перемишлем. Угорські кіннотники кинулися на військо Володимирка і після жорстоких боїв майже перебили всіх, інших полонили, а ще інші потопилися у ріці.

Володимиркові вдалося втекти до Перемишля. Через послів до короля, а окремо – до воевод та архієпископа, пославши дуже великі дари, князь випросив помилування і миру. І хоча Ізяслав слову Володимирка не повірив, та все ж Гейза простив зухвалість галицького князя з умовою, що той віддасть усі руські міста, котрі не хотів раніше повертати, та житиме дружньо з Ізяславом.

Володимирко, вдаючи смертельно хворого, лукавив, що слухатиметься київського князя, цілувавши при тому хреста. Та знав, що хай тільки-но вороги відійдуть, він збереться з силами і зігнорує їхні домагання.

Згодом Володимирко збирався допомагати Юрієві Долгорукому захоплювати Київ. Дізнавшись про це, Ізяслав прислав свого боярина Петра Бориславича, аби вгомонив галицького князя і той врешті виконав свої обіцянки, які давав, цілувавши хреста. Та Володимирко насміхався над цілуванням хреста і обіцянками... А після вечірньої Служби Божої на тому ж місці, де злословив, зомлів, а через дві години – його не стало...

А як жили прості люди у селах?

Переважну більшість давньоукраїнських поселень становили села. Селяни споконвіків займалися землеробством, тваринництвом, ремеслами. Мало що змінювалося у побуті і знаряддях праці селян впродовж десяти століть. Їхнє життя рідко залежало від того, який князь володарює на їхніх землях. Вони були тільки знаряддям здобуття багатств для бояр, землевласників, воевод. Селяни спроможні були лише прогудувати свою родину, але можливості розбагатіти мали мінімальні.

Сільські поселення на землях білих хорватів, тобто у Холмщині, Перемишельщині, Сяноччині, Ярославщині називали по-різному: селом, сільцем, погостом, двором, домом. Селом же найчастіше називали поселення, де жили смерди, погостом – центральне поселення сільської округи, де знаходився спільний ринок, церква, органи управління громади тощо. Назвами двір і дім визначалися садиби окремої знаті, центри феодальних володінь. Село, двір, погост не укріплялися, а дім і двір – були своєрідними замками.

У древній Русі найхарактернішими були чотири типи землеволодінь: селянське (вільне, захватне), княже (з X століття), боярське (з XII століття) та монастирське (з XI століття). Великий князь київський первоначально розпоряджався волостями не як власник, а як представник держави, надаючи їх князям і боярам в умовне утримання. Волость, якою розпоряджався князь, належала йому як володарю престолу. З переходом цього престолу до іншого князя втрачалося його право розпоряджатися волостью, князівством. Земля не стала спадковою вотчиною якоїсь родової гілки, а розглядалася як загальнородова спадщина всіх руських князів.

У перших століттях нашої ери існували родові, а потім сусідські дофеодальний і феодальний періоди розвитку. Частина села сиділа на вервній племінщині і складалася з вервних братів, які ділили землю за правом успадкування. Кожна родина жила у власній садибі – до якої входила хата, господарські споруди і присадибна земля. Пізніше ці садиби почали обгороджувати огорожами і називали городами, тобто певна територія однієї чи кількох родин.

Господарі таких селянських родин були самостійними виробниками, мали практично все необхідне для ведення свого господарства. Такі родини крім садиби утримували худобу, знаряддя орні та для збирання врожаю, предмети домашнього

вжитку. Смерди тримали у своїх дворах коней, кобил, жеребців, лошат, одного чи кількох волів, корову, теля, свиню, порося, овець, ягнят.

Довколишні землі громади сіл – орні землі, сіножаті, ліси розподілялися поміж членами громади – окремими домогосподарствами. Переділи землі були засобом зрівняння у забезпеченні землею всіх членів громади.

Згодом ослаблюються родові зв'язки і перетворюються з єдиного трудового колективу у багато дрібних самостійних сімей – «димів». Це ж вплинуло на те, що хоч кожен смерд став самостійнішим, та, однак, більш беззахисним. Стихійне лихо, неврожай, війни розорювали тисячі сімей, прирікаючи їх на голодну смерть або повернення до забутого мисливського побуту.

Виникають серед таких «городів» більш вдаліші і багаті люди – бояри, землевласники. У їхніх великих дворах збільшується кількість отар, табунів, стад коней, засіки з запасами зерна, городини. На таких дворах появляються ковалі, які кували не лише зброю для війська, а й плуги, леміші для плугів, сокири, вудила, чересла. З часом такі збагатілі селяни тішилися тим, що частина їхніх співплемінників не змогла перемогти збитки і вони підкоряли їх собі, перетворюючи общинників у холопів та закупів.

Вільне селянство в умовах неврожайності, падежу худоби, пожежі чи смертельній загрозі перед іншим стихійним лихом змушене само було добровільно ставати закупом, йти догоджати багатшому. Були й такі, що починали займатися мисливством, рибальством. Але дороги назад у таких не було. Вони вибивалися із звичної колії, проложеної дідами та батьками. Тому траплялося як в давнину, так і впродовж десяти століть, що зубожілі селяни йшли до боярського двору чи тиунів, радовичів і просили зерно, худобину, знаряддя праці для підтримки свого нестійкого господарства у тяжку годину неврожаю.

У сільській громаді найбільше було розвинене скотарство, яке забезпечувало землеробство тягловою силою, а населення м'ясними і молочними продуктами та сировиною для виготовлення одягу і взуття. Воно стало продукцією для війська князя.

Смерди, маючи власне господарство, здавали натуральну данину – певну кількість продуктів або працювали певну кількість днів на тиждень на землевласника чи боярина, тиуна. Закупи ж працювали у полі тяглом і реманентом, що

належали господарю, доглядали доручені їм тягло і знаряддя праці, відповідали за них. Це закупи виконували за умови постійного проживання на господарському дворі. Закуп перебував у цілковитій залежності від господаря, наближаючись при цьому відношенні до становища раба.

Сільський староста або тиун наглядали за виконанням селянами князівських повинностей, відповідали за роботи у боярському дворі чи княжому господарстві, сплату данини. Сільський староста, звісно, вів справи сільської громади. Спочатку староста був виборною особою, але попадаючи щораз більше у залежність князівських тиунів, лише виконував волю володаря краю.

До найвищих осіб вотчиної адміністрації належав княжий тиун – князівський намісник. Він стояв на чолі його земель, здійснював владу над мешканцями вотчини від імені князя. Усе, що збиралося із княжих полів, йшло на задоволення потреб княжого двору та війська. Але й вироблялися продукти для продажу.

На густозаселеній території Холмщини, Сяноччини, Перемишельщини, Томашівщини займалися не тільки рільництвом, скотарством, а й ткацтвом, деревообробкою, будівництвом, виготовленням з металу виробів, зброї, ювелірством, гончарством. Біля великих міст знаходилися майстерні ремісників, товари яких продавалися на ринках та на потреби княжого двору.

На території давньоруських поселень Розточчя займалися випавкою заліза з місцевих болотних руд. Добування заліза було важливим засобом існування мешканців древньої західної Русі у IX-XI століттях. У Подністров'ї та Прикарпатті було більше розвинуте ювелірне виробництво, каменерізна справа, косторізне ремесло та ткацтво. У всі століття у селах найповажнішими були ковалі та шевці, котрі обслуговували не тільки своїх односельців, а й часто їх запрошували у свої двори тиуни, бояри, князі поселяли їх при своїх замках.

Під час прилучення хорватських племен, мешканців Червенських городів до Київської Русі, обов'язком наших предків із цих земель стало здавання не тільки данини, а й військової допомоги, тобто селяни почали залучатися до війська князя. А це обезкровлювало господарювання, оскільки чоловіки часто відлучалися від домівок, гинули, а їхні родини зубожіли.

Часті суперечки за землі з Польщею чи Угорщиною зумовили знищення сотень сіл і загибель десятків тисяч їх мешканців. Слов'яни прагнули бути незалежними від руських

князів та Польщі і часто виникали бунти проти того чи іншого князя. Те, що галичани, незадоволені володарюванням Мономаховичів, кликали у Галич то одного князя, то угорського короля, свідчить про те, що вони хотіли розірвати зв'язки залежності від Києва і жити окремим племінним союзом як і раніше.

Навіть князь Володимирко, проживши серед так званого галицького люду і перейнявшись його національним духом, не хотів коритися волі київських князів. І про це свідчить його гонор, непокора, хитрість. А ще останній у своєму житті вислів про посланника київського князя Ізяслава: «Поїхав муж руський, схопивши всі волості...»

Назвавши посланника з Києва «руським», Володимирко цим наче підкреслив і помисли місцевого люду, що вони не хочуть влади чужих князів, а лише своїх за духом. А це свідчить про те, що місцеве населення не вважало себе схожими на київських русинів, які належали великим князям, бо мало інший діалект та споконвічні свої традиції, звичаї. Воно мали справді український дух. Не любили галицькі «хорвати» і поляків, котрі завдавали їм стільки кривди і постійно загарбували цілі села під свою владу, спустошували, спалювали чи вирізали всіх без розбору...

Правління Ярослава Осмомисла (1154-1187)

Ярослав Володимиркович, похоронивши батька, велів у Галичі роздати людям милостиню. На поминальній трапезі він завірив підданих, що піде слідами батька, допомагатиме бідним, розбудовуватиме державу і зміцнюватиме кордони. Землевласників закликав і далі вирощували хліб, який перетворюватиметься у торгівлі з греками, поляками, уграми, чехами у золото. Купцям рекомендував братися за будівництво кумбарів, човнів, аби багатства краю вивозити ріками Прутом, Сяном, Дністром до Візантії.

Люди тішилися надією, що у них буде розумний і справедливий князь.

Київський князь Ізяслав і далі домагався погоринських земель. Князь Ярослав радився із вірними боярами батька, які категорично виступали проти повернення земель київським князям. Тож Ярослав велів послам передати, що воля народу – не віддавати землі.

Та все ж через рік відбулася сутичка з ізяславськими, волинськими та чорноклубницькими військами біля Теревовлі, а над рікою Серетом – запеклий бій. Ізяслав розгромив галицькі полки і забрав багато війська у полон. Не маючи сил для подальшої війни, він наказав більшість полонених порубати. Після кривавих боїв Ярославу вдалося з рештками дружини врятуватися. Захворівши, київський князь попрямував у свою столицю. А по всіх землях Галицького князівства розносився плач за тисячами загиблих.

Невдовзі Ізяслав помер, а Київ захопив Юрій Долгорукий, оточив себе ріднею, свояками, у менших князівських містах позалишав своїх синів, зятів. Лише на Волині князували Мстислав і Ярослав Ізяславовичі, які не корилися Юрієві.

Перший похід на Волинь київського князя відбувся 1155 року. Ярослав відмовився від допомоги Юрієві. Волинський князь Мстислав утік до Польщі, та невдовзі повернувся з поляками і погромив місто та всю володимирську землю. Володимир Мстиславич утік до Перемишля, а звідси – до своєї родини – угорського короля Гейзи.

Згодом сила збірного війська, яке зібрав Юрій Долгорукий, вирушила на Волинь. Та волиняни вистояли і миру не підписали. Незабаром у Києві Юрія Долгорукого отруїли на банкеті.

На київському престолі засів Ізяслав Давидович. І цей князь пред'являв права на червенські та волинські землі. Проти Ізяслава об'єдналися галицький та волинський князі. Їм вдалося 1158 року ввійти у Київ і захопити великокняжий трон. Одночасно Ярославу та Ізяславу допомагали ковуї, торки, печеніги, чорні клобуки. Біля міста Желяні відбулася кривава битва. Ледве живого Ізяслава вхопили і відіслали у монастир, де він і помер. У Києві Ярослав та Ізяслав залишили княжити смоленського князя Ростислава.

Ось такі події відбувалися у перших роках князування Ярослава на галицькому троні. Ярослав мав значні кошти та велике військо, яке залишив йому батько. Галицьке князівство стало одним із наймогутніших на Русі, сюди прибували слов'яни звідусіль, умільці, ремісники поселялися на землях розумного і хитрого князя Осмомисла. По Дунаю міста укріпили і заселили купцями. Люди поважали князя Ярослава за справедливість, щедрість, милостивість до бідних та правосудність.

І хоча князь Ярослав приязно ставився до людей, поважав думки панівної верхівки, котра брала активну участь

у керуванні справами держави, та одночасно він залежав від галицької знаті. Тодішня шляхта, дорадники, намісники, купці, землевласники були споконвічними наслідниками на галицьких землях. Вони мали накопичені багатства, декотрі походили з воєначальників, збагачених у походах. Князь же не мав можливості вглядіти за всім, прослідкувати чи чесні його піддані. Тож галицька знать мала таку велику силу при князях, немов німецькі герцоги. На все дивилися критично, натякаючи, якщо князь робитиме проти їх волі, то у Галич княжити покличуть іншого.

Могутній князь мав славу у своїй та чужих державах, все ж не мав розуміння серед бояр і був нещасливим в особистому житті. 1170 року у Ярослава загострилися стосунки із боярською верхівкою через його коханку Настасю із Чагрова. Бояри виступали проти таких зв'язків свого князя. Тож невдовзі вони спалили Настасю, батьків Настасі, село Чагрів та всіх поселенців, а князеві наказали жити із законною дружиною Ольгою – донькою Юрія Долгорукого.

Перед смертю Ярослав віддав Галич синові Настаськи Олегові, а Перемишль – Володимирові, синові від Ольги. Галичани вигнали Олега і невдовзі отруїли, побоюючись помсти за смерть матері. До Галича покликали князювати Володимира.

Син Ярослава Осмомисла виявився нікчемним князем, не радився з боярами, пиячив і вів розгульне життя. Бояри повстали проти такої поведінки і Володимир втік з Галича. А по галицькій землі почалися роздори, великі заколоти. Виникли різні боярські угруповання, які кликали різних князів у Галич.

1188 року на короткий час у Галичі засів княжити Роман Мстиславич, волинський князь, донька котрого була заміжжю за Володимировим сином Василем (від попівни). Та Володимир не змирився з зухвальством бояр Галича і покликав на допомогу угорського короля. Однак Бела III і не збирався повертати галицький престіл Володимирові, а посадив княжити на галицькій землі свого сина – королевича Андрія.

На західних землях почалися заворушення, оскільки люди не бажали жити під угорським кнутом. У цей час Володимир, якого ув'язнили разом із коханкою-попівною і синами, втік із угорської в'язничної вежі. Попрохав допомоги німецького імператора Фрідріха Барбароссу і польського князя Казимира Справедливого.

Галицькі бояри, відчувши тягар угорської окупації та жорстокості, присмирніли і прийняли князя Володимира з

великою радістю. Допоміг Володимирові спокійно князувати на галицьких землях і суздальський князь Всеволод Юрієвич (син Юрія Долгорукого). Він вислав послів до Угорщини і Польщі з проханням не кривдити сина Ярослава Осмомисла і не загарбувати його землі.

Волинські землі (1170-1199)

Волинські землі на відміну від галицьких до 1170 року були залежними від київських князів. І хоча князі часто змінювалися, все ж ретельно дбали, аби влада Києва втрималася на волинських землях і не перейшла до іншої гілки династії. При зміні київських князів змінювалися і волинські, оскільки великі князі вимагали послуху, покори і здачі данини.

Внук Володимира Мономаха – Ізяслав мав особливий інтерес до Волині, оскільки бачив, який непевний київський трон. Тож він переселив до Володимира свою родину, а помічниками його стали брати Володимир і Святополк. Угорський король Гейза ставився до князя Ізяслава з великою повагою, називаючи його батьком. Князь тому і намагався заволодіти волинськими землями, що мав родинні та дружні стосунки з Угорщиною і Польщею. Угорський король та польський князь надавали йому не раз і військові сили у боротьбі з іншими руськими князями. Допомігав Ізяславу і чеський король Владислав. Родина його батька – Мстислава – була зв'язана шлюбами з усіма цими династіями, оскільки він був одружений з Агнешкою, донькою польського князя Болеслава Кривоустого.

Син Ізяслава – Мстислав, правлячи лише три роки у Києві, зумів вкорінитися на Волині остаточно. З 1170 року Волинське князівство стало незалежним. І з того часу стабілізувалися відносини на цих землях. Зросли волинські міста поряд із старими центрами – Володимиром, Червенем, Белзом, Бужьськом, зросло значення Луцька, Пересопниці і Дорогобужа. Центр Волині перейшов у Луцьк, а старшинство – до Ярослава Ізяславича, брата Мстислава, і його нащадків.

Після смерті Мстислава його сини поділили волинську землю: Роман одержав Володимир волинський, Всеволод – Белз, Святослав – Червен, Володимир – Берестя.

Ставши володимирським князем, Роман Мстиславич, як васал дядька Ярослава Ізяславича, у складі волинського війська брав участь у походах на Київ у 1173-1174 роках. А на

кінець вісімдесятих років вже був сюзереном принаймні Західної Волині. По смерті берестейського князя Роман приєднав до свого князівства і його землі. Претендував на Берестя і дорогичинський князь Василько Ярополкович, який спирався на скріплений шлюбом союз з мазовецькими князями. Після смерті Василькового сина 1182 року Дорогичинське князівство було приєднане до володінь Романа Мстиславича. Претендували на Дорогичин і Бересте мінські князі, ятвяги та литовці.

Смерть Ярослава Осмомисла, загибель Олега Ярославича, якому батько хотів залишити Галицьке князівство, непопулярність Володимира, котрий покинув Галич, дозволили прихильникам Романа запросити його у Галич. Та змовницькі галицькі бояри вже чекали короля Белу III. Не маючи достатньої військової сили проти могутнього угорського війська, Романові довелося покинути Галич.

Князювання Романа (1199-2005)

1199 року помер князь Володимир. Два його сини-бастарди залишалися в Угорщині. Найбільше легітимних прав на галицьку спадщину мали торопецький князь Мстислав Удатний та Ігоревичі, та вони були далеко. Тож, князь Роман активізував свої сили і оволодів Галичем.

Боярська знать Галича розділилася на дві групи – одні підтримували волинського князя, а інші змовлялися, аби покликати на престіл синів Ігоря Святославича. Тому на початку свого князювання Роман повів гостру боротьбу з боярами, які мали вплив на весь Галицький край, великі кошти та, навіть, свої полки.

Пам'ятаючи підступність бояр 1188 року, Роман вирішив взяти владу повністю у свої руки і володіти всіма коштами, котрими досі розпоряджалася боярська верхівка. Після сутичок і розправ Роман вигнав з Галича найбільших підколотників – братів Кормильчичів. Це дозволило зміцнити княжу владу і вільно розпоряджатися землями над Дністром, Сяном і Бугом.

1199 рік став роком об'єднання Волинського і Галицького князівств. Ставши галицько-волинським князем, Роман впевненіше почав боротися з ворогами. 1200 року він вирушив у похід проти половців. Цього ж року саме його війська врятували від розгрому половців Константинополь. Згодом посольство вирушило у столицю Візантії і в результаті переговорів

союз між Галицько-Волинським князівством і Візантією було скріплено шлюбом Романа з донькою грецького імператора Ісаака II від першого шлюбу. Княгиня Анна була споріднена з угорською, польською та візантійською династіями. Тому такий шлюбний союз надавав вагомості і руському князеві, а тим самим підсилив впевненість у політично-державницьких справах.

Князь мав багатоглядні плани, був відчайдушним воїном і розумним стратегом. Він не відкидав дружби з іншими руськими князями. Тож, 1202 року, дізнавшись, що Рюрик Ростиславич організовує похід на Галичину, Роман з галицькими та волинськими полками вирушив до Києва. У результаті Рюрикові союзники перейшли на бік Романа, а сам Рюрик зрікся київського престолу, а після кількох інтриг князь Роман постриг його у ченці.

Роман став наймогутнішим із усіх південноруських князів. Над північноруськими землями володарював Всеволод Юрійович. Романа Мстиславича називали великим князем, самодержцем всієї Русі чи царем руської землі. Особливо славили князя його переможні розгромні походи проти половців, котрі нищили прикордонні руські міста. У цих походах він відзначився особливою хоробрістю і літописець порівнював його із левом, риссю, крокодилем, орлом і туром.

Життя Романа було коротким та яскравим. Останнім епізодом діяльності галицько-волинського князя став похід на Польщу 1205 року. Існує кілька версій загибелі князя. Та, відчувши себе непереможним, Романові хотілося повернути ті землі, де проживали русини. Тож, він кілька разів робив наїзди на Люблінське та Сандомирське князівства, спустошав їх. На прикордонних землях будував укріплення і заселяв там своїх підданих. І ось цього року Роман пішов походом на Польщу і здобув два польських міста. Коли ж він з невеликою дружиною від'їхав від табору, поляки несподівано оточили його і вбили у бою біля Завихоста.

Отак раптово і несподівано обірвалося життя князя Романа. У Галичі він князював лише шість років, рідко буваючи вдома. Захищав українські землі від ворогів, опікувався простими людьми. Був добрим господарем Червенської Русі і Холмщини. Роман залишив по собі глибокий слід у народній пам'яті – більший, ніж Володимир Великий та Володимир Мономах. Ще при житті Романа співали пісні, передавали легенди та жарти щодо його крутого гонору, сміливості у боях. Люди називали його великим... І таким він був.

3
розділ

ЧАСИ КНЯЗЮВАННЯ
ДАНИЛА
ТА ЙОГО НАЩАДКІВ

В історії Галицько-Волинського князівства князь-король Данило займав видатне місце: об'єднав воєдино землі Галичини і Волині, зумів почуватися відносно вільним щодо татарської орди, був титулований королем Папою Римським. Данила вважають найвидатнішим з усіх правителів західних князівств. Із відновленням і розширенням володінь батька він стримував польську та угорську експансію. Подолавши могутність бояр, Данило добився піднесення соціального, економічного і культурного рівня своїх володінь до одного з найвищих у Східній Європі. Проте не всі його плани увінчалися успіхом. Данилові не вдалося здійснити свою найважливішу мету – позбутися татаро-монгольського іга.

III розділ

ЧАСИ КНЯЗЮВАННЯ ДАНИЛА ТА ЙОГО НАЩАДКІВ

Боротьба за галицько-волинські землі (1205-1238)

Коли не стало князя Романа знову розгорілися чвари між князями, боярські інтриги, посилилося чужоземне втручання – ці три вічних нещастя врешті-решт розвалили державу, що так невтомно будували попередні князі – Ростиславичі та Роман.

Після загибелі князя Романа залишилась його молода дружина Анна з чотирирічним Данилком і річним Васильком. Скориставшись із розгубленості серед галицької знаті і простого люду, поляки захопили міста Сандомир і перейшли Віслу. Галицько-Волинське князівство почало втрачати свою славу і силу. Звісно, що сини Романа були ще малолітніми і не могли організувати довкола себе прихильників. Бояри, котрі правили фактично державою, дбали лише про власні інтереси, а з княжатами поводитися зухвало і образливо.

Довга і тяжка дорога боротьби за повернення князівського трону чекала попереду князенків Данила, Василька і їхню матір – княгиню Романову, аби знову стати князями батькової держави. Після боярських погроз княгиня Анна з дітьми змушена була втікати з Галича і переховуватися то у Володимирі, то у Сяноку, то в Сандомирі. Врешті Данилка взяв до себе під опіку угорський король Бела III, а Василька з Анною покликали княжити волиняни у Берестя.

У той час, коли Роман Мстиславич займався польськими проблемами на заході, його племінник Олександр Всеволодович 1204 року захопив Володимир, заволодів холмськими землями, що входили до Волинського князівства. Холмська земля була густо заселеною і мала декілька великих міст – Угровськ, Верещин, Столп'є, Комів та інші.

Підступність Олександра після смерті князя Романа стала очевидною тоді, коли у волинські справи почав втручатися польський князь Лешко. У Бересті на прохання мешканців

міста польський князь врешті посадив княжити молодшого Романового сина Василька, володимирський престол посів Інгвар, а Олександр жив у Белзі. Згодом Олександр переїхав у Володимир, оскільки володимирці незлюбили Інгваря. А Василькові дістався більший за територією Белз, де княгиня Анна з Васильком князували до 1211 року (з 1208 року вони володіли ще й Берестям, а з 1209 – Перемилем).

На західних землях почалася внутрішня боротьба, яка тривала майже сорок років. Прихильниками об'єднання земель під міцною владою одного князя виступали середньо-заможне боярство, міщани та селяни. Усі вони побоювалися утисків з боку тих бояр, які володіли величезними просторами.

Проти об'єднання галицької та волинської земель в одне князівство виступала верхівка галицьких бояр. До Галича повернувся прогнаний Романом Владислав Кормильчич і очолив боярство, бажаючи владарювати і розпоряджатися без князів багатствами краю.

Послаблення Галицько-Волинського князівства бажали також Угорщина і Польща. Угорський король, прикинувшись другом родини Романа, опікуном, готував похід у Галич, бажаючи включити галицькі землі до Угорської держави. Він перед цією «епохальною» подією прийняв навіть титул короля Галичини і Володимирії.

Польський князь Лешко теж не був безкорисливим родичем, а скориставшись з беззахисності руських земель, підкорив дрібних волинських князів та приєднав до Польщі прикордонні землі між Вепром і Бугом.

За таких складних обставин розгорнулася боротьба за землі Галицько-Волинського князівства. Малолітні Романовичі були позбавлені своєї батьківщини. Першими захопили Галичину 1206 року три сини Ігоря Святославича, героя походу на половців, – Володимир, Роман і Святослав. Вони розділили край на чотири князівства, але чвари послабили їхнє становище. Хоч Ігоревичі завдячували своїм князюванням боярам Галича, та не хотіли підкорятися їхнім законам і почали конфліктувати з ними.

Угорський король пам'ятав свої обіцянки Романові і його вдові заступатися за сиріт, прогнати самозванців та заколотників. Саме у той час у Галичі знялася буча. Галичани вкотре вигнали свого князя Романа і посадили Ростислава Рюриковича. Але згодом того вигнали і знову прийняли Романа Ігоревича. Однак це не означало, що всі проблеми та інтриги

щезли. Ігоревичі ніяк не погоджувалися приймати боярські умови ведення справ, тож наслали на непокірних військо.

Король Андрій довідався про беззаконня та розбої у Галичі і вислав туди свого воєводу Бенедикта Бору Лисого з великим військом. Князя Романа полонили і відіслати в Угорщину. Галичани думали, що позбувшись руського князя, матимуть волю і каратимуть людей тепер самі без закону і суду. Та довелося їм поспробувати не пряника, а кнута. Угорці почали запроваджувати унію і закривати православні церкви. Бора виявився дуже жорстоким і бездушним: людей сприймав за худобу, поводився жорстоко, карав, кривдив жінок, не дозволяв проводити Служби Божі у церквах, велів там тримали коней.

Після цього бояри присмирніли і послали за пересопницьким князем Мстиславом Німим, аби вигнав угорців. Та він відмовився.

У цей час князь Роман Ігоревич зумів втекти із угорської в'язниці. Бенедикта-ката було вигнано з Галича. У Галичі сів Володимир Ігоревич, Роман – у Звенигороді, а Святославу дали Перемишль. Теревовля дісталася синові Володимира – Ізяславу.

1211 року князі Ігоревичі виступили проти бояр і найголовніших із верхівки – близько п'ятсот бояр було знищено. Багато втекло до поляків та угорців, серед них найнебезпечніші – Кормильчичі, Судислав, Філіп знайшли прихисток в угорського короля. Вони покликали на допомогу короля Андрія і просили дати їм на князювання малолітнього Данилка. Насправді ж хитрі вельможі бажали правити самі.

Дорогою угорські війська визволили Перемишль, Святослава Ігоревича полонили і попрямували до Звенигорода. Звенигородці мужньо оборонялися та змушені були здатися, а втікаючого Романа схопили на мосту у Шумську. Вигнали угри і Володимира з Галича, битва з ним відбулася біля ріки Нізди. Аж тоді велика процесія з Данилом в'їхала у столицю Галичини.

Князів Романа, Володимира і Святослава, їхніх жінок угорці збиралися везти до угорського короля, але галичани викупили їх та на місці колишньої розправи з боярами цих князів повісили, мстячи за вбитих родичів.

Ця єдина в історії Русі страта князів і княгинь потрясла людей всіх князівств.

Недовго довелося бути галицьким князем Данилкові і княгині Анні його опікункою. Знову галицькі бояри почали

інтриги проти княгині. І невдовзі вигнали її з Галича. Через кілька місяців король Андрій з Анною в'їхав у столицю бунтівних бояр. Кормильчичеві не вдалося втекти, а Судислав відкупився в угрів золотом. Він разом з боярами Яволодом і Ярополком втік у Пересопницю і привіз з Бужська князя Мстислава Німого.

Княгиня Анна з Данилком покинули Галич і поїхали в Угорщину, а маленький Василько – у Белз. Згодом Анна з дітьми перебралася у Кам'янець.

1213 року Владислав Кормильчич зібрав військо, вдерся у Галич і оголосив себе князем Галичини.

1214 року князь Мстислав із малолітніми Данилом і Васильком, польським князем Лешком, Олександром з Володимира і Всеволодом з Белза пішли на Галич. Після запеклої битви Владислав Кормильчич втік. Лешко, не зумівши взяти приступом Галича, руйнував все довкола Теремовлі, Збаража, Моклекова. Руські князі теж по-варварськи розоряли галицькі землі. Данило з Васильком відібрали від Олександра Тихомль і Перемиль на Волині.

А у цей час король Андрій і князь Лешко посватали своїх малолітніх дітей – Калмана і Саломею. Андрій вирішив остаточно викоренити узурпатора Кормильчича з Галича, тож бунтівника вивезли в Угорщину, де він помер за незнаних обставин.

Король посадив у Галичі Калмана, Лешкові віддав Перемишль, Пакославові – Любачів. Згодом Пакослав випросив у польського князя Лешка для княгині Романової та її синів столицю Володимир.

Деякий час галицький король Калман влаштував багатьох бояр. Тому йому вдалося затриматися на престолі вісім років (1214-1221). Угри поводили себе у Галичині як на підкореній землі. Король добився підтримки від Папи Римського і запевняв, що скорим часом населення заходу Русі прийме унію з Римом. Та народ не бажав змінювати свою віру і противився намаганням короля схилити їх до римо-католицизму. Особливо протестувало духовенство. Тож угри почали виганяти з церков єпископів, священників, а своїх латинських настоятелів посилали на службу, на котру люди не бажали ходити. Обурені галичани виступили з протестами проти загарбників: вони відмовилися підкорятися Калманові і обступили його замок. Королеві Андрієві довелося йти з військом і визволити сина у Галичі.

Угрі підтримувала тільки боярська верхівка, а народ вороже сприймав зайдів, не бажуючи виконувати їхню волю.

Найгірше було те, що короля підтримували такі феодали як боярин Судислав, який мав великий вплив на всіх дрібніших землевласників, купців, котрі залежали від нього. Людям було важко боротися не тільки з уграми, а й з владними боярами, які менше всього думали про трударів. Протести були викликані перш за все тим, що вороги хотіли позбавити єдиного духовного натхненника православних християн – церкви і Біблійного вчення.

1217-1222 роки

Король Андрій відчув нарешті велику впевненість та силу, тому і відібрав від поляків Перемишль і Любачів. Це не сподобалося Лешкові. Він звернувся до свого родича князя Мстислава Удатного, який володів Торопецьким князівством у смоленській землі.

1217 року Мстиславові вдалося взяти Галич. Воевода Бенедикт, який правив від імені Калмана, втік в Угорщину.

На галицькому престолі сидів новий князь, який мав більші права, ніж Данило. А Данило ріс і мужнів. Він займався відновленням свого Волинського князівства, відібрав від поляків Берестейщину і Забужжя, Угровськ, Верещин, Столп'є, Косов і «всю» Україну.

Польському князеві такі дії Романового сина не сподобалися і він почав пустошити все по ріці Буг. Та Данило дав відсіч і здобув біля ріки Сухої перемогу, захопивши багато полонених. Решту польського війська відігнали аж за Вепр.

Союз Мстислава з Данилом покликав до реставрації союзу Андрія з Лешком. Ні галицькому, ні волинському князям не вдалося оборонити Галич.

Через деякий час Мстислав згуртував руських князів і 1221 року відібрав від угорського воеводи Фільнія Галич, а Калмана з баронами полонив. У боротьбі з уграми брало участь усе населення, навіть селяни. Угри і ляхи були побиті, багатьох взято у полон, інші, втікаючи, потонули, а решту побили селяни. Ніхто не врятувався від народного гніву.

Угорський король і польський князь просили у Мстислава перемир'я.

Князував Мстислав Удатний за складних обставин. Галицькі бояри визнали перемогу і підкорилися йому. Але знать і далі не хотіла віддавати владу у князівські руки. Боярин Жирослав розпускав чутки, що буцімто Мстислав хоче вирізати бояр за допомогою половців, а Судислав організував угорську партію і намагався приєднати Мстислава до своїх планів. Ось тому 1222 року було складено угоду про визволення з полону

короля Калмана, його дружини Саломеї та інших угорських феодалів, які перебували у місті Торчеську. Король Андрій зрікся від імені Калмана прав на Галичину, а Мстислав погодився віддати свою доньку за королевича Андрія і передав йому Перемишль.

1223-1227 роки

1223 року прийшла нечувана досі рать на руську землю – татаро-монголи. Їх батьківщиною був степ за Байкалом, у суворій монгольській пустелі. Ці орди кочували в степу, грабуючи своїх сусідів та воюючи між собою. Згуртовані Чингізханом, вони завоювали Китай, сусідні держави, спустошили величезну державу Хорезм-шаха, зруйнувавши квітучі міста Самарканд і Бухару, а далі рушили на побережжя Каспійського моря, Персію, Грузію.

Після цього прийшли на Північний Кавказ. На відсіч татаро-монголам виступили яси, косоги й половці. Улесливими обіцянками та дарами татари відвели сильне половецьке військо, ясагів та косогів розгромили, а тоді кинулись на половців.

Половецький хан Котян утік до свого тестя Мстислава Удатного. А половці рознесли по київській землі вісті про страшну небезпеку від озвірілого дикого народу.

Після двох зібрань у Києві руські князі вирішили йти на нечуваного ворога. І рушили кияни, галичани, волиняни, чернігівці і смоляни вниз по Дніпру, а кіннота – сухоходом до ріки Хортиці. Галицьке військо плівло на тисячі човнах у море, а звідти – вгору Дніпром. А вже від Хортиці рушили у степ.

Перша сутичка відбулася у Половецькому полі і додала сміливості Данилові, який йшов попереду. Руські стрільці перемогли і гнали татарів, рубаючи їх та забираючи скотину та зброю.

Через вісім днів руські війська дійшли до ріки Калки. Татаро-монгольське військо переважало чисельністю. Серед руських полків не було єдності і спільного плану нападу. Після кровопролитних боїв пораненому Данилові та ще декільком князям вдалося вирватися і втекти. А понад десять тисяч воїнів були зарубані шаблями, простромлені списами і вбиті стрілами.

У галицьких, волинських та й усіх селах Русі люди дізналися про криваве побоїще на ріці Калка. Загинули годувальники родин – чоловіки, сини. Люди перебували у глибокому траурі і звичайно звинувачували не лише невідомих і страшних ворогів, а й своїх князів, які змусили йти на кри-

ваву війну їхніх чоловіків. Важко було простити недбалство князів, котрі погубили все своє військо.

Після битви на Калці загострилися стосунки між Мстиславом і Данилом. Галицький князь визнав своїм спадкоємцем угорського короля Андрія. Підбурений белзьким князем Олександром, Мстислав вирушив проти свого старшого зятя. А Данило ж з поляками спустошив галицьку землю і довкола Любачова, знову пограбував Белз і червенські землі до останку. Допомагав братові розоряти поселення червенців і Василько.

Згодом Мстислав порозумнішав і помирився з Данилом. А ще попросив його поквитатися з королем Андрієм. Це означало, що знову гинуть люди, будуть розорені сотні поселень. Так і сталося.

Угорський король Андрій втік та згодом повернувся з великим військом. Він зайняв столичні міста Перемишль, Звенигород, Теробовлю, повернув на Волинь, здобув Тихомль і обложив Крем'янець. Мстислав зі своїми військами під Звенигородом розгромив угорців, а залишки погнав до кордонів. Однак це не означало, що Мстислав буде знову спокійно князувати на великих галицьких просторах.

Усе закінчилося непередбачено. У одному з боїв вбили угорського воєводу і король втратив здатність оборонятися. Усе могло закінчитися успішно для Мстислава, та, однак, його налякав помстою угорців підлий боярин Судислав, який радив добровільно передати молодшому зятеві галицьку столицю. Мстислав після довгих вагань вирішив покинути Галич і подався у Пониззя – місто Торчеськ.

1227-1230 роки

Ще 1227 року, коли помер польський князь Лешко, у Польщі почалися безвладдя, а польські князі втратили вплив на Волині та Галичині. Тоді Данило зав'язав дружні стосунки з мазовецьким князем Конрадом, допомагаючи тримати в облозі Каліш. Війська волинського князя доходили аж до польських міст Старогорода у Великопольщі та Маліча в Сілезії, в околиці Вроцлава.

Данило не лише дозволяв собі спустошливі походи на польські землі, а й разом з Васильком вів боротьбу з волинськими дрібнішими князями. Романовичі кілька разів вируджалися на белзько-червенську землю і жорстоко розправилися з населенням, спаливши їхні міста, оселі, пограбувавши їх дощенту. 1234 року Олександр вступився із свого князівства і його землі перейшли до Данила і Василька.

Фактично до 1230 року Волинське князівство було об'єднано в руках Романовичів. Тимчасовою столицею Данило вибрав місто Угровеськ. Тут він зміцнив оборонну стіну, збудував палати і нову церкву, а на горі Церковиця відновив монастир, заклав єпископську кафедру. Саме з Угровська Данилові зручніше було відбирати від Польщі руські землі. 1226 року місто Володимир він передав братові Василькові. Того ж року після смерті Мстислава Німого Данило приєднав до своїх володінь Луцьк, Пересопницю і Чорторийськ. І хоча довелося довго воювати з родичами – князями-пінчанами, все ж він міцно тримав владу у цих великих містах.

1230-1238 роки

1232 року Данилові вдалося відібрати від поляків червенські землі, та 1236 року мазовецький князь Конрад знову їх захопив.

Червенська земля була улюбленою частиною Данилових володінь. Значною подією для подальшої долі західних русинів, національного, культурного і духовного розвитку її народу стало заснування Данилом нового Холма. Цьому місту судилося стати центром руських (українських) земель і на певний час столицею Галицько-Волинської держави. За десять років будівництва замку, церков, високих фортифікацій Холм перетворився у велике, добре укріплене місто на самому заході князівства. І вже 1237 року до Холма перевели Угровську єпископську кафедру. Кафедральною стала церква Іоанна Золотоустого. Тоді ж Данило переніс свою столицю до Холма.

Данило не тільки будував Холм за ці десять років, а й опікувався всіма містами свого князівства, дбав про збільшення війська, озброєння його та вишкіл.

Мстислав Удатний, який перебував останні роки у Торчеському монастирі, помер. А князь Данило продовжував боротьбу за Галич. 1230 року на короткий час йому вдалося князувати у Галичі, та тоді він не зміг втримати владу. Угорський король, заохочений боярською верхівкою, згодом з новими силами повернувся у Галич. 1232 року Данило переміг угорців і підійшов під Галич, де його радо вітали галицькі люди. Під час облоги королевич Андрій помер і угорське військо здалося.

Але і цього разу галицькі бояри змовлялися проти Данила і планували нову зраду. Згодом до Галича прибув чернігівський князь Михайло. І його галицьким князем визнав угорський король Бела IV. Боротьба за Галич не припинялася тепер уже з Михайлом і бунтівними боярами аж до 1238 року.

1238 року, коли у місті стояло мало війська, Данило рушив на Галич. Його знову радо прийняли прості міщани, дорогою вітали селяни. Але знать не готова була віддавати галицьку столицю. Лише ворожі князеві єпископ Артемій і двірський Григорій під примусом, лицемірячи, присягалися в любові та просили князя прийняти під свою опіку Галич.

Данило з Васильком вважали необхідним укріпити західний кордон Галицько-Волинського князівства, особливо їх тривожило місто Дорогичин над Бугом. Землі довкола міста належали спочатку до Берестейщини, але їх захопив мазовецький князь Конрад I і 1237 року передав німецьким лицарям – тевтонському ордену.

1238 року Данилове і Василькове війська попрямували на Дорогичин, прогнали добжинських лицарів, покарали бунтівних міщан і полонили магістра Бруна. Під час татаро-монгольської навали ці землі знову потрапили під вплив німецьких лицарів. Коли Данило з Левом поверталися з Угорщини, то мешканці Дорогичина не впустили галицьких князів у місто. (Пізніше Данило Дорогичин поверне і збудує у ньому прекрасну церкву Богородиці. Але це буде пізніше...).

Татаро-монгольське нашествя (1238-1241)

Жахливим для Галичини, Волині, Холмщини, як і всієї Русі, був період під ігом татаро-монголів, який розірвав щойно розпочатий процес розбудови суспільного життя, розвитку міст, їх господарювання і культури.

1237 року кочівники-завойовники ударили, насамперед, на рязанську і смоленську землі, 1238 здобули Переяслав і Чернігів. Наприкінці 1239 року Данило послав у Київ свого сина Іраклія і тисяцького Дмитра, оскільки князь Михайло, який князював і у Галичі, і в Києві, втік до угрів.

1240 року хан Батий здобув Київ, перебивши майже весь люд, поруйнувавши всі споруди, навіть церкви. Іраклія татари вбили, а раненого тисяцького Дмитра пожаліли і взяли як проводиря по Русі.

З Києва Батий попрямував на західні окраїнні землі. Тисячі міст і сіл були спалені, люди безжально вирізані. Щезли з лиця землі великі міста Колодяжне, Кам'янець, Плісненськ, Звенигород, були поруйновані дощенту Луцьк, Володимир, Галич та сотні інших міст. Не здалися ворогам Крем'янець і

Холм, добре укріплені височезними мурами і заперті на міцні засуви.

Велике нещастя випало на долю русинів-українців. Руські князі повтікали хто куди міг. Данило з сином Левом саме в цей час повертався з Угорщини. Їх вразили картини звірств і спустошіння, тисячі втікачів на захід. На згарищах лежало безліч повбиваних і попалених, а над трупами літало гайвороння і бродили собаки.

Після жорстокої розправи із галицько-волинським населенням татаро-монголи розділилися на дві частини – і пішли до Польщі та в Угорщину. Орда громила чеські та болгарські землі. Лише на Шлеську під Лігніцем їх зупинили заковані в залізо чеські та німецькі лицарі.

Батисва навала внесла нове безладдя у Галичину, яку Данило тільки почав перед цим відновлювати. Україна-Русь стояла пустою – частина населення була вибита, частина ховалася по лісах і болотах, поля позаростали бур'янами, біля колишніх осель валялися трупи і тваринячі кістки.

Данило до глибини душі був вражений страшною картиною – довкола стояли руїни. У Володимирі не залишилося ні однієї живої душі, церкви були завалені трупами.

Боярське самоуправство

Галицькі бояри, побачивши, що князі втекли, визналися повновладними господарями земель, знову надумали правити державою, захопили спустошені землі та міста. Бундючна знать під виглядом покірних творила все, що заманеться: за спиною Данила хитрувала і наживалася. Самовільно зробився паном Бакоти і Пониззя онук священника Доброслав Судич. Господарем Перемишельщини намагався стати Григорій. Боярин Доброслав роздав частину галицьких земель чернігівським боярам, Коломию з солеварнями передав залежним від себе боярам «із племені смердів». А таких як він було дуже багато, хто хотів скористатися з розрухи і безвладдя.

Данилові врешті вдалося підкорити бунтівну знать. Він ув'язнив найбільш зухвалих Доброслава і Григорія. Печатник Курило, посланий Данилом у Бакоту, навів лад над посадниками і невірними боярами, а двірський Андрій приборкав ворожі виступи єпископів та бояр у Перемишлі.

Та не всі багатії притихли і змирилися. Дехто подався до Ростислава – сина чернігівсько-галицького-київського князя

Михайла, і він зі своїм військом захопив міста Печеру Домажирську, а потім – Галич.

Але це тривало недовго. Данило з Васильком відібрали Галич, Ростислав з галицьким єпископом Артемієм утік. Галицькі війська гналися за ними аж до кордонів.

Повернення Любліна, Перемишля і Ярослава (1243-1245)

Упродовж 1243-1245 років західні русини – холмщаки, надсянці, підляшівці відбивали напади поляків, ятвягів, литовців. Взимку Данило з двірським Андрієм пустошили польські землі біля Любліна, по ріках Изволі і Ладі, довкола міста Біла, Андрій – по ріці Сян, воєвода Вишата – Підгір'я. Данило допомагав своєму союзникові мазовецькому князеві Конраду I, який боровся за краківський престіл зі своїм племінником-сином Лешка Білого – Болеславом.

1243 року Данило зі своїм військом двічі облягав Люблін. Лише 1244 року йому вдалося здобути люблінський замок і підкорити всю люблінську землю.

Князь Ростислав не збирався відступати. Він, як зять угорського короля, конче мріяв володіти Галичиною. Тож, 1245 року, зібравши велику рать, вирушив до Перемишля. Романовичі послали свої війська на чолі з Левом. Битва відбулася на ріці Січниці поблизу Мостиськ. Спочатку Ростиславу вдалося перемогти галичан. Завдяки підсиленню, яке вислав Данило, Перемишль було взято і Ростислава вигнано з міста.

Однак Ростислав і на цей раз не хотів прощатися зі своїми загарбницькими планами. Зібравши ще більше війська, він вирушив під Ярослав і розпочав облогу міста. Після тяжких кровопролитних боїв Данилові і Василькові війська здобули перемогу. Фільнія, який погрожував знищити весь руський народ, убив князь Лев. Розправилися галицькі князі і зухвалим боярином Володиславом.

Битва під Ярославом показала всю силу духу і волі галицько-волинських князів та стала випробуванням і молодому князеві Левові. Данило ж проявив вміння маневрувати військами. Ця битва була хорошою наукою й угорському королеві, його зятеві та польському воєводі Творіану Войтиховичу, якого полонили, а потім вбили.

Страшне було видовище біля Ярослава та в його околицях: довкола все було встелене трупами людей, коней і ра-

неними. Біля Ярослава, міста, яке будував Ярослав Мудрий, загинули русини, поляки і угорці.

Битва під Ярославом вирішила боротьбу за холмські, перемишльські, ярославські землі, яка тривала сорок років. Бунтівні бояри були ліквідовані. Данило після перемоги запалив укріплення Ростислава і попрямував у свою нову столицю Холм.

Місійна діяльність князя Данила (1245-1264)

Правителі Золотої орди вважали загрозовим подальше успішне приборкання земель галицько-волинськими князями. І ось один із підлеглих Батия хан Могуцій прислав гінців до Данила із наказом віддати Галич. Це означало повністю підкоритися Батиеві, віддати на розтерзання всі галицько-волинські землі і стати васалом татаро-монгольського хана.

Данило не був готовий боротися з ординцями, тому восени 1245 року вирушив у далеку дорогу на Волгу. Галицько-волинському князеві довелося довго чекати на прийом Батия, проявити велику дипломатичність і хитрість. Врешті йому видали ярлик на володіння Галицько-Волинською Руссю. Але основною умовою хана було: посилати при потребі військо на допомогу татаро-монгольським ордам, котрі грабуватимуть сусідні з Галичиною держави. Обов'язковим було і здавання данини.

Спочатку вплив татаро-монголів у Галичині та на Волині був настільки слабким, що Данило обдумував як би позбутися залежності від Батия. Він почав листування з Папою Римським Іннокентієм IV і просив зібрати слов'ян на хрестовий похід проти Золотої орди. Постало питання, чи погодиться Данило перейти під юрисдикцію Риму. Це листування і вагання Романовича тривало до 1253 року.

Після повернення Данила з Золотої орди володарі Польщі, Литви, Угорщини почали шанобливіше ставитися до галицько-волинських князів. Посипалися запрошення бути союзниками, сватати своїх дітей. У першу чергу Данило встановив дружні стосунки з угорським королем Белою IV і дав згоду одружити свого сина Лева з його донькою Констанцією. Після весілля Данило виділив Левові для князювання Галич, Белз і Перемишль.

1248 року князь Василько одружився з княгинею Оленою, донькою краківського князя Лешка Білого, а Данило – з

донькою литовського князя Довспрунка – Ельгіною. Цього ж року Данило видав заміж і свою доньку Переяславу за сина мазовецького князя Конрада – Земовита. Вийшла заміж і друга донька Данила – Доброслава за Андрія (рідного брата Олександра «Невського»), сина володимиро-суздальського князя Ярослава. 1252 року одружився з австрійською герцогинею Гертрудою і син Данила Роман. Однак через складні умови в обложеному чеським королем Оттокаром замку Гімберг та постійні конфлікти Романові вдалося втекти з Австрії і забути свою дружину.

1252 року Данилові, його братові та синам довелося бувати в Литві, Угорщині, Польщі, Австрії та Чехії. Цей рік був вражаючим через конфлікти володимиро-суздальських братів Олександра і Андрія. Татари вимордували сотні тисяч людей через зраду Олександра.

1252 року Папа Римський вкотре запропонував Данилові корону і просив прийняти римо-католицьку віру. Щодо віри Данило категорично відмовився приймати унію. Але врешті у грудні 1253 року у Холм прибула Римська делегація на чолі з аббатом Оппізо. Папський посланник був налаштований серйозно і не думав на сей раз відступати. Долучилися до вмовляння прийняти корону від Іннокентія IV і польські родичі – Болеслав Сидливий і зять Земовит.

Основне, що спонукало Данила погодитися – це одержати завдяки коронуванню значимість і силу в Європі, мати надію на допомогу заходу. Йому потрібно було співдіяти з такою релігійною силою, котра б мала вплив на весь західний світ. І таким всесильним і впливовим в уявленні Данила був на той час саме Папа Римський. Бо він служив Богу. І не важливо, яка була його віра. Більш авторитетнішого щодо моральної чистоти, одухотвореності і політичного регулювальника життям віруючих не було. Тому Данило вирішив коронуватися.

Коронація означала і кінець боротьби руських князів за землі. Корона мала об'єднати Русь.

Церемонія помазання і коронування відбулася в Дорогичинській церкві. Данило у присутності єпископа, духовенства, бояр та руських і польських князів був урочисто помазаний Папським легатом Оппізо і коронований «королем Русі» регаліями, присланими Іннокентієм IV, – короною, скіпетром, державою та «престолом».

1254 рік був тривожним для галицько-волинських земель. Самовільна розправа Данила та Лева з «татарськими» людьми на Болехівщині та коронація викликали невдово-

лення у Сараї. Не подобалося орді зближення і родичання з королями і князями сусідніх держав. Біля шістдесяти тисяч татаро-монгольського війська прорвали оборонні рубежі Пониззя і підступили до його основного міста Бакоти. Намісник Бакоти здав його татарам.

Неспокійно було і у Межибожі. Довелося Данилові посилати свої війська для приборкання непокірних зрадників. А ще цього року новгород-сіверський князь Ізяслав Мстиславич надумав захопити Галич. Син Данила Роман оточив війська Ізяслава зі всіх сторін і через кілька днів князь зі своєю свитою, яка видерлася на склепіння церкви у Галичі, змушений був здатися у полон.

1254-1257 роки

У кінці 1254 року прибуло у Холм посольство з Литви з проханням одружити Романа з донькою литовського князя Мендовга. Саме того року, коли відбувалося весілля Романа, у Римі помер Папа Іннокентій IV. Усе, що обіцяв Папа руським князям, він так і не зумів виконати. Наступником став Олександр IV, який зразу ж показав свою тактику – жорстку та дещо ворожу щодо Русі. Він відмовився від обіцянок Іннокентія IV і більше не захотів мати Русь під захистом «престолу святого Петра».

Присмирнивши «татарських» людей, Данило зумів захопити Побожжя – район південного Бугу. Задум же взяти престол у Києві не вдався. Біля Луцька пустошили землі литовські війська воєводи Хвала. Тож похід на Київ був відкладений. Литовців розгромили вщент.

1257 року Данило з Васильком знову мали намір йти на київські землі. Та звістка, що татаро-монгольський воєвода Куремса прямує до міста Володимира, перервала задум і похід. Поки князі збирали війська і готувалися до відпору, володимирці накинулися на небагаточисельні татарські війська хто з чим міг і вигнали кочівників із міста.

Це був нечуваний факт, аби мирне населення пішло на татарських вояків з палками, побило воїнів і вигнало з міста. Не вдалося Куремсі приборкати і Луцьк: дули страшенні буревії, а каміння з метавок поверталось на татарських воїнів.

Але саме у цей час буревію у Холмі сталася велика пожежа. Люди, думаючи, що це татаро-монголи підпалили Холм, втікали з міста. Врятувати величні церкви, будинки не вдалося. Холм згорів дотла, але мури вціліли.

А у той час у Монголії та Золотій Орді змінилася влада та обставини. Новий хан Берке, котрий взяв владу після смер-

ті Батия, був жорстоким і сильним. Берке став незалежним володарем Каракорумської ставки. Він відкликав в Золоту орду Куремсу, а замість нього назначив досвідченого воєводу Бурондая. Берке бажав навести втрачений контроль над Галицько-Волинською державою.

Отож невдовзі галицько-волинське військо на вимогу Бурондая примусово йшло допомагати татаро-монголам грабувати литовців. Напад на Литву був настільки несподіваним: литовці не могли повірити, що татари разом з галицько-волинськими князями прийшли спустошити, палити їхні поселення, землі та вбивати людей. Сина Данила Романа ув'язнили і вбили.

1258-1265 роки

1258 року під час святкування весілля доньки князя Василька Ольги та чернігівського князя Андрія прибули гінці від Бурондая. Він наближався до Волині. Зустріли татарського воєводу Василько і сини Данила. Бурондай, розлючений тим, що не зустрів його Данило, наказав повалити і попалити мури великих міст Володимира, Луцька, Кременця, Даниліва, Стіжка і Львова. Татарський верховода погрожував у разі невиконання його наказу знищити всю Галицько-Волинську Русь. Тож через два дні фортифікації цих міст знищили. У Володимирі князеві Василькові з великим болем довелося власноруч запалити укріплення. Галичину і Русь опанував страх і відчай.

Місто Холм не здалося. Височезні фортифікації і міцні брами стали надійними захисниками холмщан і незборимою кріпостю перед таким всесильним ворогом. Татаро-монгольське військо з раттю волинського князя Василька попрямувало до Польщі. Орда знущалася над поляками немилосердно. Спалили доценту Сандомир, а людей всіх – від малого до старого – замордували. Така ж доля спіткала і місто Лиска.

У січні 1260 року ординці зі своїм військом, возами з награбованим добром, невільниками і стадами худоби поверталися через галицько-волинські землі у свою орду. І хоча нікого не вбивали, все ж русини знову страждали від наруги і грабувань: татари, стаючи на постій, вирізали корів, коней, птицю, забирали запаси зерна та всякий провіант.

Після татарського погрому литовці знову почали нападати на волинські та польські землі. Під час сутичок було вбито князя Земовита, зятя Данила, а внука – Конрада взято у полон. Через півтора місяця Василько розгромив неприятельські війська.

1262 року Данило зібрав сейм у Тернаві з метою згуртувати власних синів і чужих князів на єдину справу, аби князівство і далі було цілим. Та після з'їзду, під час хвороби Данила і його смерті не відчувалося серед дітей Данила гарячих бажань діяти воедино і обороняти свої та батьківські землі.

Князь-король Данило після майже шістдесятилітньої політичної діяльності помер 1264 року. В історії Галицько-Волинського князівства він займав видатне місце: об'єднав воедино землі Галичини і Волині, зумів почуватися відносно вільним щодо татарської орди, був титулований королем Папою Римським. Данила вважають найвидатнішим з усіх правителів західних князівств. Із відновленням і розширенням володінь батька він стримував польську та угорську експансію. Подолавши могутність бояр, Данило добився піднесення соціального, економічного і культурного рівня своїх володінь до одного з найвищих у Східній Європі. Проте не всі його плани увінчалися успіхом. Данилові не вдалося здійснити свою найважливішу мету – позбутися татаро-монгольського іга.

Після смерті батька Левові належали Львів, Белз, Галич, Дорогичин і Червен, Мстиславові – Луцьк, Дубно і Стожок, Шварно князував у Холмі. А Василько Романович мав свої володіння – Володимир, Луцьк, Любомль, Кам'янець, Кобрин, Кременець та Всеволож.

Князювання Лева та його братів (1264-1301)

1267 року литовський князь Войшелк, який найбільше приятелював з Васильком і Шварном, віддав своє литовське князівство зі столицею Новгородок Шварнові. Постригшись у ченці, він пішов в Угровський монастир святого Даниїла Стовпника.

Та Лев не міг простити Войшелкові дарування молодшому братові литовських земель. Якось, приїхавши у гості у Володимир до дядька Василька, він попрохав привезти і Войшелка. Після випитого, розлючений Лев домагався, аби чернець змінив своє рішення щодо литовських земель і подарував їх йому. Однак Войшелк не збирався відступати. У монастирській келії Лев убив Войшелка.

1269 року передчасно помер холмський і литовський князь Шварно, а через місяць не стало і князя Василька.

Шварна похоронили в Богородицькому соборі у Холмі, а Василька – у церкві Богородиці у Володимирі.

Після смерті брата Шварна холмський престол зайняв князь Лев. Він взяв собі галицьку землю і Холмщину з Дорогичином (Підляшшям).

1272 року Лев переніс столицю із Галича до Львова, який будував ще з 1246 року.

Період князювання Лева заповнений частими війнами з сусідами, переважно з Польщею. Нічого суттєвого не долучивши до батькових земель, Лев невдалими військовими діями підточував внутрішні сили своєї держави, здобуваючи при тому нових ворогів. Від цього найбільше страждали червенсько-холмські землі. Це прискорювало їхнє майбутнє відторгнення від східно-руських земель і кінцеве прилучення до Польщі.

1275 року литовський князь Тройден, який повів агресивну політику супроти Романовичів, напав на Дорогичин і вирізав усе населення міста. Лев з іншими князями організували великий похід на Литву. Боротьба з Литвою не дала Галицько-Волинському князівству ніяких переваг. Ятвзязька земля, де укріпився колись Данило, відокремилася від Русі. Чорна Русь частково залишалася при Романовичах, частково ж перейшла під владу литовського князя. Пінські князі зберігали окреме князівство.

Взаємини з Польщею у цей період були дуже напруженими. Часто виникала прикордонна війна з невеликими грабіжницькими походами. З польської сторони наступали краківські та мазовецькі князі, проти них йшли воювати Лев, Володимир, Мстислав.

Честолюбивий і невгамовний Лев був постійно втягнутий у політичні конфлікти. Коли в Угорщині помер останній із династії Арпадів – король Бела IV (1270 рік), галицький князь захопив Закарпатську Русь (раніше йому надав Бела IV частину як віно за свою доньку). Цим він заклав наче підвалини для майбутніх претензій України на західні схили Карпат.

Активно діяв Лев і у Польщі, що поринула в міжусобні війни. Він не задовольнявся лише Галицьким князівством, а прагнув здобути більше і розширити будь-якою ціною свої володіння. Після того, як 1279 року помер краківський князь Болеслав і не залишив після себе спадкоємців, Лев надумав посісти його місце. Однак польські бояри організували відчайдушну відсіч галицькому князеві. Лев, не взявши навіть око-

лиць Кракова, вирішив пограбувати Люблін. Але і там його чекала оборона міста.

Через рік – 1280 року Лев задумав захопити Краків, заручившись допомогою ординців. Але поблизу Сандомира військо його розбили. Поляки вбили багатьох бояр, воевод і слуг Лева і Юрія. Тоді не тільки галичан, а й татар полягло дуже багато на польській землі. Отакий-то зовсім невеселий похід влаштував князь Лев десятків тисяч людей на Польщу і, нічого з цього не скориставши, повернув у свої землі.

Після цього польський князь Лешко Чорний спустошив Переворськ і його околиці, а інші польські війська – Берестя і Воїнь. У Переворську Лешко порубав усіх людей – від малого до старого, нікого не залишивши живим. Повиносивши все цінне, місто підпалили і воно згоріло дотла.

1281 року Лев приєднав жупи Березь та інші володіння на Закарпатті до галицьких земель. Він привіз із Буди грамоту короля Стефана V, яка надавала йому привілей на приєднання берегівських земель та замку Маковиці у жупі Шарош до Галицького князівства. На брамі Берегова та у Маковиці він встановив свої герби, а на ворота були встромлені стяги князя Лева – зелені полотнища з червоним хрестом.

1282 року галицький князь брав участь у поході Ногая в Угорщину. Галицько-волинські раті з'єдналися з могутніми силами ханів Ногая і Телебуги та пішли в угорські землі. А в цей час польський князь Болеслав Земовитович спустошив і захопив десять сіл довкола міста Щекарева. Лев з татарською підмогою, литовцями підійшов до міста Вишгород і захопили полонених, скотину, коней і спустошили оселі вишгородців. Після цього відібрав від Лешка Чорного місто Воїнь і всіх полонених звільнив. Руська рать пограбувала і околичні землі Любліна.

Але не встигли князі повернутися кожен до себе, як князь Болеслав знову палив галицькі та волинські поселення. У похід проти поляків вирушили Володимир з Юрієм, вони пограбували місто Сохачев і жорстоко познущалися над міщанами.

Через два роки (1287) князь Лев брав участь у поході ординців у Польщу. Телебуга жадав крові, полонених і багатства. Тепер на руських землях татаро-монголи велися безцеремонно – агресивно і жорстоко. На десятки верств від Володимира вони розоряли поселення і забирали коней (м'ясо цих тварин було їх основною їжею). Десять днів при тріскучих морозах галицько-волинські князі змушені були їздити за ординцями і грабувати поляків.

Після походу на Польщу Телебуга вирішив завернути до Львова. Заручником при ньому залишався Мстислав Данилович. Десять днів стояли під високими мурами Левового града татаро-монголи. Львів'яни приготувалися до такого візиту, тож брами були міцно зачинені. Якщо ж хтось наважувався покинути місто, то бідолагу вбивали, здирали одяг і він миттєво замерзав. Тоді у Львові і львівській землі від холодів, голоду і знущань загинуло близько двадцять тисяч людей.

1289 року – Лев брав участь у польській міжусобиці, допомагав військом у польсько-чеській війні, мав дружню зустріч з чеським королем в Опаві. Саме тоді він пообіцяв посетити біля Львова черниць, аби ширили серед народу Господню віру. І згодом до розореного ще татарами села, що біля Малих Винник, де зберігся лише монастир, прибули черниці з Чехії. Це поселення назвали Чешками (Чішки, Чишки).

1291 року у війні угорців з Австрією галицькі війська допомагали угорському королеві Андрію III. 1292 року Лев з сином Юрієм приєднав люблінську землю до Галичини. Основним аргументом було відібрати свої землі і визволити з-під польського ярма тисячі русинів-українців. Маючи добрі стосунки із чеським та угорським королями, Лев наче заручився цим союзом і не боявся, що поляки мститимуть і відбиратимуть інші руські міста.

Ось під цими гаслами, з войовничим настроєм і пішла велика руська рать брати приступом Люблін, котрий і не здогадувався, що серед мирного часу настане різанина, гвалт, спустошення та насилля. Чорна хмара вершників оточила Люблін зі всіх сторін, та польські старійшини не збиралися відчиняти брами. Русини-люблінці хотіли допомогти своїм князям, впустити їх за мури, та поляки не хотіли здавати місто. Після кровопролитних битв і взяття у полон воевод та бояр, місто здалося. Лев з Юрієм перевірили скарбниці, склади, позабирали військові припаси. Залишили у Любліні посилену залoгу, намісника та десяток бояр.

Так були захоплені всі люблінські міста і села. Лев подарував синові ці землі і на деякий час звільнився від тиску Юрія віддати йому півкнязівства.

Князь Лев, вмiло використовуючи васально-союзницькі стосунки з Ногаєм, не тільки об'єднав Галицько-Волинську державу, яка роздробилася знову по смерті князя-короля Данила, але й значно розширив її межі. Ще у 1270-х роках з допомогою Ногая Левові вдалося приєднати київську і частину переяславської земель до своїх володінь, залишивши в Овручі

та Пороссі васальних князів – нащадків Володимира Рюриковича.

Діставши стільки перемог, Лев почувався всесильним володарем і найбагатшим серед руських та з сусідніх держав князів. 1292 року він вирішив послати велику дружину у Пониззя. На місцях воєводи чинили суд, карали непокірних та погрожували, аби понижани не думали переходити на бік ворогів. З Пониззя Левові посланники привезли багато усякого добра, дорогоцінних виробів, стада худоби та невільників. Так, як і завжди привозили із грабіжницьких походів.

Волинський князь Володимир

Волинський князь Володимир був протилежністю свого двоюрідного брата Лева. У взаємних між ними нерідко виникала напруженість. Не бажаючи брати участь у війнах і дипломатичній діяльності, він зосередився на мирних справах – будівництві міст, замків, церков. Володимир Васильович був великим книжником і філософом. Найбільше любив читати і переписувати книжки та рукописи. При житті Володимир був смиреним, незлобимим, не загребуцим, ненавидів злочинство, фальш, ніколи не пив хмільного. Завжди роздавав милостиню бідним, дбав про монастирі, будував і оздоблював їх власними коштами. Постійно допомагав ченцям і черницям, вбогим, калікам, вдовам, немічним. Не було людини, котра б мала нужду і князь не змилосердився над нею.

За час свого князювання Володимир, як і його батько Василько, збудував на Волині багато міст, особливо дбав про церкви. У Любомлі поставив кам'яну церкву святого великомученика Георгія. Прикрасив цю церкву окованими іконами, церковне начиння викував і покрови оксамитні, шиті золотом, жемчугом, херувимом і серафимом придбав, і індітію. Євангеліє він списав апракос, окував його золотом і оздобив дорогоцінним камінням.

У місті Володимирі розписав князь увесь храм святого Димитрія (Солунського), ікону пресвятої Богородиці окував сріблом, дорогим камінням, начиння служебне викував. У свій монастир святих апостолів князь віддав Євангеліє, апраком і Апостола, ним писаного, і Соборник великий батька свого, і Хрест Воздвижальний, і Молитовник подарував.

І в Перемишльській єпископії, у Чернігові, Луцьку, Більську, Берестії всюди були регалії та коштовні речі, подаровані Володимиром, і багато іншого добра.

Володимир хворів чотири роки. Спочатку почала гнити нижня губа. Та ще тоді міг ходити і їздити. Усе своє майно вбогим роздав – срібло, золото, коштовне каміння, батьківські золоті пояси і своє, що від батька залишилося, віддав. А блюда срібні, кубки золоті побив і перелив у гривні, і намиста своєї баби – княгині Анни, а пізніше черниці, і матері своєї Олени – все перелив і розіслав милостиню по всій землі. І навіть наказав стада свої вбогим роздати.

Свою землю Володимир заповів Мстиславу Даниловичу. Згодом князь Юрій самовільно захопив міста, які належали спадково Мстиславу, – Берестій, Кам'янець і Більськ. Врешті через рік Мстислав повернув ці міста, та Юрій із зрадливими боярами пограбували все Володимирове майно і поруйнували будівлі.

У цьому конфлікті із племінником Мстислав проявив милосердність та терплячість. Його вимогливість та принциповість допомогли без кровопролиття мирно владнати справи.

Син Лева Юрій повновладно по-господарськи наводив лад у своїх волостях та великих містах. Ще коли Мстислав хворів, Юрій сподівався, що дядько покличе і заповість йому волинські землі. Але цієї надії й не було: крамола, яку він вчинив разом з берестянськими боярами, залишилася ганьбою на все життя. І Юрій розумів, що не лише дядько, а й батько не дозволить, аби йому дісталися волинські землі.

Не довелося довго княжити на волинських і своїх землях Мстиславу. Через рік він захворів, а 1290 року помер, передавши свої володіння старшому двоюрідному братові Левові.

Үстрій, порядки та мешканці Львова

Князеві Левові так багато ще хотілося зробити хороших справ для Русі, котра тепер йому належала. Мав бажання побувати у кожному місті, селі, куди він так і не зміг заїхати. А держава була такою великою, що треба було ще багато років, аби її об'їздити вздовж і вшир. Бачив Лев, що часу залишилося зовсім мало. До володаря Галицько-Волинської держави приїжджали князі, намісники, тисяцькі, двірські, урядники, воеводи зі звітами, податками та проханнями з купці із багатьох країн світу просили дозволу продавати свої товари у Львові та князівстві.

Дехто із приїжджих вірмен просив князя надати йому право проживати у Львові. Заможні вірменські купці полюби-

ли цей стольний град, через який і з якого можна було дістатися у будь-яке місто чи країну: по ріці Зубрі від Львова – до Дністра, а звідти – до міста Ісакчі та Білгорода, а пізніше – до Хаджибея (Одеси). Прямий шлях зі Львова через Тавань на Крим і Кафу існував ще задовго до «появи» Львова.

За час князювання Лева Львів володів правом складу товарів. Ця середньовічна регламентація торгівлі, яка вимагала від купця зупинитися у складських містах і протягом певного часу продавати там товари місцевим купцям, служила поважним стимулом розвитку міст. Отримавши право складу східних товарів у Львові, вдалося опанувати всю східну торгівлю, випередивши навіть Краків. Політичні впливи князя Лева сягали Київщини і Сіверщини, тому сюди тягнулися нитки торгівлі з чернігівськими, сіверськими князівствами, Смоленськом, Вітебськом, Полоцьком, Новгородом Великим, Твер'ю, Рязанню.

З проханням надати законного статусу звернулися і євреї, які прибували щороку у Львів із Польщі, Чехії, Австрії, Угорщини. Старшини єврейської громади випросили у князя юридичний статус, який був у єврейських громадах Центральної Європи: право на торгівлю, ремесло, особисту безпеку і підлягання судові князя, сплату податку до державної скарбниці.

Місто було настільки багатонаціональним, що з самого початку князь спілкувався з поселенцями кількома мовами. Та панівною мовою у листах, грамотах, серед правлячої верхівки була латинська. Русини з передмість та невелика кількість бояр, воевод, церковнослужителів вживали староруську мову. У щоденних молитвах і Богослужінні місцеві православні послуговувалися церковнослов'янською мовою, але з староруською вимовою. Церковна мова сприймалася як «високий стиль рідної».

У передмістях, селах, невеличких містечках жили переважно русини-українці. Але багато було сіл, де князь Лев дав дозвіл на поселення поляків чи німців, які займалися рільництвом, ткацтвом, мисливством, рибальством, бджільництвом. Лев надавав таким колоністам землі довкола Львова і зобов'язував сплачувати вчасно податки у держскарбницю, а також продавати плоди та вироби своєї праці на львівському торговищі.

За князювання Лева панував у галицькому краї спокій, люди почали жити у достатках, нікому не бракувало ні хліба, ні солі. Він зумів налагодити дружні стосунки з сусідніми державами, жив у приязні з татарськими ханами, польськими князями, угорцями та литовцями. Настільки могутнім було

військо і величезне князівство, що сусіди боялися нападати на Левові землі, були обережними і завбачливими. Та і Лев спішив усім на допомогу. Тож по всьому князівству і знатні бояри, і прості люди усвідомлювали ким був для них князь Лев – і батьком, і керманичем, і захисником, і зразком могутності та влади...

Болодарювання князя Юрія і його дітей

1301 року князь-чернець Лев помер у Лаврівському монастирі.

Наступного ж дня Юрій послав листа до Папи Римського з проханням коронувати його королем Русі. Згодом з Риму Папа прислав Юрієві королівські клейноди, корону, скіпетр та грамоту, в якій іменував його королем Русі як внука королів руського Данила і угорського Бели IV.

Напис на печатці Юрія свідчить, що Галицько-Волинська держава складалася з двох частин: Руського королівства і Володимирського князівства. Львів був столицею Руського королівства, а Володимир – Володимирського князівства. Та все ж Львів рахувався головним містом держави Романовичів ще з часів князя Лева.

Спонукало прийняти корону Юрія Львовича те, що він хотів бути рівним західним короліям, а ще – протистояння чеським короліям з династії Пшемислідів, які ширили свою владу на Угорщину й більшу частину Польщі. Юрій підтримував польського князя Володислава Локотека і претендента на угорський престол Карла Роберта. Саме в ті часи Карл воював з чеськими та баварськими претендентами.

На заході і на сході від Галичини і Володимирії було неспокійно. Усюди точилася боротьба за владу. Особливо це відчувалося після вигаснення Арпадів у боротьбі за угорську спадщину. Претендували на цю спадщину нащадки короля Бели IV по жіночій лінії. Найбільше прав мали нащадки сестри Бели IV – Єлизавети. Тому Юрій Львович як син наймолодшої доньки короля – Констанції, визнавав претензії баварського герцога Отто III, розуміючи, що кращим союзником для нього може стати саме Отто. Однак переміг у цій боротьбі неаполітанський принц Карл Роберт – нащадок Марії, доньки короля Стефана V.

Згодом Карл Роберт навідався до руського короля-князя і засватав набагато старшу за себе Марію – сестру Юрія. Усі

розуміли, що цей шлюб укладено лише з політичних мотивів, аби в подальшому мати союзницьку підтримку. Звістка про те, що король Юрій видав свою сестру заміж за Карла Роберта долетіла до герцога Отто III і польських князів.

Через деякий час Юрій видав заміж свою малолітню доньку Марію за Тройдена – сина польського князя Болеслава. Події у сусідніх країнах були настільки непередбачуваними, що слід було і польським князям укріплювати союзницькі та родинні стосунки.

1308 рік

На сході Русі-України татаро-монголи свавільно відбирали землі, грабували населення і забирали тисячі полонених. Юрій вичікував, як поведеться хан Узбек і з яким розмахом продовжуватимуться набіги ординців на його землі. Король заручився підтримкою у разі нападу з лицарями Тевтонського ордену.

Неспокійно було і на заході від Русі. Баварський герцог Отто III не полишав надії перемогти Карла Роберта і між ними все частіше виникали збройні сутички. Отто якось довелося втікати у Баварію через галицько-волинські землі. Він давно мріяв породичатися з дітьми князя Лева. При зустрічі герцог запропонував одружити сина Юрія – Лева з Богуславою, сестрою його дружини Агнеси, котра походила з давнього польського роду князів глоговських.

1308 року татаро-монголи знову насунули на київські землі. У Києві князував син Юрія – Андрій і допомагав йому князь Станіслав. Два дні билися галицько-волинські війська з ординцями. Руські воїни порозбивали противника, та були і великі втрати. У цьому бою смертельно травмували отруєною стрілою і короля Юрія. Невдовзі він помер. Похоронили його у Володимирі.

1308-1324 роки

Розвиток подій зумовлював участь синів Юрія у прийнятті рішень, виданні дозволів та грамот на землю, підтвердженні повноважень в'їтів та старост по великих і малих містах, поселеннях всієї Галицько-Волинської Русі.

Скориставшись з того, що молоді князі ще не надто вникали у справи, до Луцька і Львова (сюди переїхав з Києва князувати Андрій) прибували знатні бояри, аби їм надали право урядувати в якомусь місті. Так ще при Юрієві міщанинові Іванові було надано в'їтівство у Перемишлі і муровану церкву святого Миколая під німецьке право з тим, щоб міщани ніхто не судив, тільки в'їт за німецьким правом.

Встановлення вйтівства означало непідсудність містичів будь-кому з князівської адміністрації. Грамота, видана ще Левом Юрійовичем для міста Сянока, містила типову для таких актів вимогу: “Щоб ніхто з наших урядовців чи службовців – шляхетний чи не шляхетний, вельможа чи простолюдин не мав судити і “розпоряджатися” у місті і його околицях проти волі вйта та його спадкоємців і законних наступників”.

У часи володарювання короля Юрія, князів Андрія і Лева були непідсудні вйтові у містах бояри та княжі службовці. Деякі з них мали статус, подібний до західних баронів і шляхтичів.

Майже всі урядовці при князях Андрієві та Левові були русинами-українцями. У кожному місті львівської землі Андрій поставив таких людей воеводами, які знали тактику і стратегію воєн, мали здібності організувати вйсько і дбали про вояків. Багато хто з тих воевод служили ще при Левові і Юрієві, та все ж Андрій кожного викликав до себе у замок і влаштував своєрідне випробування.

Мешканцями міст, які проживали на князівських (чи королівських) землях, управляли службовці. Такі службовці, урядники, судді княжого двору, мали вигідні ділянки землі, будували собі доми з декількох кімнат, тримали прислугу, мали своїх коней. Ці люди залежали не лише від волі князя, а й вйта. Тому кожен спішив закріпити свої права і підтвердити право на успадкування домів, земель, аби при зміні влади, князів мати впевненість, що їхнє майно і права на певні володіння залишаться за їхніми дітьми.

У Львові, Луцьку, Володимирі, де проживало багато німців, поляків, вірмен, євреїв, діяли самоврядні громади, котрі керували національними інтересами. І вже старости цих громад клопотали перед вйтом чи князем про якісь додаткові привілеї чи надання землі під будівництво храмів, домів для когось із цих громад. Ці громади мали свої статuti і потребували правового забезпечення своїх прав, а також органів, які б такі права відстоювали.

Так чи інакше, саме на це були орієнтовані самоврядні організації галицько-волинських міст, які склалися із ради бояр усіх національностей, а також воевод та владик. Андрій Юрійович видав грамоту торунським міщанам, в якій написав, що вона складена за порадою “наших вельмож і панів”. Часто такі грамоти у Торунь, Краків та інші міста Європи передавали через послів, котрі могли вести одночасно і пере-

мовини із володарями якоїсь країни. Послами були видатні бояри або духовники, сини родичів князя чи вїйта.

У тих містах, де діяло магдебурзьке право, ознакою вїйтївства був срібний скїпетр, з яким вїйт мав з'являтися на мїських урочистостях. Спершу вїйт був чи не найважливішою особою, але з часом статус його радикально змінився. Вирїшальну роль починала вїдїгравати рада. Компетенції вїйта часто перехрещувалися з повноваженнями ради.

Магдебурзьке право, запозичене з Нїмеччини, було запроваджене ще при князевї Левовї, тодї, коли не було потреби у радї. Невдовзі невпорядкованість законодавчої бази призвела до суперечок мїж вїйтом і радою. Однак при розглядї спірних питань князї Андрїй і Лев наголошували, що рада повинна слухатися вїйта, якого назначив у мїсті князь. Тож на деякий час припинялися суперечки щодо остаточного рїшення у складних питаннях. Але це не означало, що десь час вїд часу не виникали ідентичнї ситуації щодо з'ясування хто найголовнїший у мїсті.

Торгївля галицько-волинського перїоду

Як і при князевї Левовї, королевї Юрїевї на галицько-волинських землях процвітала торгївля. Львїв і далї був пересїчним центром, через який їхали купці, куди привозили свїй товар, де торгували не тїльки чужинцї та руськї купці зї сходу, а й мїсцевї, а також мешканцї передмїсть та сїл. Галицькї та волинськї купці вивозили з руських земель на продаж хутра, вїск, збїжжя. Це були великї кїлькостї товару, котрї везли і супроводжували десяткї людей. Бувало, що у митному тарифї числилися тисячї лисячих і овечих шкїр, хутра та вїск кругами.

На Волинь і Пїдкарпаття привозили товари з рїзних сторїн. Кїїв на центральнї руськї землї постачав промисловї вироби, багато художньо-ювелїрних прикрас, чашї, глинянїй посуд, срібнї тарелї. З Литви возили купці частїше продукти лїсового господарства, як і колись при Даниловї та Левовї: вїск, бїлок, бобрїв, чорних куниць, срібло і прикраси з нього. З Чорноморських країн та Вїзантїї привозили шовк, коштовнї тканини, прикраси, зброю, пївденнї фрукти, вино, рибу, перець, їмбир. Цїнувалися серед особливо багатих бояр килими, котрї постачали з Константинополя кораблями. З захїдних країн по всїх містах князївства та переважно до Львова везли полотно і сукно.

При князях Андрієві та Левові закордонна торгівля регулювалася певними правовими нормами, були встановлені шляхи, якими мали право пересуватися купці, у визначених місцях стягалося мито. Так, дорога з Балтійського моря, з Торуня проходила на Холм, Городло і Володимир. Інша прямувала на Берестя і Ковель. З центральних земель Польщі йшов шлях на Крешів, Любачів, Городок до Львова.

Існувало багато шляхів, якими купці постійно користувалися. Часто ці шляхи проходили через великі ріки. Тому у багатьох таких містах були здавна зведені мости: під Луцьком, Перемишлем, Шумськом та Галичем. Головний шлях проходив із Володимира до Луцька, Пересопниці, Дорогобужа, Корецька, Возвлягля, Мичеська, Воздвиженська, Білгорода і потім вів до Києва.

Інший шлях проходив південною околицею Волині: з Володимира на Перемиль, Крем'янець, Шумськ, Ізяславль, Полонне, Колодяжне, Котельницю до Білгорода. Цим шляхом пройшов 1240 року татаро-монгольський хан Батий. Цим шляхом було сполучення зі Звенигородом, Рожним полем, Плісненськом та Крем'янцем.

З давніх давен була проторена дорога з Галича на Пониззя: одна – на північному березі Дністра до Василева, де була переправа через Дністер (нею йшов король Бела IV), друга дорога проходила по південному березі ріки – на Товмач, Василів, Онут. Тією дорогою часто їздили князь Данило, а пізніше – Лев.

Купці, котрі проїжджали через митні пости, сплачували мито, непрямий податок. Митниці існували з давніших часів у Холмі, Городлі, Володимирі та Крешові, Любачеві, Городку і Львові. Такі ж митні пункти були і на інших торговельних шляхах. Митники крім мита вимагали для себе сукна або інших товарів. Часто князі та королі інших держав у листах, які передавали через послів, просили князів Всієї Русі і Володимирії, аби галицькі митники на своїх постах не брали надмірного мита, а лише таке, яке платять купці з інших країн.

При вивозі солі із Коломиї, так як і при князеві Данилові, далі збирали мито – оплату від вивозу солі. Такі оплати стягувалися і при інших солеварнях у галицьких землях. Доходи від коломиїської солі йшли на утримання важкоозброєних полків війська.

Як при Левові, Юрієві, так і при Андрієві та Левові II при торгових розрахунках використовували гроші такого са-

мого вигляду, як і в інших землях Русі. В першу чергу це були гривні кун (гривня кун – означала одиницю грошової лічби). Крім того гривнями називали, як і раніше, злитки срібла встановленої ваги і форми. Ще коли володимирський князь Володимир Василькович розсилав милостиню перед смертю по всій Русі, то вилив у гривні великі срібні тарелі і кубки золоті та срібні, також намиста баби своєї Анни.

Андрій Юрійович в одній із грамот згадує гривні, монети і денарії. Оплата судових справ назначалася два денарії на князя та один денарій на вїйта. Мешканці міста повинні були платити щорічний чинш до шістнадцять грошів (і гріш, і денарій – частина монетної гривні). Сорок вісім грошей означало гривню або двісті сорок денаріїв. Це була дрібна і роздрібна монета. Карбували її в Чехії, Угорщині, Польщі і в інших країнах. Карбували свої монети і у Галицько-Волинській державі. (Пізніше польський король Казимир, зайнявши Галичину, випускатиме для Русі гроші з написом “монета володаря Русі Казимира”).

Напружені 1315-1324 роки

На Закарпатті, частина якого належала галицьким князям, розгорнулося повстання. Боротьбу проти жорстокого і свавільного угорського короля Карла Роберта Алжуйського очолював землинський і ужанський надзупан. Князі Андрій і Лев послали невелику допомогу, але надзупан Петро не оцінив величезних можливостей угорців і його остаточно розгромили прибічники Карла.

У той час, як відбувалися події у Закарпатті, зміцніло під владою Гедиміна Литовське князівство. Межуючи із північними районами Волині, литовські князі завжди намагалися прихопити під свої володіння частину руських земель, періодично пустошачи прикордонні поселення.

Захищаючись від нападів Тевтонського ордену, Гедиміну не вигідно було псувати водночас стосунки з Юрійовичами, тому шукав приводу зближення з князями Андрієм і Левом. Він запропонував братам укласти мир і скріпити його шлюбом свого сина Любарта-Дмитра з донькою Лева II – Агрепиною (Бушою). Оскільки Агрепина була ще дуже малою, то шлюб відклали. Але основне, що Гедимін міг бути спокійним за свою безпеку: руські князі стримували агресивність та воївничість тевтонців.

Відносини на сході держави залишалися напруженими. Татарські хани вимагали від Юрійовичів щорічної данини, щораз збільшуючи її обсяги і цінність. Андрій і Лев захищали свою незалежність і протистояли натискові золотоординців, спираючись на своїх західних союзників. Галицько-волинські князі займали сильне становище проти Золотої орди і не піддавалися її вимогам.

Після смерті митрополита Петра Ратенського, який мав велику любов до Бога і феноменальні здібності, грецький патріарх висвятив митрополитом галицьким Олега Зборовського, обдарованого Божественними мудростями.

1323 року татарські орди продовжували грабувати східні землі Русі. Зібрані військові сили прибули під Київ. У запеклих боях загинуло багато руського народу та татар. У цьому бою загинув і князь Андрій.

Через місяць після похорону брата князь Лев проголосив себе з Божою милістю князем Всієї Русі і Володимирії. А татари не припиняли свої походи на руські землі. В одному із боїв Левові вдалося розгромити вороже військо. Рівно через рік стало відомо, що на Київ суне велика татарська орда. Було підняте і озброєне військо, аби вигнати і розгромити ворога, не допустивши до Києва. Битва була запеклою, а земля – встелена трупами. Після бою воевода Дмитро Дядько знайшов мертво окривавлене тіло князя Лева.

Останній галицько-волинський князь Болеслав-Юрій II (1224-1240)

Після смерті Юрійовичів на галицько-волинській землі настала тривога за майбутнє. Князі, бояри, воеводи розуміли, якщо вони не оголосять найближчим часом когось із наслідників, хоча б по материній лінії із Юрійовичів, то може стати непоправиме – знайдуться самозванці в Угорщині, Польщі, Литві, аби зайняти великокняжий трон Галицької Русі і Володимирії.

Доля русинів-українців тепер залежала від того, хто правитиме величезною державою, як поведе свою політику, чи захищатиме народ Русі від поневолення чужинцями.

А у Львові, Києві, Володимирі, Галичі та Луцьку бояри та знать радилися, хто ж стане правонаступником Романового трону. Дмитро Дядько, приїхавши із тисячею воїнів у Львів, зібрав найвпливовіших бояр, воевод, духовників і ого-

лосив себе управителем або старостою Усієї Руської держави. До Львова були викликані урядники, воєводи з Володимира і Луцька, котрі разом з Левом II вирішували всі політичні, державні та господарські питання.

Свої претензії на галицьку спадщину заявили глоговські князі, яких підтримав навіть Папа Римський. Вагомим були домагання галицького престолу добжинським князем Владиславом Земовитовичем. Але найбільше прав на успадкування престолу мав Болеслав – син удільного мазовецького (сохачевсько-черського) князя Тройдена і Марії, доньки короля Юрія Львовича.

Переживши загибель синів короля Юрія, галичани і волиняни хотіли вірити, що минуться біди, які Бог наслав на рід Данила. Але багато було незадоволених, сповнених люттю від думки, що над ними, русинами-українцями, владарюватиме поляк, римо-католик, який ніколи не був на руських землях, не знає звичаїв і традицій галицько-волинського люду.

Болеслав Мазовецький, змінивши ім'я на Юрій II, прийняв православ'я. Згодом його одружили з Офкою – донькою литовського князя Гедиміна, яка була православної віри. У Гедиміна були далекоглядні плани на руські землі і він радів з такої нагоди шлюбного союзу.

Найболючішим для кожного було те, що князь Юрій II запрошував на галицькі землі чужинців, яким роздавав княжжі грамоти на володіння землями, містами. Ще стільки поляків, австрійців і німців ніколи не було у Львові та по всіх західних країнах Русі, як при Болеславі-Юрієві II.

Князь ні з ким не радився. Щодня то в одному місті, то в іншому поставали колонії німців, греків, волохів. Багато німецьких слобід постало біля Володимира Волинського, в Галичі, Холмі. Та найбільше, що хвилювало русинів-урядників, те, що німці та австрійці користуються магдебурзьким правом і нехтують рішеннями князівської ради, старости Дмитра Дядька.

Люди не розуміли і не хотіли миритися з такою несправедливістю: якщо всі керуються “Руською правдою” на руській землі, то чому інші національності на цій землі мають нехтувати законами цієї країни і поводитися так, наче вони тут господарі, які не залежать ні від чиеї влади, навіть князя.

І не тільки на західних землях осідали сотнями німці, чехи, вірмени, вони посунули далі на схід і там облюбовували великі землі. Чи в Галичі, чи в Коломиї на торговищах вже важко було почути староруську мову. Вірмени обсіли ціле По-

куття, зайняли там великі простори землі і випасали худобу, а потім нею торгували. На той час Юрій II вже встиг роздати по містах до двісті привілеїв, оснований на німецькому праві. Ті, хто отримав такі грамоти, не платили податків, багатіли, а княжі урядовці не мали права у них вимагати ті податки.

На раді бояр урядники одностайно вирішили змусити князя приймати рішення тільки за згодою ради бояр і на таких грамотах мала бути печатка боярської ради. Особливо наголосили, аби князь Юрій II припинив видавати німецькі грамоти чужинцям для поселення на галицьких та волинських землях.

Та князь був переконаний, що саме польські, німецькі та вірменські купці сприяють збагаченню держави, бо вивозять набагато більше збіжжя, ніж колись. Він переконував бояр, що держава розквітне лише тоді, коли торгівля й промисли розвиватимуться, а це додасть поваги і слави йому, князеві, та й усій руській землі.

Стало відомо, що князь таємно видав дозвіл на володіння сяноцькими землями боярину Барткові із польського Сандомира. Відбулася ця подія при двох свідках: вйтові з Бохні Альбертові і вйтові з Варшави Варфоломеї. Канцлер дізнався про цю княжу грамоту вже тоді, коли цей Бартек почав господарювати у Сяноці, будувати торгівельний дім, збирати чинші. Цей документ, як і вчинок Юрія II, викликав велике обурення. Рада бояр хоч і обговорювала цей казус, та нічого не могла вдіяти: воля князя була законом.

Незадоволення вже навіть не бояр, а простих селян, ремісників, міщан з кожним днем наростало. Скривджені і небайдужі йшли до боярської ради зі скаргами. Хто жалівся на наказ князя, який велів вигнати його, господаря, з власної крамниці, а туди поселити якогось німецького купця. Інший нарікав, що віск, свічки і мед закупаються іноземці і вивозять усе у сусідні країни, не залишаючи нічого місцевим мешканцям. Був і боярин із Оброшино, який скаржився, що на його землі поселилися німці і чехи: рубають ліс, ставлять будинки, стодоли, загороди. І всі скарги говорили одне й те ж: німецьким купцям надав дозвільну грамоту князь Юрій II.

Князь Юрій II ламав тогочасне право і запроваджував одноосібний режим. Це завдавало збитків боярству і викликало бурю протестів. Замість співпрацювати і опиратися на раду бояр, князь думав далі таємно князувати на благо лише собі. Хоча Юрій називав себе уродженим князем і дідичем свого князівства, та все ж намагався визволитися з-під гніту

боярства та збільшити монархічні права. Він щораз більше порушував і економічні привілеї верхівки, відбираючи від неї гроші. Непокірливих карав, налаштовуючи вороже проти себе тих, від кого залежало його збагачення.

У квітні 1340 року Болеслав-Юрій II перебував з княгинею на Великодньому обіді у володимирського боярина Юрія Лисого. На банкеті було багато німецьких, вірменських купців, а також польські землевласники, урядовці та воеводи. За свого великого князя бояри та купці проголошували тости, величали, а музики веселили гостей. На цьому обіді князь Юрій II після випитого келиха вина помер.

Як і після смерті Андрія та Лева Юрійовичів завирували по галицько-волинських та сусідніх землях розмови, чутки. А серед правителів Угорщини, Польщі, Литви ширилися загарбницькі настрої та плани. Відомо, що ще у 1335 і 1339 роках угорський та польський королі збиралися на раду у Вишеграді, де була закладена польсько-угорська унія. Ходили чутки, що буцімто Казимир III згідно з цією угодою став легітимним спадкоємцем галицько-волинського престолу. Це було викликано тим, що Болеслав-Юрій II 1334 року підписав союз з Тевтонським орденом, в якому була антипольська спрямованість. І ось після підписання союзу з тевтонцями почався натиск поляків на руські землі.

Смерть Болеслава-Юрія II мала багато причин. І хоча прості люди і бояри прагли, аби влада Болеслава якимось чином припинилася, все ж у нього були вороги у королівських дворах Кракова і Буди. Вигідною була смерть і литовському князеві Любартові Гедиміновичу. Та хто був прямим ініціатором отруєння – невідомо – бо проти князя виступала і боярська рада, і прості міщани у Львові та по всіх великих містах заходу Галицької Русі.

5

розділ

КОЗАЦЬКО-
ГЕТЬМАНСЬКА
ЕПОХА

«Виб'ю з ляхської неволі український народ весь. По-
може мені в тім чернь уся до Люблин, по Краків, чия її не
відступлю, бо це права наша рука, щоби ви не знищили
хлопів та на козаків не здарили. Буду мати двісті, триста
тисяч своїх, орду всю при тім. За границю війною не піду,
шаблі на турків і татар не підйму»

Досить маю на Україні, Поділлі й Волині тепер –
досить вчасу, достатку й пожитку у землі й князівстві моім
– по Львів, по Холм і Галич. А ставши над Віслою, скажу
дальшим ляхам: сидіть і мовчіть, ляхи! І дуків, і князів
туди зажену, а як будуть і за Віслою брикати, знайду їх там
певно. Не зістане у мене й ноги жодного князя і шляхетни-
ка у тій країні, а хоче котрий з нами хліба-солі їсти, нехай
війську запорозькому буде послухний».

Заява Б. Хмельницького польським послам.

«Україна завжди прагнула до свободи, але оточена Мо-
сковщиною, Туреччиною і Польщею, вона примушена була
шукати собі протекторат в одній із тих держав.
Україна піддалася спочатку Польщі, яка поводитася з нею,
як з поневоленою країною. Відтак піддалася Московщині,
яка уярмила її, як це є звичайно у москвинів.

Спочатку українці мали право
вибирати собі правителів під назвою гетьман, але скоро
москвини відібрали у них це право, а гетьмана призначав
московський цар»...

Ф. Вольтер.

V розділ

КОЗАЦЬКО-ГЕТЬМАНСЬКА ЕПОХА

Козаччина (1573 – 1637)

У Польщі й на її західноукраїнських землях до половини XVI століття цілком запанували кріпацькі відносини. Закон 1573 року установив повну владу поміщиків над селянами. Заселяючи землі на українських просторах і закликаючи туди селян із внутрішніх провінцій, пани змушені були давати їм різні пільги й свободи. Відкриття нових просторів і можливостей викликало велике переселення підневільних селян на схід. Цей рух здебільшого відбувався з Волині, Поділля, Галичини, Холмщини й Полісся. Цими переселенцями не були осілі поляки з Мазовії й Малої Польщі, а русини. Назви колоній, де осідали селяни, зазначали місця, звідки прибували переселенці. Щоб привабити селян, шляхту, купців на нові пустинні місця пани їм давали пільги і звільняли від двадцяти до сорока років від усіляких повинностей.

Серед широких, малозаселених просторів селяни почувалися більш незалежно, впевнено, хоча повсякчас відчували небезпеку від татарських набігів. Місцева адміністрація, котра складалася із дрібної шляхти, панських адміністраторів, управителів маєтків, орендаторів, змушена була організувати населення на оборону від татар. Потреба охорони земель стала насущним питанням життя.

Щедра земля вабила до себе людей сміливих і активних. Селяни із галицьких та волинських сіл шукали щастя на сході. Переселяючись на порубіжжя, такі люди піддавали себе небезпеці. На випадок татарського набігу часто орали свої землі разом з мушкетом. Їхні діти виростали із свідомістю вільних, нікому і нічим не зобов'язаних людей. Обороняючись від татарської небезпеки, добичники, які промишляли рибальством, мисливством, випасали табуни коней, худоби, часом самі нападали на татарські загони.

Наприкінці XV століття таких вільних степових селян було стільки, що вони склали окрему суспільну верству й мали свою назву «козаки». Вирушаючи у Дике поле, вони

обирали своїм ватажком, отаманом, найдосвідченішого, аби вміло оборонятися від татар. Згодом у степу організувалися укріплені табори (січі) з невеликими цілорічними залогами, а для багатьох козакування перетворилося на постійне життя.

Перші магнати, які організовували козаків, були православними неспольщеними українцями. До найславетніших серед них належав Дмитро Вишневецький («Байда»). Він заснував Запорізьку Січ. Зі своїми козаками організував кілька походів у Крим і нападав на турків-оттоманців. Коли Річ Посполита відмовилася підтримати хрестовий похід проти мусульман, Вишневецький поїхав у Москву і звідти продовжував набіги на Крим. Розчарувавшись у московських справах, він втягнувся у молдовські. Молдовани 1563 року підступно передали Вишневецького туркам, які стратили його у Константинополі.

Духовний зв'язок козаччини й селянської маси виявляється у перших конфліктах між козаками і польською шляхтою. Українським селянам дошкуляли кріпацькі порядки польської шляхти і горів дух помсти гнобителям українського народу. Провідником нового козацького повстання став Северин Наливайко, міщанин з містечка Сатанова над Збручем. Старший брат Наливайка жив у дворі князя Острозького і брав участь у культурно-просвітницькій роботі Острозького осередку. Маючи дві з половиною тисячі козаків, Северин погромив турецькі осади на нижньому Дністрі, а від татар відтабунив кілька тисяч коней.

Героїчні подвиги й походи війська Наливайка стали популярними серед народу. Але стривожився цими походами польський уряд. Було призначено польному гетьманові Станіславові Жолкевському приборкати козаків. Наливайкові довелося втікати. Біля урочища Гострий камінь відбулася запекла кривава битва, де полягли тисячі козаків і поляків. На раді у Переяславі Наливайка було скинуто й вибрано гетьманом Лободу. В одному із боїв зрадники видали Наливайка Жолкевському.

Жолкевський приїхав зі своїми трофеями до Львова, де його чекав король. Тут стратили козацьких ватажків, а Наливайка повезли до Варшави і після тортур відрубали голову.

Варшавський сейм 1597 року проголосив козаків ворогами держави. Гетьману доручили конфіскувати їхнє майно і винищити до останку. Та все це залишилося здебільшого тільки формуляром. Козаки після соляницького погрому знайшли притулок за Дніпровськими порогами.

Найбільшого розмаху козацькі походи сягнули між 1600 і 1620 роками. Козаки спустошили Варну – найсильнішу турецьку твердиню на Чорному морі, під їхніми ударами впав Перекоп, пограбували Кілію, Ізмаїл та Аккерман. 1615 року вони вчинили зухвалий набіг – вісімдесят козацьких чайок на очах у султана і тридцятитисячної залоги проникли у Константинопольську гавань, спалили її, а потім втекли. А 1616 року козаки здобули Кафу – ринок рабів у Криму – і звільнили тисячі невольників.

1620 року під Цецорою поляки зазнали страшної поразки. Але через рік тридцятитисячне польське військо, що намагалося затримати турків під Хотином, врятувала від неминучої загибелі вчасна підмога сорока тисяч козаків на чолі з гетьманом Сагайдачним. Бідний шляхтич Петро із Самбора з Галичини закінчив Острозьку академію, а потім вирушив на Запорізьку Січ. Після знаменитого 1616 року походу на Кафу його обрали гетьманом.

Після смерті Сагайдачного наступниками залишилися Михайло Дорошенко і Оліфер Голуб. Назрівали польсько-українські конфлікти, оскільки короля дратувало, що на «його» землях існує анархія і козаки поводяться так начебто знаходяться у своїй окремій державі. Вирішили застосувати для козацтва політику твердої руки. Уряд визнав гетьманом Станіслава Конєцпольського – досвідченого полководця.

Однак запорожці виступили проти поляків і обрали своїм гетьманом Дорошенка. 1635 року Річ Посполита вдалася до нових методів приборкання непокірних козаків. Збудували фортецю Кодак, що мала стояти на перешкоді запорожцям. Загін козаків зруйнував фортецю і знищив її залогу. Сулиму поляки засудили до страти. 1637 року полякам вдалося під Чигирином перемогти козаків.

Поляки, сповнені жадобою помсти, ухвалили на сеймі закон «Ординацію», за яким реєстр козаків зменшувався до шести тисяч і навіть реєстрові козаки втрачали право на самоврядування. Скасовувалася посада гетьмана, а вводилася польського старости, затвердженого королем. Козацькі полковники і осаули повинні були обиратися із шляхти. Суворо обмежувалася територія розселення козаків, а той, хто без дозволу намагався втекти на Січ, карався на смерть. Тисячі козаків, не занесених до реєстру, оголошувалися кріпаками. А найбагатший землевласник в Україні Ярема Вишневецький установив жорстокий терор, безпощадно знищуючи непокірних.

В Україні за сорок п'ять років відбулося п'ять великих козацько-селянських повстань. Та вони не мали успіху. Вибухаючи стихійно, ці повстання не були ретельно сплановані та не мали далекоглядних цілей. Та кожне наступне покоління свідчило про зростання сили та військового досвіду повсталих. Міцнів зв'язок козацтва з селянами та справою оборони православ'я. Десятирічний спокій лише тимчасово приховав конфлікт, який неодмінно мав вирватися і розбурхати невдоволених українців.

Послаблення ідеології православної церкви

У той час як у Наддніпрянських степах формувалась і скріплялась козаччина, прилучення до Польщі несло у ці степи нові порядки, новий уклад життя. А на західноукраїнських землях розпочинався великий культурно-національний рух. Особливо це стосувалося релігійного життя, оскільки релігія була основним ідеологічним джерелом для людей. Сусідство православних українців з поляками-католиками розгорілося в гостре суперництво і навіть релігійну і культурну війну. Роль православ'я серед русинів щораз більше зростала, оскільки віра русинів-українців залишалася серед чужої культури єдиним вираженням національної самобутності.

За часів Київської Русі і Галицько-Волинського князівства православ'я перебувало під покровительством і захистом держави. Галицько-волинські князі після втрати київського митрополита і виїзду його у Суздаль домоглися висвячення власного митрополита. Однак він знаходився у Києві. Лише за короля Юрія Львовича (1303 рік) було створено галицьку митрополію і візантійським патріархом призначено митрополитом Ніфонта. Однак проти окремої галицької митрополії виступали суздальські і московські князі. Після смерті Ніфонта патріарх висвятив митрополитом «всієї Русі» присланого з Галичини Петра Ратенського. Петро хоча був українцем, все ж з часом перейшов на північ і осів у Москві, яка стала з того часу резиденцією митрополитів.

Та у Галичині добилися висвячення нового митрополита. І ним став грек Теогност. Він зумів об'єднати у своїх руках галицьку і киево-московську митрополії. Та все ж 1347 року противникам галицької митрополії вдалося скасувати її. Лише 1371 року під впливом прохань русинсько-українського народу польський король Казимир відновив галицьку митро-

полію. Та продержалася ця митрополія недовго і в кінці XIV століття зникла.

Коли українські землі опинилися під Литвою, литовці опиралися церковно-ієрархічній залежності від Москви. Князь Ольгерд домагався висвячення свого кандидата, та однак московський перемиг. Згодом для Литви патріархом був висвячений болгарин Кипріян Цамблака. Але по смерті митрополита московського він переїхав до Москви. І знову обидві митрополії злучились воедино.

При князюванні Вітовта 1415 року було знову створено митрополію на Соборі українських і білоруських владик у Новгородку. Митрополитом вибрали Кипріянового небожа – Григорія Цамблака. Та остаточного відокремлення від Москви не було.

У другій половині XV століття після переходу на унію митрополита Ісидора відбулося остаточне розділення митрополій. Патріарх 1448 року висвятив на київську митрополію грека Григорія. З того часу відновилася київська митрополія, яка обіймала всі українські (разом з Галичиною) й білоруські землі. Митрополія і далі залежала від волі константинопольського патріарха.

У другій половині XVI століття ця залежність ослабла і патріарх висвячував тих кандидатів митрополитами, яких рекомендував польський король, князі та пани грецької віри. Митрополит мав титул київського і всієї Русі, пізніше добавляли ще й Галицької Русі. Він мешкав то у Києві, то у Вільні. Під його управою було десять єпархій.

Люблінський акт 1569 року підтвердив рівноправність усіх християнських релігій у Литві. Та все ж значення православної церкви падало. Князі та панівна верства наvertалися до католицизму, а православна віра залишалася переважно серед нижчих верств населення. Єпископи римо-католицької віри засідали у Раді панів, мали більший вплив у державних справах.

Влада і авторитет митрополита, які колись при князях стояли дуже високо, значно підупали. Митрополит не мав права сам вибирати єпископів, їх вибирали на Раді панів, або ж великий князь затверджував їх, надаючи маєтки, які належали до катедри. Своїми єпархіями єпископи правили за допомогою соборних крилосів, себто ради священників катедрального міста. Від крилоса залежало і обрання священників на парафії по єпархії. Єпископські катедри роздавалися виключно шляхтичам.

Шляхтичі, ставши єпископами задля матеріальних вигод, не надто переймалися церковно-релігійними справами. Вони зберігали свої світські звичаї, їздили на полювання, банкетували, вчиняли насильства і кровопролиття, вели розпусне життя. У другій половині XV століття історії відомі численні випадки, коли пастирі вбивали своїх претендентів, судилися за вбивства, самовільно захоплювали церкви тощо. Відомий діяч унії Кирило Терлецький судився за вбивство, насильство над жінками і розбій. Та все минало йому безкарно.

Ненормальність поведінки владик ставала притчею во язицах. Навіть митрополит київський Онисифор Дівочка був двоєженцем. Константинопольському патріархові Єрмію довелося приїхати на українські землі і скинути горесвященнослужителів з високих посад. Такі пастирі православної церкви дискредитували її в очах не тільки прихожан, а й серед іншої віри християн.

Велику шкоду православної церкві приносив «патронат» світських людей над церквами й монастирями. Пани й шляхтичі дивились на церкву і монастирі, які знаходились у їхніх маєтностях, як на свою власність. Воєводи, намісники, старости розпоряджались духовними посадами і маєтками. Все це вело до великих зловживань. Деякі патрони навмисне довго не «подавали» новому ігуменові чи священникові церковних маєтків, щоб самим побирати з них доходи. Інші просто присвоювали собі церковне майно, скасовуючи монастирі, що були під їхнім патронатом.

Право патрону зробилося спадковим і передавалося по заповіту. Якщо ж патрон переходив у католицьку віру, він не хотів більше опікуватися церквою, а православних священників переслідували і зневажали миряни, які перебували під зверхністю свого пана. А таких патронів-чужинців у XVI столітті ставало все більше і більше.

Завоювання турками 1453 року Константинополя поглибило культурний застій і позбавило православну церкву найбільш передового й надихаючого взірця. Православна культура скотилася в обрядовість, обмеженість та занепад. З втраченою українським народом державності православна церква не могла виконувати як слід завдання, яке випало на її долю. Церква не спроможна була підтримувати духовну традицію, освіту й писемство, аби зберігалася її народність. Руська віра була синонімом руської народності супроти католицької польщизни, і їй судилося волею-неволею служити національним прапором для народних мас.

Релігійні та культурні зрушення в Європі

У XVI столітті польська нація переживала значний культурний підйом. Існували культурні зв'язки із заходом, у Польщі розвивалося Відродження. Поширенню нових ідей сприяли випускники Ягеллонського університету у Кракові та польські студенти університетів Італії та Німеччини. У той час у Польщі налічувалося близько двадцяти друкарень та понад три тисячі парафіяльних шкіл.

Протестанти засновували вищі школи, друкарні, створювали свої невеликі парафії по всій Польщі, закріплюючи польську мову. Почалися гострі конфлікти на релігійному ґрунті. Ударною силою контрреформації були єзуїти, що з'явилися у Польщі 1564 року.

Єзуїти появились спочатку у східній Пруссії і заклали там свою колегію в Браунсбергу. До Польщі їх впровадив кардинал Гозій, єпископ Вармійський, учасник Триденського собору.

Заснувавши по цілій Польщі мережу блискучих колегій, єзуїти не лише виховували поляків у дусі войовничого католицизму, а й привертали до себе обдаровану протестантську і православну молодь.

Впевнившись у своїй перемозі над протестантами, єзуїти зосередилися на схизматах, тобто православних. Після 1569 року вони заснували колегію у Вільні, а потім рушили в Україну, відкривши свої колегії в Несвіжі, Ярославлі, Львові, Кам'янці, Барі, Перемишлі, Луцьку, Бересті, Фастові, Вінниці та Києві.

До єзуїтів дуже прихильно поставився польський король Стефан Баторій і надав 1578 року їхній Віленській колегії титул академії, тобто вищої школи університетського типу. Наука в єзуїтських школах носила схоластичний характер, але здебільшого вивчали граматику, риторику й поезику. Про єзуїтські школи пішла добра слава. Шляхта та пани почали віддавати туди своїх дітей, і не тільки католики, а й протестанти та православні. Єзуїтам вдалося виховати цілу плеяду польських панів в дусі повної відданості католицькій церкві.

Українська знать масово зрікалася віри батьків і приймала католицизм, а з ним польську мову та культуру. Рідко хто зі знатних старовинних українських родів лишалися відданими православній вірі та українській мові, традиціям, обрядам. Українці втрачали клас, котрий звичайно здійснював політичне керівництво, сприяв освіті та культурі, підтри-

мував церкву й живив відчуття етнополітичної самобутності суспільства.

І ось у цей критичний час виступає на громадянську арену верства суспільства, яка досі не відігравала ніякої ролі в українському житті – міщанство. Воно береться до відновлення церковного і духовного життя української народності. Йому вдається за допомогою вірних православію панів і шляхти зупинити натиск латинства саме тоді, коли воно тріумфувало на українських та білоруських землях. Організоване у своїх церковних братствах, міщанство енергійно береться за рятування віри й народності.

Головним осередком братського руху стає Львів, на білоруських землях – Вільно. Ініціаторами організаційного оформлення Успенського братства у Львові і керівниками братського руху були міщани з Руської вулиці брати Юрій та Іван Рогатинці, брати Іван та Дмитро Красовські, Лесько Малецький, Лука Губа, Хома Бабич. Славнозвісний по всій Речі Посполитій і за кордоном ремісник, винахідник нового виду сідлярського мистецтва, а водночас «патріарх і доктор» (унійний митрополит Іпатій Потій скаржився до провінціала домініканців Рогатинця, називаючи його доктором і патріархом) для львів'ян, громадський діяч, талановитий публіцист.

Перша звістка про Львівське братство походить ще з 1463 року. Спочатку діяльність Успенського братства зводилась до опіки над церквами. Братчики купували книги, свічки, ікони, дбали про порядок і благоліп'єм церковної служби.

Найважливішим і найвпливовішим було Успенське братство у Львові. До нього входило тридцять членів. Саме стільки, скільки українських родин мало право проживати у місті. Братство слугувало взірцем для інших братств, що виникали у Галичі, Рогатині, Стриї, Ярославі, Холмі, Луцьку, Красноставі, Бересті та Києві. Братства об'єднували простих торговців та ремісників. У міру зростання їхнього впливу до братств приєднувалися заможні купці. У Львові вони багатіли з торгівлі худобою. А у Луцьку більшість братства становили шляхтичі (їх було п'ятнадцять), Київського – духовенство.

1586 року царгородський патріарх Єремій, який прибув до Львова, затвердив новий статут братства. Воно дістало почесний титул Ставропігії й дуже великі права. Метою цих прав було – піднести моральний і духовний рівень суспільства і церкви.

У своїй заяві у березні 1593 року Львівське братство вказувало: «Обновилося давня ворожнеча в польському народі

проти народу руського... Хочуть це місто Львів, найголовніше в руському повіті, церкви і людей, цехи й ремісників до свого папського послушення повернути і до нового календаря народ наш руський примусити».

Передумови унії в Галичині

У XVI столітті при збільшенні культурних відносин українців із Заходом появляється знову ідея унії, яка існувала ще при житті Данила Галицького. Було багато прихильників возз'єднання православ'я з католицизмом. Великий авторитет Риму і Папської зверхності сприяв тому, що християни мали перед собою взірець сильної релігійної влади, великого впливу на свідомість та політичні процеси. Багато хто вбачав союз з Римом рятівним, оскільки постійно існувала загроза із сходу і півдня. Православ'я як для греків, так і українців було тісно пов'язане із національною культурою. Латинство ж їм уявлялось релігійною формою, котра сприяла національним і політичним впливам.

Львівський єпископ Гедеон Балабан, маючи постійні конфлікти із Успенським братством і ображений зменшеними повноваженнями при приїзді константинопольського патріарха, подав ідею злуки із Римом. Патріарх Єремій, надавши особливі права Львівському і Віленському братствам, викликав невдоволення православних владик. А ще протести викликало усунення митрополита Онисифора і затвердження на посаду митрополита Михайла Рогози.

І ось Балабан скликає у Белзі 1590 року приватну раду владик, в якій взяли участь єпископ луцький Кирило Терлецький, холмський Діонісій Збруйський і туровський — Леонтій Пельчицький. Аналізуючи становище православної церкви у тогочасному українському суспільстві, Балабан висунув ідею про унію як засіб виведення православної церкви з її принизливого становища в Польщі і скріплення та авторитету єпископів.

Згодом скликали сенод православної церкви у Бересті. На нараді були попередні владики, а також володимирський митрополит Мелетій Хребтович. Усі учасники зібралися потаємно і склали декларацію про унію, яку Кирило Терлецький мав вручити польському королеві. Підписані заявляли, що бажають мати своїм духовним верховним пастирем Папу Рим-

ського, виголошуючи свої попередні обряди і весь церковний порядок православної церкви.

Декларацію вручив королеві Кирило Терлецький 1590 року. Сигізмунд II пообіцяв, що уніатів буде зрівняно в правах з католиками. Король хотів оприлюднити цю заяву, та все ж владики ще кілька років таємно виношували свій план.

1594 року остаточно було вироблено акт про унію і представлено королю та папському нунцію в Кракові. Вихідним пунктом догматичних умов взяли флорентійську унію 1439 року. Духovenство й миряни повинні були підкорятися волі Папи Римського і прийняти новий календар. Усі релігійні обряди й церемонії православної церкви мали залишитися. Допускалися мішані шлюби і жонате духовенство. Уніатським єпископам дозволялося відправляти Служби Божі в римокатолицьких костелах, а католикам – у церквах. Уніатські єпископи мали дістати місця у Сенаті і звільнялися від руських податків. Уніати допускалися до всіх державних посад нарівні з католиками.

Митрополит Михайло Рогоза довго вагався. Єпископ Потій вмовив Рогозу і той став на боці прихильників унії. Акт про унію дістав апробату і короля, і нунції. Чутки про його існування і підписання дійшли до православного громадянства. 1595 року князь Острозький звернувся з посланням до православних, де називав зрадниками єпископів української церкви. Почалися протести проти таємної змови кількох єпископів.

Володимирський єпископ Потій і луцький Терлецький вирішили легалізувати акт і поїхали до Папи Римського Климента VIII скласти урочисту заяву про унію православної церкви у Польщі з церквою римською. Унію було офіційно проголошено.

Ні православне духовенство, ні українська шляхта і думки не мали про прийняття унії. Вони вважали це замом на свою батьківську віру і народність. З'єднання з римокатолицькою вірою загрожувало латинізацією й колонізацією українського культурного життя. Внаслідок вибуху протестів від унії відступили перемишльський владика Михайло Копистинський і перший ініціатор унії – львівський владика Гедеон Балабан.

1595 року у скарзі на Львівську міську раду зазначалося, що її підписали весь народ руський грецької релігії. Львівський єпископ Балабан у листі 1598 року писав про гноблення ненависних ворогів і супостатів – ляхів, які пильно стараються, щоб народ руський бідний унівець повернути і зовсім

викоренити. А львівські ремісники в своїй заяві 1599 року писали, що вони не є пройдисвітами, а живуть у своїй рідній руській землі. А в іншому документі міщани дорікали польським загарбникам, що «до нас, Русі, прийшовши, з нами, Руссю, за давніми правами і фундаціями, звичаями та порядками не хочуть жити».

Протести, проголошені на сеймиках у кількох воєводствах, були обнародувані навесні 1596 року у Варшаві. Ситуація загострилася. Король наказав зібрати Собор. Обидві сторони приготувалися до рішучого бою. Грецький патріарх прислав свого представника Никифора, колишнього професора університету в Падуї. Прислав свого представника і патріарх Олександрійський.

Собор у Бересті був грандіозним. Зібралось духовенство зі всіх сторін України і Литви. Домінуючу роль на цьому Соборі зіграв князь Острозький. Але православне духовенство не побажало збиратися разом з уніатами. На уніатському Соборі була представлена вища ієрархія православної церкви, кілька римо-католицьких єпископів, представники короля і уряду.

Довкола Берестія стояли гармати і обози. До збройного конфлікту не дійшло, але не було ніякого порозуміння. Обидві сторони відлучили взаємно противників від церкви й прокляли. Так стався розрив і обидві сторони повели завзяту боротьбу, передусім зав'язалася гаряча літературна полеміка.

Та поруч з ідеологічною боротьбою почалася реальна боротьба. Польський уряд визнав унію легальною вірою. Не забарилися і репресії. Першим арештували екзарха Никифора як турецького шпигуна і завезли у Марієнбургську фортецю, де тримали до смерті. Разом з тим грецький патріарх визнав законними постанови Брестського Собору і вони здобули собі канонічну санкцію.

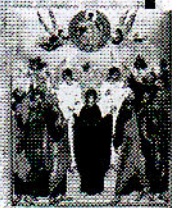
По смерті Рогози митрополитом став Потій, який повів рішучу боротьбу з православними ігуменами та священиками, відбирав у православних монастирі і друкарні, засновував уніатські школи.

1599 року у Вільні відбувся з'їзд, де були присутні князь Острозький, духовенство й миряни. Прибули представники гуситів, реформатів і лютеран. Ухвалили політичний союз, котрим шляхта і православне християнство зобов'язувалися зберігати між собою мир і не допускати, аби різниця віри призвела до кровопролиття.

1601 року сейм постановив припинити судові процеси у справах релігії й ухвалив, щоб православні церковні бенефі-

ції роздавалися тільки православним. Але король не затвердив цієї постанови. І лише після тривалих протестів і виступу шляхти 1607 року сейм ухвалив, що за грецькою вірою православному обряду залишаються її давні права. А духовенству, котре не бажало приймати унію, дарувалася амністія.

Та відношення сил у Польщі не було на боці православних. Унія потрохи знаходила собі прихильників серед духовенства і спольщеної шляхти, діти котрої вчилися у єзуїтських школах та в інших європейських країнах. Вони покидали свою батьківську мову, звичаї і ставали католиками-поляками. Навіть після смерті 1608 року князя Острозького його діти стали католиками. А внучка князя Анна-Алоїза, яка була замужем за литовським князем Гнатом Хоткевичем, підпала під вплив єзуїтів і, ставши власницею Острога, з усіх сил заходилася нищити справу свого діда. На місці православної академії постала єзуїтська колегія. І так було майже в кожній аристократичній родині.

Боротьба між православними та греко-католиками

Суперечки навколо Берестейської унії породили небачену зливу полемічних писань. Єзуїт Скарга у своєму творі «На захист Брестської унії» відкрив нечувану досі ідеологічну війну. Осередки православної науки дали негайну відповідь. Марцін Броневський викрив підступництво греко-католицьких єпископів, відкинувши право приймати рішення від імені народу і церкви купкою єпископів. Клірик Острозький піддав дошкульній сатирі греко-католиків.

Найяскравішим православним письменником того періоду був Іван Вишенський, галичани, який провів більшу частину свого життя як чернець-відлюдник у Греції на горі Афон. Він був фанатичним оборонцем православної віри і традицій. Безжально тавруючи греко-католиків, Вишенський критикує і православних, підкреслюючи егоїзм, любов до розкошів та розтлінність їхньої знаті, заможних міщан та духовенства, відповідальних за сумне становище церкви. Він був єдиним, хто оплакував закріпачення селян і гріхи тогочасного суспільства.

Релігійна полеміка спричинилася до культурного піднесення, а ворожнеча з поляками сприяла чіткішому усвідомленню українцями своєї самотності. Русійною силою

православного відродження на новоосвоюваних землях була стародавня Києво-Печерська лавра. 1610 року її архимандрит Єлисей Плетенецький, виходець із галицької знаті, згуртував довкола себе освічених священнослужителів – Іова Борецького, Тарасія Земку, Захарія Копистинського, Памву Беринду.

1615 року було засноване при Богоявленській церкві братство. Жінка лозинського маршалка Степана Лозки записала братстві щедрю фундацію на культурно-просвітницькі цілі. Придбавши друкарський станок, Плетенецький з 1617 року почав видавати релігійні книги. Протягом п'ятнадцяти років йому вдалося видати понад тридцять книг релігійного змісту: церковні та Богослужбні книжки, підручники, словники, полемічні й теологічні твори, наукові праці. Братство закладає школу, котра реформується в колегію на зразок європейських університетів.

Братство підтримувало тісні зв'язки з запорожцями. 1620 року запорожці на чолі з Сагайдачним вступили у це братство і сприяли висвяченню нових православних ієрархів. Ця подія мала величезне значення, оскільки після Берестейської унії та приєднання до неї більшості православних єпископів православна церква втратила своїх ієрархів. Патріарх єрусалимський Феофан висвятив кількох єпископів і рукоприклав Іова Борецького на митрополита київського. Православні знову мали своїх церковних владик.

У католиків і греко-католиків цей акт викликав лютю. Однак польському урядові потрібна була підтримка козаків у веденні війни, тому він не втручався у справи. Нова православна ієрархія дістала визнання.

Події 1620 року загострили ворожнечу між православними та греко-католиками, особливо розгорівся конфлікт за церковні володіння. Постало питання, хто має право розпоряджатися церквами, монастирями із закріпленими за ними землями. У битві за ці володіння гинули сотні священників і простих мирян. У Києві та Львові кілька разів була спроба скликати Собори, аби об'єднати обидві церкви. Та компромісу і примирення не досягли.

Тимчасом козаччина, закликана і обіцянками уряду, взялася готуватись до польсько-турецької війни. Але репресії, що почалися на Білій Русі проти православ'я, охолодили її запал. Агітація митрополита Іови Борецького робила своє діло: козаки, ведучи переговори в Сухій Діброві з королівським посланцем, хоч присягали разом з тодішнім гетьманом Бородавкою на вірність Речі Посполитій, але вирішили вирядити до

короля делегацію на чолі з гетьманом Сагайдачним, єпископа Кунцевича та ще двох. Вони хотіли добитися від польського короля затвердження висвячених патріархом Феофаном православних єпископів і митрополитів.

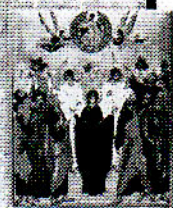
У меморіалі православних владик до польського уряду 1621 року стверджувалося: «Щодо козаків – то про сих ридарських людей знаємо, що вони наш рід, наші браття і правовірні християне... Вони мають природжений дотеп і Богом дарований розум, і ревність та любов до віри, побожності і церкви між ними живуть і процвітають, певно, здавна. Се ж бо те плем'я славного народу Руського, з насіння Яфетового, що воювало Грецьке царство морем Чорним і сухопутне...».

1621 року польський король Сигизмунд прийняв привітно козацьке посольство і обіцяв залагодити церковні справи. Сагайдачний був задоволений і поїхав на поміч польському військові під Хотин. Після боїв і величезних втрат з обох сторін війська були вкрай виснажені. Султанові не вдалося зламати польсько-козацький табір і він згодився на переговори. Врешті було укладено мирний договір з турками. До короля Сигизмунда вислали делегацію, яка повинна була домогтись підтвердження прав і вольностей козацьких, щорічної платні в сто тисяч золотих і окремої винагороди за Хотинський похід, а також вирішити потреби православної церкви.

Королевич Володислав обсилав Сагайдачного – рятувальника Польської держави – нагородами і ласками. Та гетьман далі не міг керувати козаками і служити королеві Речі Посполитої, оскільки був важко хворим. У квітні 1622 року Сагайдачний у Києві помер.

Церковне життя після 1622 року

На початку 1623 року у Варшаві відбувся сейм. На рішення цього сейму православні мали великі надії. Засідання сейму стали гарячою ареною боротьби між православними і уніатами. Православне духовенство видрукувало меморіал, адресований королю Сигизмундові, де заявляло про лояльність українського народу, виправдовувались висвячення православних єпископів патріархом. Одночасно був надрукований інший меморіал шляхти, де заявлялось, що церковна унія шкодить союзу українського народу з польським королівством, які через унію змушені покинути свої домівки і втікати.

Але найважливіше те, що на цей раз підтверджували справу православної церкви козаки. Вони прислали свою делегацію, котра категорично вимагала повернути православної церкві її правове становище в державі. Петиція містила й перелік кривд, завданих у різних місцях православним. Від православного духовенства прибули митрополит Іова Борецький і архієпископ Мелетій Смотрицький.

На підтримку уніатам, які теж зачитали завдані їм кривди, прибув з Риму нунцій. На сеймові розгорілися пекучі дебати. Було вирішено в релігійних справах тимчасово проголосити спокій, припинивши всі процеси і засуди в судах, а остаточно вирішення назрілих проблем відкласти до наступного сейму.

Православні владики зрозуміли, що допоки живе король Сигізмунд, доти нема на що надіятися. Сейми 1624 і 1625 років не розвіяли церковного конфлікту між православними і уніатами. Та ще події, які трапилися 1623 року, були не на користь православним. У Вітебську замордували полоцького архієпископа Йосафата Кунцевича. На вітебських міщан впали жорстокі репресії. Аналогічна подія трапилася в Києві, де закатували священика Івана Юзефовича й війта Федора Худіку, котрі хотіли передати православні церкви в руки уніатів.

Люди почали зневірятися. Перемишльський єпископ Ісаїя Копинський і навіть сам митрополит подумували про підданство московському цареві, котрий, як православний монарх, міг би виконати потреби української церкви.

Козацькі гетьмани змінювалися один за другим. Зростання козацької активності і втручання в турецькі й татарські справи непокоїли польський уряд. Насильства над уніатами ще більше обурювали варшавські кола. Після 1627 року козачина знову взяла активну участь у церковному житті. Через рік у Києві було скликано Собор, де обмірковували компроміс між православними і уніатами. Вирішили через рік скликати у Львові генеральний синод з православних і уніатів. Собор шляхта зірвала.

Зародження невдоволення в Україні

А тим часом росло невдоволення польським пануванням на українських землях серед простого люду. Підбурювачами і сподвижниками ставали козаки. 1625 року польське військо вдарило на городових козаків. На допомогу прийшли запорожці під проводом гетьмана Марка Жмайла. Запеклий бій відбувся над Куруковим озером. Поляки погодилися на мир.

1630 року на Наддніпрянщині розгорілося селянсько-козацьке повстання проти польської шляхти і магнатів. Польський полководець Конєцпольський погрожував потопити «хлопів» у крові. Він безпощадно знущався з людей і знищував козацькі поселення. Але повстанці під проводом Тараса Федоровича під Переяславом погромили головне польське військо. Аби не бути повністю розгромленими, поляки погодилися збільшити козацькі вольності.

1635 року козацький полководець Іван Сулима здобув польську твердиню Кодак біля Дніпрових порогів. Та поляки захопили його в полон і стратили.

У 1637-1638 роках козаки разом з селянами організували заворушення. Однак поляки як більше організовані та озброєні, придушили це народне повстання, при цьому багато міст і сіл знищили. Польський король наказав скасувати уряд гетьмана і козацькі уряди роздав шляхті.

Гірко заплатили українські бунтівники за повстання. Польське військо залишилося по Україні, карало повстанців, нищило козацькі землі, знущалося з народу. Пани збільшували панщину, жида взяли в свої руки торгівлю, позапустили корчми і всіма способами використовували працю бідного люду. Ще недавно вільних селян змушували відробляти на своїх панів по три-чотири дні на тиждень. Додатково вони виконували на користь феодалів різноманітні повинності, продовжуючи сплачувати в королівську казну податок за хату та худобу.

Та цього було ще замало: пани часто залишали свої володіння і оренду, згідно з якою орендар отримував собі у прибуток усе, здатен був витиснути з селян понад встановлену норму. Орендарями часто ставали євреї, які не мали права володіти землею. Більше половини українських земель, що належали Короні, орендувалися жидами. Євреї безпощадно експлуатували людей, заставляючи їх працювати подекуди по шість-сім днів на тиждень. Такий несправедливий гніт не міг

довго існувати, а переслідування православ'я польськими католиками викликало ще більший гнів українців.

Десять років жив український народ у такому ярмі.

У квітні 1632 року помер польський король Сигізмунд. Його смерть оживила надії православних на поліпшення становища православної церкви у Польщі. Знову мобілізували всі сили для боротьби, яка мала відбутися під час виборів нового короля. Вибрали королем Володислава – сина Сигізмунда, який мав репутацію толерантної людини у питаннях віри. Православним було признано свободу віри, право ставити нові церкви і поправляти старі, засновувати школи, друкарні, шпиталі, братства. Їм відкрили вільний доступ до міських урядів. Київський православний митрополит знову дістав катедру святої Софії й Печерський монастир. Православні одержали крім київської митрополії ще єпископські катедри у Луцьку, Львові й Перемишлі. Цілий ряд церков і монастирів, що опинилися в руках уніатів, поверталися православним. За уніатами залишили єпископії в Холмі, Володимирі на Волині, Пінську й Полоцьку.

Перемога православних була частковою. Унію не скасували. Навпаки, вона була признана і самими православними як другий обряд, до якого належали українці й білоруси. На київську митрополію вибрали митрополитом княжича Петра Могилу, сина молдовського господаря. Він мав європейську освіту, служив у польському війську, брав участь у Хотинській кампанії, деякий час був ченцем, а перед цим – архимандритом Києво-Печерського монастиря.

З великими урочистостями 1633 року Петра Могилу провели зі Львова і він з тріумфом в'їхав у Київ. Однак православним довелося побороти супротив оточення старого митрополита Ісаї Копистинського й замкнути його у монастир. Того ж року призначили єпископом Перемишля Гулевича, українського шляхтича з Волині. Він збройною силою відібрав маєтності в уніатів, що спричинило великий скандал. Внаслідок такої боротьби Перемишльську єпархію поділили на дві: православної і уніатську.

ґнійні процеси на Холмщині та Підляшші (1596-1645)

Русинсько-український народ, який волею-неволею опинився під владою Польщі, за своєю кількістю і заселеною територією набагато перевищував польський, особливо в поєднанні з Литвою. Маючи під собою такого гіганта як Литва з Руссю за своїм законодавством, особливо мовою, своєю ментальністю та вірою, Польщі було небезпечно в політичному відношенні при відсутності міцного зв'язку між цими двома народами. І тому поляки прагли встановити такий зв'язок у вигляді однієї загальної віри і нації.

Польський уряд здійснював єзуїтські плани щодо впровадження церковної унії, яка до того ж прямувала назустріч бажанням деяких православних єпископів, які бачили в ній єдиний вихід із створеного польським урядом безправного становища русинсько-українських архиєреїв, можливість зцілити церковні недуги, а разом з тим влаштувати своє особисте благополуччя.

Одночасно на Соборі православних, який складався з присланих східними патріархами єкзархів, львівського і перемишльського єпископів, котрі залишилися вірними православної церкви, унія засуджується і піддається анафемі (прокляттю) як єресь (перекручення правил).

Але цей осуд і протести православних мирян залишилися без уваги. Під покровом королівської влади з великими зусиллями вводиться унія, породжуючи насильства та інтриги серед українців. Унія вводиться як віровизнання, котре повинне пов'язати обидва народи, які склали Польську державу з підкоренням русинів-українців полякам, а православ'я – католикам.

Унію підписав одним із перших і перемишльський єпископ Діонісій Збруйський, хоча паства його ще довго після цього залишалася православною. Змусило підписати Збруйського унію не стільки його переконання, а скільки він це зробив під тиском польського уряду під виглядом тієї релігії, яка ніби існувала тут від часів Флорентійського собору.

Польська влада не дуже церемонилася з холмським єпископом. Холмщина не була такою вільнолюбивою країною як східна Україна, котра примушувала Польщу багаторазово здригатися від повстань. Холмський край у порівнянні з іншими землями, які склали Польське королівство, був дещо потураний. Тут поляки почувалися як вдома.

Діонисій Збруйський був зятем колишнього холмського єпископа Зеновія Ілляшевича (Захарія). Перестарілий і недужий старець Захарія отримав єпископію за гроші, а також з політичних міркувань як людина, котра не здібна зрадити православ'я. Помічником і заступником єпископа (коадіюктором) був його зять Омніс Лаговський. Однак він відразу не виправдав надій Захарії, захопивши в свої руки єпископські маєтності і прибутки. Омніс залишив тестя без усяких засобів на прожиток. Захарії не залишилося нічого іншого як позбавити свого зятя коадіюкторства. З великими труднощами, після цілого ряду процесів, старцеві вдалося прогнати Омніса з маєтностей і знову, підкупивши короля, відступити єпископство своєму синові Леонтію, який пізніше назвався Пальчинським.

Омніс ще довго боровся й з Леонтієм, захищаючи свої права на єпископство, нападав на нього, грабував і ображав весь час його єпископства в Холмі, доки Леонтій не перейшов на Пінську єпископську катедру. Рахуючи себе законним кандидатом на Холмську єпископію, Федір Омніс, безчесний банніт (вигнанець), за рішенням суду за ополячення шляхти був вигнаний за кордон держави. Він знову вступає у боротьбу з наступником Леонтія – Діонисієм Збруйським, своїм швагrom. Починає процес, звинувачуючи його у якомусь вбивстві шляхтича Рембовського. Федір Омніс дістає від короля умовно право на єпархію ту, яку сам король віддав Діонисію. Омніс нападає на Діонисія так, як перед цим на Леонтія: подає позови як законний кандидат на єпископію. При цьому знаходить співчуття влади.

Такі зазіхання і напади тягнулися аж до 1596 року. Омніс не давав спокою Діонисію доти, аж поки той не підписався після Берестейського собору про прийняття унії. Діонисій Збруйський прийняв унію під тиском і не був уніатом-фанатиком. При цьому єпархія не страждала від насильства, як і при його наступникові – єпископові Арсенієві Андрієвському. Король Зигмунд III наказував Андрієвському перебувати в святій унії і послужити верховному вселенському пресвященникові католицької церкви римської як главі, згідно з Флорентійським собором.

Третім Холмським уніатським єпископом був Афанасій Пакоста. Будучи ще простим уніатом у Мінську, він, за словами єпископа Суши, дивовижним способом умудрявся усмиряти православних. Ставши єпископом, Афанасій мріяв повернути в унію відразу всю єпархію. Він постійно роз'їжджав

і проводив соборчики. Та справа унії просувалася серед холмщаків повільно. Забивали управителів його маєтків, його не слухались, суперечили. Схизматиків в єпархії було більше ніж уніатів.

Пакоста священствував у Холмі шість років, та пакості наробив багато. Не зважаючи на його напористість і прославляння унії, православні вперто трималися своєї віри і не змінювали свого віросповідання. І хоча влада карала тих, хто противився волі уніата-єпископа, та все ж існувала і справедливість. Красноставський староста не виконав смертельного вироку над засудженими до страти трибуналом красноставськими міщанами, які конфліктували з Пакостою і вигнали його з міста. Гуманний староста не тільки не виконав присуду, а ще й насварив єпископа і його причет, які домагалися екзекуції засуджених.

Після Афанасія Пакости недовгий час єпископом Холма був Мелешко Мелешкович. Наступним єпископом було призначено Мефодія Терлецького (1630 – 1649). Єпископ Терлецький походив з родини Терлецьких з Галичини, які були владиками, архимандритами і відомими чиновниками. Перші його кроки спрямовані на привернення до унії карпаторусинів і сербів, що жили в Угорщині. Його діяльність була такою успішною, що коли він прибув до Риму, то Папа Урбан VIII прийняв його настільки прихильно, що урочисто проголосив місіонером-апостолом Русі.

Рукоположений у сан холмського єпископа Мефодій Терлецький перший рік проводив поза своїм кафедральним містом, оскільки панувала морова язва. Решту вісімнадцять років він перебував у Холмі. Терлецький фанатично проповідував унію, та водночас нетерпимо ставився до православної віри. І при цьому поведився з православними жорстоко і безкомпромісно.

Відбираючи від православних церкви, Терлецький особисто брав участь у бійках, ламав замки, бив людей своїм архиєрейським посохом. Його часто виганяли з міста, проклинали та зневажали. Владика не признавав над собою ніяких законів, ні королівської влади, і вся його діяльність була спрямована проти «іновірців».

Терлецький зневажав весь православний люд, не визнавав відновленої королем Володиславом IV православної ієрархії. Православного митрополита називав вовком, який вдерся в його вівчарню. Він садовив за будь-яку провину і не провину всіх православних – і священників, і мирян у в'язниці,

засуджував на смертну кару. Можливо Терлецький домігся би винищення всіх православних, та все ж був король, а на сході – козаки, які захищали православну віру.

1645 року Терлецького осудили за безчестя і вигнали з Холмщини. Та все ж він зумів повернутися і знову безпощадно знущався над своїми «недругами». Встиг запровадити унію і у Яблочинському монастирі (неподалік Грубешова), де працював православний єпископ Черкавський.

Нелегко давалося полякам навертати руський народ в унію. Завзято відстоювали віру об'єднані в цехи і братства міщани Холма, Красностава, Тишовців, Сокаля, Белза, Любомля та багатьох інших. Але під тиском короля і панів вони перейшли в унію. Найдовше трималися братства люблінське, грубешівське, замістьське.

На той час на Холмщині від православ'я залишилися незначні сліди. Тримався тільки Дорогичинський монастир над Бугом (на Підляшші) та кілька приходів поблизу них.

Козацько-повстанські заворушення (1646 – 1648)

Релігійні суперечки на українських і білоруських землях Річи Посполитої час від часу виникали у різних місцевостях. Український народ дедалі більше ставав невдоволеним з польської влади. Селянам остогидла панщина, міщани терпіли різні утиски по містах, заможні люди болоче відчували зневагу поляків. Усі чекали змін і визволення від польського гніту. Та водночас над усім цим панувала шляхетська свобода й цвіло буйне політичне життя. Та свобода шляхти опиралася на повному безправ'ї й приниженні селян, ремісників, купців. Королівська влада була зовсім обмежена. У державі все вирішувала правляча шляхетська верства. У сфері духовного і культурного життя більший вплив здобували єзуїти, готуючи новий наступ на протестантів і православних.

У цей час на польському престолі сидів король Володислав IV, прихильник козаків, яких цінив за їхню хоробрість і відвагу. Войовничий король носився з планами війни з турками. Знаючи, що шляхта не хоче ніякої війни і сейм не погодиться виділяти кошти на військо, король вирішив долучити до цієї справи козаків.

Навесні 1646 року до Варшави прибула козацька делегація – військові осаули Іван Барабаш та Ілля Караїмович, сотники Нестеренко і Богдан Хмельницький. Король прийняв козацьких ватажків таємно вночі, дав їм грошей, прапор, грамоту на побільшення реєстру до дванадцяти тисяч й велів бути готовими до морського походу. А після цього Володислав почав вербувати військо, якого влітку цього ж року біля Львова було більше шістнадцяти тисяч.

Сейм у жовтні 1646 року зажадав негайного розпуску війська. Королівські плани розлетілися як дим. І це стало для Володислава остаточним ударом. Небезпека турецької війни була зліквідована. Короля ж у козацьких колах почали вважати спільником проти магнатів та шляхти. Та, однак, замість турецької війни прискорився вибух козацького повстання проти магнатсько-шляхетського режиму у Речі Посполитій. Виступаючи проти уряду та панів, козаки заховували глибоку лояльність супроти королівської особи.

Новий козацький рух наростав непомітно. Призначені для реєстрових козаків замість виборної старшини полковники з-поміж шляхти тримали козаків у залізних руках. За порядком доглядала залога Кодака, яка складалася з німецьких жовнірів, які славилися здирством. Козаків, не взятих до реєстру, повертали на хлопів. Навкруги виростали фільварки й замки магнатів і «короленят» Вишневецьких, Потоцьких, Конєцпольських, Каліновських, а поруч із цим старости відбирали у козаків, що мешкали по цих маєтках, хутори, левади, луки, млини, стави, вимагали чиншів, усяких данин і податків, відбирали в козаків польову здобич, гнали їх та їхніх жінок до роботи. Це ширило серед козаків глибоке незадоволення.

Особливо дошкуляла селян експлуатація з боку жидів, які стали неодмінними посередниками і помічниками в панських господарствах. Як орендарі маєтків, млинів, винокурень, шинків, річних перевозів, вони вигадували все нові і нові податки й оплати, все нові визиски селянського майна й праці.

Православне ж українське духовенство, навпаки, дуже цінило ті придбання, які вдалося осягнути при королеві Володиславові IV і закріплені при митрополитові Петрі Могилі. Багато з тих духовних осіб осуджували козацькі розрухи. Але сільське духовенство, зазнавши разом із народом різних кривд і зневаги до «хлопської» віри, було настроєне опозиційно. Гасло боротьби за віру використали для початку повстання і домагання більших прав для православної церкви.

Для організації повстання бракувало лише відважного й енергійного провідника. І ним став Богдан Хмельницький, колишній заможний козак із Суботова. 1620 року брав участь у війні з турками. Батько його загинув, а він потрапив у полон. Через два роки повернувся у Суботів. 1638 року отримав посаду писаря Війська Запорізького. 1646 року, коли Богдану Хмельницькому було вже п'ятдесят років, став сотником Чигиринського козацького полку. Саме тоді, коли Хмельницький поїхав на таємну зустріч з королем Володиславом, на його маєток напав шляхтич Чаплинський. Він побив жорстоко молодшого сина Богдана, після чого той помер. Шляхтич спалив млин, забрав готове збіжжя й пасіку, а ще викрав Хмельницького жінку, з якою сотник мав намір одружитися.

Богдан Хмельницький намагався шукати правду, побував навіть і у Варшаві. Та його бунтівна натура і протести лише насторожували урядовців. Однак місцева адміністрація посадила його як підозрілу особу у в'язницю. Богданові вдалося втекти і він подався за Запоріжжя із цілим гуртом своїх прибічників. Саме на малому Дніпровському острові Буцьку Хмельницький почав бунтувати козаків до повстання. У кінці січня він опанував Січ, де залога із реєстрових козаків перейшла на його бік. Козацька рада проголосила Богдана Хмельницького гетьманом.

Невдовзі відбулися перші сутички та бої із коронним військом, яке прислало знищити волелюбників. Відділ Стефана Потоцького було перебито, а Потоцький після важкого поранення помер. Обох польських гетьманів віддали у полон татарам. Саме під час боїв під Корсунем помер і король Володислав IV.

Річ Посполита опинилася відразу без короля, без війська, без гетьманів перед лицем потужного ворога. Поляки думали, що настав кінець світу. Та ще страшніше для багатіїв Речі Посполитої була перемога Богдана Хмельницького. Для простих людей це стало сигналом боротьби проти гнобителів-чужовірців. По смерті короля влада перейшла тимчасово до архієпископа гнезденського, старенького митрополита Мартина Лубенського. Справами ж кермував канцлер Юрій Оссолінський. У Польщі Сейм ухвалював рішення, збиралися гроші на військо, призначали нових воєначальників.

Однак Хмельницький не був принциповим ворогом польської держави, не хотів її руйнувати. Після перемоги під Жовтими водами він послав до польського короля вибачення і вимоги, не знаючи ще, що Володислав загинув. Після перемовин

з польським урядником Хмельницький вирішив припинити боротьбу і відступив.

Польська шляхта невимовно зраділа, почувши про миролюбність Хмельницького. Однак зажадали повернення із неволі двісті тисяч українців та поляків і розірвання союзу козаків із татарами.

Поки йшли перемовини між гетьманом і поляками, наросло всенародне невдоволення. Селяни палили панські маєтки, вбивали дідичів, їхню службу, орендарів, особливо мордували жидів. Жертвами народного гніву стало римокатолицьке та уніатське духовенство. Сільські наймити, пастухи, робітники на броварнях та винокурнях й інший неспокійний люд – були першими учасниками руху, який потягнув за собою спокійних та домовитих селян-господарників.

Влітку 1648 року князь Ярема Вишневецький на Поділлі умирив повстанський рух кривавими репресіями. Безпощадна розправа з людьми Вишневецького роздратувала козаків. Хмельницький перервав свою мирну угоду з поляками, покликав на допомогу татар. І козаки, і поляки готувалися до війни. Чисельність війська обох сторін перевищувала понад сто тисяч чоловік кожної.

Ворожі війська зустрілися коло села Пиляви на межі Волині і Поділля. Польська армія понесла великі втрати. Почувши, що на поміч козакам наближаються багатотисячні загони татар, поляки почали втікати. На ранок табір із усім обозом дістався козакам: вісімдесят гармат, десятки тисяч возів, повних усякого добра. Його здобич оцінювалася на десять мільйонів золотих. Утікачів наздоганяли і козаки, і татари. Татари не захоплювали у полон, а сікли всіх, хто потрапляв під руки.

Королівська гвардія була майже вся знищена. Яремі Вишневецькому вдалося втекти до Львова. Через два дні на військовій раді його обрали гетьманом. Він обіцяв налагодити оборону міста, але незабаром виїхав до Замостя.

Повстання у Львові та облога міста військом Б. Хмельницького

Писар львівського магістрату Самійло Кушевич писав 7 вересня 1648 року варшавському шляхтичу про народні повстання в Україні з проханням військової допомоги місцевій шляхті. Він зазначав, що «...ворог пустошить Волинь, найродючіший край, Луцьк, столиця Волині, не втримав натиску

збунтованого гультяйства і вправ, спустошений. З Луцька бунтівники вирушили на Володимир і взяли його. Під Сокалем зі зброєю стало згуртоване селянство. У Кам'янці-Струмиловій, за п'ять миль від Львова, бунт спалахнув відкрито. Вбито католиків, замучено ксьондзів, потоптано святощі. Стало небезпечно по селах через бунти всієї Русі, яка з непримиренною ненавистю до католиків і поляків вбиває і жахливо мордує піших і кінних. Уже і в нас з'являються змови, багато гультяїв по ночах приїжджає і від'їжджає. Відбуваються різні збори по церквах, то в передміських закутках і долинах. Русь вже нам відмовляє у послуху з великими докорами... Татари вже знову з'єдналися з козаками. Наші діють ліниво, між знаттю велика незгода і задрість... Тут потрібно або перемогти, або загинути, коли Річ Посполита так мало про нас дбає. Колись, після нашої загибелі, їй приємно буде згадати це...».

Подальший шлях Хмельницького був на Львів. Він хотів паралізувати польські війська, що не були задіяні у боях під Пилявами. І як тільки розійшлася чутка про погром королівського війська, українське населення Галичини почало ворушитися. Не тільки селяни, але й дрібна шляхта, міщани, невдоволені своїм національно-релігійним упослідженням. Почали збігатися повстанчі купи й нападати на панські маєтки й замки, вбиваючи урядників та шляхтичів.

Першим об'єктом операцій був Львів. Місто лежало на перетині торговельних шляхів і мало велике значення у тодішньому житті Польщі. У Львові проживали здавна і русини, і поляки, і вірмени, і євреї, та багато інших національностей. Львів ще у кінці XIV століття став патріотичним осередком українського міщанства. Але перехід на латинство й спольщення українських панів і шляхти, скріплення церковної унії й католицької реакції взагалі значно ослабило культурний рух серед міщан.

Влітку один із польських воєначальників почав укріплювати Львів. Сюди втік і Ярема Вишневецький та інші багатії порабовленої східної України. При наближенні козацько-татарського війська всі вельможі покинули місто, залишивши його напризволяще.

Писар Самійло Кушевич так описував облогу Львова 9 жовтня 1648 року селянсько-козацькими та татарськими військами на чолі з Богданом Хмельницьким: «...панове регістрарі коронного війська з їх мостями панами комісарами Речі Посполитої пообіцяли оборонити нас від наступу ворога. Але врешті несподівано залишили нас зі всім військом, потаємно

діставши відомості, що в околиці з'явилися вже татари і запорізькі війська з вогнистою зброєю... Вночі ми чекали якогось нападу, тож провели її без сну на валах, готуючи все звичне до війни. Однак ворог не наступав тої ночі, спалив лише міське село Брюховичі за милю від Львова, вирубивши чоловіків і забравши в неволю білоголову стать, зупиняючи всіх, хто втікав з маєтків.

Разом з наступним днем з'явилася й орда під самим містом і через рівні шляхи пробувала втрапити до передмість. Однак передміщани, відстрілюючись, поклали на місці немало ворогів. Стріляли і міські, і замкові гармати по тих, хто з'являвся на горбах, завдаючи їм значних втрат. Серед них підстрелили сестринця самого Тугай-бея... а ворог не пробував захопити рогатки, палячи, за своїм звичаєм, села навколо Львова з усіма токами й достатками...

І в четвер вранці Хмельницький зі всім своїм військом (його було, як показували на муках полонені, двічі по сто тисяч, у тому числі п'ятнадцять тисяч румельців, турецького війська та волоський полк) став на Вовчій горі, розташувавши згодом у різних місцях тридцять п'ять полковників, не рахуючи незліченної черні, яка дуже зросла за рахунок селян. Татари знову великими силами нападали на шляхи, але не досягли успіху.

У той же день Хмельницький, розставивши по горах козацьку й татарську сторожу для припинення безладних нападів, вибирав краще місце для штурму... Передміщани не могли втримати натиску величезного війська і відступили. Місто наповнилося громадою передміського поспільства, яке згодом через нестачу харчів, від холоду й знегоди вмирало всюди по вулицях. Та й досі вмирає щодня по кільканадцять осіб.

У п'ятницю козаки вже з великими, воістину, незліченними силами оволоділи передмістями і з монастирів, кам'яниць, будинків (в яких засідали), з дворів почали шкодити нашим на валах. У цей час крикнули на Ринку, що ворог, буцімто, взяв Галицькі ворота. Однак чоловіки на валах і вежах боронилися досить мужньо, кладучи дуже багато ворога...

Знайшлися такі, які близько двадцять першої години за великим годинником кинули вогонь по різних місцях і він, швидко розгорівшись, охопив і обернув на попіл всі будинки навколо. Ворог мусів відступати з вогню, марно і безжально вбивши сто дев'ятнадцять осіб у шпиталі, тридцять у шпиталі святого Станіслава, кількадесят у монастирі Марії Магдалини, не рахуючи тих, хто не міг вийти з будинків. А в кінці у

церкві святого Юра повбивали немало чоловіків, викидаючи їх із вікон і, приставляючи драбини, стріляли в людей, як у зубрів. А здобувши церкву, жінок, навіть грецької віри продали в неволю татарам...

Вночі ворог залишив нас у спокої, але вогонь, повернений вітром у бік міста, завдав нам великого страху й неприємностей. Однак у цьому допомогла ласка нашого Господа Бога, який послав нам дощ.

У суботу ворог, зокрема полк Кривоноса, що стояв на Тарнавці зі своїм поранилим і хворим полковником, намагався взяти Високий замок. Незважаючи на досить дошкульний обстріл з міста, вийшов на саму гору й підкопував замковий мур. Після того, як бургграф і каптуровий поручик з піхотою покинули Високий замок, Кривоносу вдалося його взяти. Полк Кривоноса убив на замку понад тисячу вбогих людей – і чоловіків, і жінок...»

Загони татар, які тоді ще залишалися союзниками українців, отаборилися на полях поблизу сіл Скнилова, Рясної і Зимної води.

Богдан Хмельницький, бачачи відвагу міщан й готовність стояти за Львів на смерть, написав до магістрату і міщан руською мовою звернення, вимагаючи видати князя Вишневецького, коронного хорунжого і з ним усіх його недобитків. Відповідно шляхта магістрату послала своє прохання не проливати даремно християнської крові і завіряння, що в місті немає ні князя, ні недобитків. Кушевич писав, що люди не захищають панів, а свою віру і своє місто, згідно з присягою, яку давали Речі Посполитій.

Хмельницький через священика Федора Радкевича, свого сповідника, капелана і швагера, передав знову листа, аби львів'яни готували двічі по сто тисяч червоних золотих для татарського царя, для султана-калги, для Тугай-бея, для царика і для всієї орди, погрожуючи і наводячи приклади загибелі інших міст.

У Львові зібралися всі міські стани, включаючи шляхту, в присутності двох з достойного капітулу та представників усіх чернечих орденів, і вибрали повноважених послів до Війська запорізького і до татар. Пробираючись через полки татарського і запорізького війська аж до Лисинич, повноважні 30 жовтня опинилися у ворожому таборі. Після кількогодинного перебування послів змусили згодитися на умови Хмельницького і Туган-бея: скласти певну суму як грішми, так і різними товарами. Пам'ятаючи мудрий вислів політиків, що ознакою

величі душі є як зневага до небезпеки, яку можна відвернути, так і твереза оцінка лиха, якому не можна зарадити, повноважні представники міста змушені були погодитися з такими вимогами.

Селянські повстання в Холмщині і Надсянні

Облога Львова тривала понад шість тижнів. Хмельницький не хотів, щоб татари і далі знущалися із галичан і руйнували славні споруди, тож задовольнився контрибуцією у двісті тисяч червінців і відкупом на півмільйона краму. Упродовж облоги Львова багато було поруйновано і спалено будівель, закатовано людей та забрано татарами у неволю. Та все ж частину татарського війська Хмельницький відіслав назад, а сам з артилерією попрямував до Замостя, залишивши у місті для нагляду свого двоюрідного брата Захарія Хмельницького і кількох осіб при ньому.

Розбурхане море селянських повстань проти польського гніту й насильства перекинулося вже влітку 1648 року на Холмщину. Численні повстанські загони русинсько-українського селянства за короткий час опанували цілий простір. Коли в листопаді Хмельницький зі своїм військом став під Замостем, то повстанці практично захопили майже всі міста Холмщини. Холм, що пробував боронитися, козаки здобули приступом. Блискавками вогнів дотлівав Красностав, у Грубешові, Томашеві, Білгороаю й Терногороді повстанці карали чужинецьких помічників шляхти.

У цей загальний повстанський рух вступила і Чесанівщина, де горіли панські садиби. Зненацька захоплені несподіваним нападом селян, польські вельможі зі своїми жидівськими дорадниками, орендарями та іншими підручними, залишаючи двори, ховалися у місті Наролі біля Чесанова. Це місто від давніх часів відіграло роль оборонної твердині. У той час ця твердиня ховала тисячі польської шляхти та жидів, які не лише з Чесанова, але й з околиці Томашова й Терногорода шукали там захисту перед караючою народною рукою. Опустіла тоді Чесанівщина від панцизняних наганячів.

Але біля Замостя замість того, щоби завдати ворогові смертельного удару, гетьман припинив військову акцію. Саме у той час поляки вибирали королем Яна Казимира. Хмельницький, діставши від нього листа з усякими обіцянками, заявив послові короля, що він «признає своє підданство королю

й вертається назад на Січ, щоби ждати делегатів для мирного порозуміння». Польща лежала безборонна, але Хмельницький не хотів її спустошити, вбивати людей, грабувати. Він підтримав кандидатуру королевича Яна-Казимира, однак думки приєднати Польщу, порабоволювати її чи будь-що у нього не було. Згодом, після затвердження королем Яна-Казимира, Хмельницький вислав велику петицію, де були умови співіснування і вимоги щодо подальшої політики Польщі та Січі. Король пообіцяв козацькому гетьманові виконати всі його умови.

Плани і поразки гетьмана Хмельницького

Київ урочисто зустрів Хмельницького як визволителя України. Його вітало православне духовенство з митрополитом Сильвестром Косовим та патріарх Паїсій, який саме прибув до Києва. Чекали на зустріч з гетьманом і послы від молдовського та волоського господарів, турецького султана й семигородського князя. Патріарх намовляв гетьмана використати успіх в інтересах східного православ'я і скріпити союз з Молдовою й Волощиною.

І хоча Хмельницький зобов'язався перед польським королем, що селяни, які взяли участь у повстанні, повернуться до своїх панів, аби король подарував їм амністію, однак селяни і не думали повертатися. Вони вважали, що за участь у повстанні вони здобули собі свободу й стали вільними. У панську амністію ніхто не вірив. Знайти компроміс між урядом Польщі і підневільними селянами не вдавалося. Український народ не можна було примусити повернутися добровільно у те становище, в якому він перебував перед повстанням.

Хмельницький задумав розірвати вічний мир 1634 року між Москвою і Польщею. До Москви вирядив патріарха Паїсія і свого посла, аби посварити Москву з Польщею. Він запропонував окупувати Сіверщину, уступлену Польщі по Полянвському миру. Також просив дозволу прийти козакам на поміч Москві проти Польщі. Одночасно Хмельницький вів перемовини із князем Янушем Радивилом, литовським гетьманом і вождем литовських протестантів. Від миролюбивого настрою під Замостем у козацького гетьмана не залишилося ні сліду.

Зустріч мала відбутися на початку лютого 1649 року під Переяславом. Хмельницький не хотів вести серйозних переговорів з королівськими комісарами, більшість із яких були

православними українськими шляхтичами і прихильниками ополячення. Гетьман заявив, що його план – це створення української незалежної держави і визволення українського народу з-під польського панування.

Після першого періоду своїх хитань Богдан Хмельницький стає на позиції репрезентанта всього русинсько-українського народу, називає себе «князем Русі», гетьманом запорозьким і володарем усієї Русі, а свій народ – руським. Він наголошував, що мріє визволити всю Русь від польського панування, тому що з волі Бога він – єдиновладний Руський самодержець.

Заяву Хмельницького польським послам Русь-Україна сприйняла голосним задоволенням. Ця заява звучала так: *«Виб'ю з лязької неволі український нарід весь. Поможє мені в тім чернь уся по Люблин, по Краків, і я її не відступлю, бо це права наша рука, щоби ви не знищили хлопів та на козаків не вдарили. Буду мати двісті, триста тисяч своїх, орду всю при тім. За границю війною не піду, шаблі на турків і татар не підійму. Досить маю на Україні, Поділлі й Волині тепер – досить вчасу, достатку й пожитку у землі й князівстві моім – по Львів, по Холм і Галич. А ставши над Віслою, скажу дальшим ляхам: сидіть і мовчіть, ляхи! І дуків, і князів туди зажену, а як будуть і за Віслою брикати, знайду їх там певно. Не зістане у мене й ноги жодного князя і шляхетника у тій країні, а хоче котрий з нами хліба-солі їсти, нехай війську запорозькому буде послушний».* Цими словами Хмельницький відважно висловлював задушевні мрії всієї Русі-України.

Зборівський трактат (1649)

Компромісів не досягли. І польська, і українська сторони почали мобілізацію шляхти й регулярного війська. В Україні мобілізація відбувалася серед нечуваного ентузіазму народу. На поміч Хмельницькому прийшов сам кримський хан Іслам-Гірей із своєю ордою.

У липні 1649 року Хмельницький наблизився до кордонів Галичини і зупинився під Збаражем. Через місяць він оточив польську королівську армію під Зборовим. Однак хан зрадив козацького гетьмана і повів перемовини із польським канцлером Оссолінським. Хмельницький змушений також вступити у переговори. На полі битви була заключена мирова угода.

Зборівський трактат, підписаний 16 серпня 1649 року, не відповідав фактичному успіхові козаків, ані тим широким надіям, які мали народні маси. Тому умови трактату страшенно розчарували людей, бо вони майже нічим не відрізнялися від попередніх. Невдоволення гетьманом охопило особливо селян. Постанови Зборівської умови про повернення селянських мас у попереднє становище довели до розриву Хмельницького з нижчими верствами українського населення. Татари, повертаючись до себе, масово захоплювали у полон українців і палили села. Люди проклинали Хмельницького, звинувачуючи у всіх нещастях. Слава й популярність його серед розчарованого народу спадала.

У кінці 1649 року у Варшаві відбувся сейм. Хмельницький вислав на нього полковника Максима Нестеренка і ще двох, доручивши їм домагатися ратифікації Зборівського трактату. Поїхав до Варшави й митрополит Сильвестр Косів, який на основі Зборівських статей мав право засідати у сенаті. Сейм затвердив Зборівські статті у дуже загальних виразах. Пункт про скасування церковної унії викликав протести в католицького духовенства. Релігійні справи було відкладено до наступного сейму. В універсалі польського короля до всього руського люду йшлося, що сполучення в одній Речі Посполитій польського, литовського і руського народів послужить найбільшою опорою їхнього спільного добра і що для задоволення народу руського повинна бути заспокоєна його грецька релігія через підтвердження і поширення акту короля Володислава IV про рівноправність православних з уніатами.

Православним признавалися права на єпископства Луцьке, Холмське, Перемишльське й Вітебське. Їм повинні були

повернути низку монастирів і церков. Оповіщалася повна свобода відправлення служби Божої по всій Короні й Литві. Дозволялися братства, школи, друкарні. А за православними міщанами визнавалося право займати муніципальні уряди, за духовенством – усі вольності, присвоєні людям духовного стану. Тоді ж Адам Кісіль був призначений Київським воєводою.

Зборівська умова, задовольняючи інтереси козацької верстви й православної релігії, повертала той самий устрій, який існував перед повстанням. Селяни, які брали участь у повстаннях і відчувалися відносно вільними, знову змушені були повертатися до своїх панів і відбувати панщину. Людей було ображено і принижено. Їхні інтереси зігнорували на сеймі та й в угоді.

Пани після угод та універсалів короля поверталися у свої села і спочатку намагалися поводитися з селянами більш лагідно. Але були такі, що зразу шукали підбурювачів і розправлялися з ними або немилосердно знущалися і мстили. Хоч Хмельницький і більшість його полковників, а також багато реєстрових козаків хотіли покращити долю селянства, вони не мали намірів цілковитого знищення кріпацтва. Для гетьмана та козацької верхівки це б означало підрив тієї соціально-економічної системи, в якій вони посідали помітне місце. Тому вже у Зборові виник конфлікт між козацькою старшинською верхівкою та черню.

Хмельницький прагнув будь-якою ціною зберегти союз з татарами. Проте для українців цей союз був немислимим, оскільки за татарську допомогу гетьман дозволяв захоплювати людей у полон. Хмельницький сподівався задовольнити татар польськими полоненими, але татари захоплювали всіх, хто потрапляв під руку, особливо дівчат. Тому тисячі людей ставали ясиrom для кримчаків. Використовуючи Хмельницького проти Польщі, кримський хан планував використати козаків і проти Москви.

Новий етап українсько-польської війни

1651 року розпочався новий етап українсько-польської війни. Польським урядовцям добре були відомі чужоземні зносини Хмельницького. Смерть канцлера Оссолінського давала свободу вороже настроєним полякам проти козаків та України. Гетьман Микола Потоцький підбурював короля Яна Казимира приборкати козаків силою зброї. Він доповідав ко-

ролеві, що Хмельницький підготовляє проти Польщі коаліцію, до якої мають пристати Крим, Молдовія, Валахія, Трансильванія, Туреччина, а можливо Швеція та Москва. Потоцький лякав короля тим, що гетьман хоче скинути його з трону і посадити на те місце трансильванського князя Юрія Ракочія.

Навесні 1651 року почалися сутички на Подільському прикордонні. Гетьман Каліновський несподівано напав на містечко Красне і у сутичці загинув брацлавський полковник Данило Нечай. Відбити натиск поляків біля Вінниці допоміг полковник Іван Богун. Але справжня кампанія почалася влітку.

До польського короля прибули спеціальні легати від Папи Римського і поблагословили його як борця за інтереси римо-католицької віри. До Хмельницького прибув грецький митрополит Йосаф Коринтський і привіз меч, освячений у Єрусалимі на гробі Господнім. Православний світ бачив у Богдані Хмельницькому борця за православну віру.

Битва між польським і козацько-татарським військом відбулася біля містечка Берестечка над рікою Стир. Сили обох противників були величезні. Польського війська було понад вісімдесят тисяч (у тому числі понад двадцять тисяч німецького), руського – понад сто тисяч і татар – біля п'ятдесяти тисяч. Польська армія мала дуже сильну артилерію. Під час боїв загинуло у болотяній річці Пляшевій понад тридцять тисяч людей, переважно обозної челяді і повстанців-селян. Загинув і митрополит Йосаф. Козацька розбита армія відступала на Київщину. Польська сторона понесла теж великі втрати і була дуже ослаблена через нестачу провіанту і хвороби.

А тим часом литовська армія під проводом Радивиля розгромила невеликі козацькі відділи і зайняла Чернігів, наблизившись до Києва. Литовці окупували Київ. Кияни, аби не дозволити захопити місто, запалили свої оселі. Литовці відступили, тому що залишатися в зруйнованому місті було не вигідно.

У цей критичний час гетьман Хмельницький зібрав усі сили і кинувся за польсько-литовським військом. Селяни і тут палили провізію та свої оселі. Українське військо зростало і польське командування вирішило почати переговори. 28 вересня 1651 року було заключено трактат, за яким гетьман зобов'язувався розірвати свій союз з татарами. Умови цього трактату мав ратифікувати найближчий сейм.

Після Білоцерківського трактату пани почали сміливіше повертатися до своїх маєтків і наводити попередні порядки. У деяких місцевостях селяни спробували повставати. Але сам Хмельницький мусів приборкати ці повстання. Люди, доведені

до відчаю, кидали свої домівки й разом із родиною та майном втікали у степи на схід за московський кордон. Це була теперішня Харківщина і Воронежчина. Московський уряд радо приймав біженців і ставив умову, аби вони входили у військову козацьку організацію для оборони від татарських наїздів.

Польський сейм не встиг затвердити Білоцерківський трактат. Тоді Хмельницький, не зобов'язаний ніякими умовами, продовжив союзницькі перемовини із Туреччиною, Молдовою, Москвою. 1653 року знову відбувалися військові сутички біля містечка Жванець з поляками. І знову допомагали козакам татари. Врешті 15 грудня було підписано мирову угоду.

Події показали, що змагання українського народу спрямовані на незалежнення від Польщі і звільнення від кріпацтва. Тому Хмельницький зрозумів, що з Польщею нема сенсу церемонитися, йти на поступки та підписувати договори.

Переяславська рада (1654)

Спроба Хмельницького відбитися від Польщі за допомогою Туреччини не давала ніяких результатів. Від такої допомоги страждали тільки українці. Залишалася надія лише на Москву, яка мала власні порахунки з Польщею. Московський уряд домагався від поляків сатисфакції за всілякі кривди й зневагу, зроблені московському цареві.

Протягом 1653 року у Москві радилися про українські справи. Собор врешті ухвалив: просити царя, щоб він прийняв Україну під свою високу руку задля православної віри й святих Божих церков. Внаслідок цієї ухвали вислали в Україну спеціальне посольство на чолі з боярином Бутурліним. У кінці 1653 року це посольство прибуло до Переяслава, де мало зустрітися з Богданом Хмельницьким.

18 січня 1654 року відбулася у Переяславі офіційна церемонія, де гетьман проголосив промову перед московськими послами і народом, а після нього – Бутурлін передав гетьманові хоругву, булаву, кафтан і шапку. Присягу склали генеральна старшина, полковники, сотники – до двісті людей. Окремо присягали представники козаків переяславського полку. Але міщани відмовлялися присягатися московському царю і їх насильно заганяли до церкви. Однак договір не був підписаний, все відбулося сухо і без радості.

Після цього Бутурлін з Хмельницьким від'їхали до Києва. Тут міщани присягали, але митрополит із духовенством

відмовилися. Лише під натиском і зі слізьми, наче прощаючись із волею, духовні особи змушені були присягтися. Бутурлін особисто провів присяги у Ніжині та Чернігові, а по менших містах – московські урядовці. У багатьох містах люди бунтували, накидалися на московських посланців. Відмовилися присягтися московському цареві Іван Сірко та Іван Богун.

Московський уряд дуже хотів, щоб українська церква підпорядковувалася патріархові московському. Але українське духовенство твердо стояло на своєму: залишитися під зверхністю царгородського патріарха, щоб усі відвойовані від Литви і Польщі православні єпархії визнавали своїм головою київського митрополита і цар підтвердив за православною церквою всі її маєтності.

У Москві намагалися з перших же кроків зреалізувати свій вплив на суспільне життя в Україні. А гетьман і старшини дивилися на протекцію Москви як на тимчасову комбінацію, яка давала можливість покінчити з тяжкою боротьбою за незалежність від Польщі. Оскільки не вдалося добитися цієї незалежності за допомогою татар і турків, то спробували це зробити за допомогою московського царя Олексія Михайловича. Найважливіше було втягнути Москву у війну з Польщею.

І війна дійсно розпочалася навесні 1654 року. Московські війська здобули Смоленськ, Борисів, Мінськ, Вільно й Ковно. Більша частина Литви опинилася у руках москалів. А тим часом як цар опановував українські землі і звільняв від польської залежності, на західних українсько-польських землях було спокійно. Поляки встигли підготуватися й заручитися підтримкою кримського хана Магмет-Гірея. Восени ці війська вирушили на Україну. Хан зажадав у Хмельницького розриву з Москвою. А поки гетьман обдумував ситуацію, у війську почалося дезертирство і бунти.

Тридцятитисячна польська армія під проводом гетьмана Потоцького ввійшла на брацлавські землі. Люди боронили своє місто, однак жорстоко були покарані польським генералом Чарнецьким. Боронити місто Буш взялися козаки, та, почувши про татарську орду, відступили. Татари ж захоплювали ясир. Після боїв і поневолення десятків тисяч людей Брацлавщина залишилася в руїні: понад п'ятдесят міст і тисяча церков лежали у попелищах, а понад сто тисяч людей загнали у Крим. У березні татари спалили ще шістьдесят міст і двісті тисяч українців забрали у полон.

У результаті боїв між татарами і поляками з одного боку і українцями та москалями загинули десятки тисяч людей.

Союз з московським царем за цей рік боїв показав, що це слабкий союзник і надто дорого довелося заплатити русинам за таку дружбу Хмельницького з московським царем Олексієм. Гетьман жадав від Москви швидкої і сильної допомоги, щоб відбитися від Польщі і об'єднати всі українські землі в самостійну державу.

Протягом весни і літа 1655 року гетьманський уряд розвинув надзвичайно живу дипломатичну діяльність: до гетьмана приїзять послы від семигорського князя Юрія Ракочія, від Туреччини, від шведського короля Карла X, від Польщі, яка намагалася прихилити гетьмана на свій бік. Король Карл-Густав X увійшов у порозуміння з українським гетьманом і навесні 1655 року розпочав війну із Річчю Посполитою.

Московитсько-гетьманські війська у Львові

Хмельницький із московським корпусом Бутурліна вибив поляків із Поділля й переніс кампанію в Галичину. Польське військо на чолі з коронним гетьманом С. Потоцьким було розбите під Городком. Потім війська здобули Яворів, Немирів, Любачів та інші міста Галичини.

Після 1652 року, коли гетьманські війська перемогли польські під Батогом, люди мали надію на Хмельницького. Однак натиск польського панства на селянство, зокрема на Чесанівщині та Холмщині, набрав щораз гостріших форм. Шляхта почала гарячково посилювати свої оборонні заходи, укріплювати замки та ув'язнювати підозрілих селян. Та неспокій, очікування і надія на прихід кращих часів не покидали українське населення пригноблених чесанівських, холмських земель. Коли козацькі відділи Хмельницького пройшли знову шляхом на Ярослав, Замость та Люблін, місцеві селяни сприймали їх з почуттям жалю, знівечених надій та з холодною неохотою.

25 вересня об'єднане військо Хмельницького і російської армії підійшло до Львова. Українські козацькі полки зупинилися зі сходу, півдня і південного заходу. Табір російських полків розташувався на захід і північ від центру міста.

Хмельницький вдруге обложив Львів. Однак москалі вимагали, аби всі взяті міста вважалися здобутком московського царя й присягали йому на вірність. Щоб не допустити цього щодо Львова, гетьман умисне не штурмував місто й хотів обмежитися невеликою контрибуцією.

3 жовтня 1655 року Богдан Хмельницький з табору під Львовом (Брюховичі) надіслав листа магістрату міста з повідомленням про розгром польських військ під Городком і з вимогою здати Львів для уникнення кровопролиття. Він писав, що не бажає християнської крові і якщо його війська прийшли сюди, то зробили це тому, що був даний наказ з боку коронних військ. Він згадував, що і в минулі роки з Вишневецьким козаки проявляли до львівських міщан велику ласку. Хмельницький прохав здати місто без опору і запевняв, що мешканці після підкорення залишаться живими й здоровими. Так і сталося: місто було неушкоджене і згодилося на невелику контрибуцію – п'ятдесят тисяч золотих.

Вороги й недруги бачили непорозуміння Русі-України з Москвою та смішне становище Хмельницького. І ось, коли

гетьман був біля Львова, до нього прислав листа король Ян-Казимир, пропонуючи розірвати союз з Москвою та обіцяючи найвигідніші умови. Королева теж прохала мирно владнати справи і порвати стосунки з московським царем.

Хмельницький поставив польському королеві умову: щоби Польща відступила українській державі Русь включно з містами Володимиром, Львовом, Перемишлем, Ярославом, додаючи, що не вірить у можливість такої уступки, бо коли навіть тільки сотня шляхтичів залишиться у цілому королівстві, вони ніколи не пристануть на це добровільно, а козаки від своїх домагань не відступлять. Та все ж Хмельницький погодився вести переговори.

Пізніше на переговорах російська сторона (червень 1657 року) звинувачувала Богдана Хмельницького в тому, що він умисне не здобув Львів. А послам польського короля гетьман заявив, що погодиться на перемир'я лише у тому випадку, якщо Польща відмовиться назавжди від руських земель, які входили колись до Київської держави.

«Хай відступлять козакам всю Русь по Володимир, Львів, Ярослав, Перемишль і формально оголосять їх вільними», – вимагав Хмельницький. Проте йому не вдалося утвердитися на західноукраїнських землях.

У листопаді 1655 року Хмельницькому принесли звістку про наближення татарського війська. Козаки з московськими військами змушені були відступати. Біля містечка Озірна відбувся бій, в якому українсько-московська сторона зазнала великих втрат. Укладаючи договір з гетьманом, татарський хан обіцяв не допомагати Польщі і не воювати з козаками та москалями, а козаки клялися, що не воюватимуть з татарами.

А в цей час шведський король завоював Познань і цілу Велику Польщу. Багато панів і шляхти перейшли на його бік. Незабаром він здобув Варшаву, а потім і Краків. Король Ян-Казимир утік у Шлеськ. Звістка про угоду під Рзірною підбадьорила короля і він почав вести перемовини з Хмельницьким.

А стосунки з московськими урядниками ставали щораз гіршими. Москва була незадоволена, що гетьманська влада поширювалася на білоруських землях. Полковник Іван Нечай продовжував організацію Білорусі на козацький зразок.

Раптом Москва вступила у переговори з поляками. Польські політики обіцяли царю Олексію польський престол по смерті Яна-Казимира, а натомість цар повинен був оборонити Польщу від шведів. У травні 1656 року московський цар ого-

лосив війну Швеції. У Відні відбулися переговори між Москвою і Польщею, українських делегатів до участі у цих переговорах не допустили. Стояло питання повернення русинсько-українських земель під владу Польщі. (У 1920-х роках ця історія повториться з тими ж країнами, але без участі України).

Московити, боячись підсилення Русі-України, заключили з поляками сепаратний Віденський мирний договір. Богдану Хмельницькому цар передав через бояр суворе попередження, що буде «оружием захищать Польщу как бы собственное отечество» і вимагав припинити військові дії.

У жовтні 1656 року у Чигирині відбулася генеральна рада всіх полковників, осаулів, сотників. Головною метою Хмельницького було унезалежнити себе від агресивної політики Москви; відібрати від Речі Посполитої ті західноукраїнські землі, що не ввійшли у склад Української держави; зробити нешкідливим для України татарський Крим і, нарешті, здобути міжнародне визнання для своїх династичних замірів. Гетьман приступив до створення коаліції зі Швецією, Семигородом, Брандербургом, Молдовою, Волощиною і Литвою. Ця коаліція була звернута в першу чергу проти Москви, а з іншого боку – проти Польщі та Криму.

Поки коаліціанти ставили одні одним умови і ділили польсько-українські землі, у січні 1657 року Україна й Семигород розпочали війну з Польщею. Князь Юрій Ракочій зосередив своє сімдесятитисячне військо, яке складалося з мадярів і волохів, біля Марамороша, перейшов через Карпати й почав окупувати Галичину.

Хмельницький із своїм двадцятитисячним військом перейшов до Перемишля, з'єднавшись із військом Ракочія. Союзники взяли Ланцут, розбили під Замостям коронованого гетьмана Потоцького, окупували Краків, Берестя, Варшаву. Разом з військами Ракочія й полковника Ждановича окупували Польщу і шведи. Шляхта Пінського повіту, стародавньої руської землі, прилучилася на вічні часи до Української держави. Цю заяву підписали і православні, і римо-католики. Слідом за цим звернулася до гетьмана і шляхта Волині.

У квітні 1657 року у Чигирині зібралася генеральна рада і на прохання Хмельницького вибрала гетьманом його молодшого сина Юрія. Влітку до гетьмана прибули послі із Відня від імператора Фердинанда III з пропозицією помиритися з Польщею. Однак Жданович продовжував у цей час свої окупантські операції на заході українських земель. І ось цей жах, який впавав на Польщу, розбудив серед поляків великий патріотизм.

Це викликано було й тим, що шведи зневажали польські католицькі святині, грабували костьоли, накладали на населення страшні контрибуції. Такі самі спустошення чинило і військо Ракочія. Поляки розпочали боротьбу проти наїзників.

Данія оповістила Швеції війну. Король Карл Густав вивів своє військо з Польщі, залишивши Ракочія під Варшавою напризволяще. Австрія тим часом вислала Янові Казимирові на допомогу корпус війська, а у травні прибув і татарський хан. Ракочій, оточений біля Межибожа на Волині поляками і татарами, капітулював. Багатьох з його війська взяли у ясир, а Ракочій ледве врятувався. Крім цього московські агенти підбурювали козаків на непослух гетьманові. Почалися бунти і незадоволення.

Гадяцький договір

Смерть Богдана Хмельницького 6 серпня 1657 року, у той час, коли навкруги Україну облягли чорні хмари, стала для русинів-українців великим нещастям. Шістнадцятирічний Юрій Хмельницький був недосвідченим і не здатним керувати козацькою Руссю. Тому у Чигирині генеральна рада вибрала писаря Івана Виговського гетьманом.

25 жовтня 1657 року у Корсуні відбулася генеральна рада, серед якої були і представники міщанства. Ця рада мала значення не тільки у виборі гетьмана, але й для зміцнення міжнародного становища Русі-України. На раду прибули послі від Швеції, Польщі, Австрії, Туреччини, Криму, Семигорода, Молдовії й Волощини. Було укладено союзний договір із Швецією. Король Карл X Густав зобов'язувався добитися незалежності України від Польщі, прилучення до неї всіх західноукраїнських земель і посунення кордонів аж до Пруссії. Від Литви до України мало прилучитися Берестейське й Новгородське воєводства аж до Березини. Одночасно був поновлений союз з Кримом і Туреччиною. З Польщею заключили перемир'я.

За подіями в Україні уважно стежив московський уряд. Почалися протести, бунти у Запоріжжі козаків, яких не запросили на присягу гетьманові. Козацька старшина, поповнена представниками української шляхти, зосередила у своїх руках великі земельні маєтності і закріплювала їх за собою, впрошуючи в царя або гетьмана грамоти на право безпечного володіння цими землями. Українське міщанство проточило собі стежку до Москви. Запорізька Січ виступала проти геть-

мана «ляха», який, мовляв, потурав старшині. Тож осередком демократичної опозиції стає саме Запорізька Січ, а Москва підтримує козаків, висилаючи їм гроші й подарунки.

Знову почала витати у повітрі ідея повернення до союзу з Польщею. Від Москви нічого доброго не можна було сподіватися. Козацька старшина й навіть православне духовенство добре бачили московську політику, спрямовану на повільне обмеження всіх державних прав Русі й на перетворення її у звичайну московську провінцію. Перспектива обернутися у панських холопів не могла приваблювати людей, але й повертатися до злуки з Польщею ніхто не хотів.

16 вересня 1658 року у Гадячі почалися переговори з Польщею та Литвою і був заключений знаменитий трактат про унію України з Польщею і Литвою. Гадяцький договір передбачав перебудову Річи Посполитої у федерацію трьох самостійних держав. Перший пункт договору постановив, що Україна в межах Київського, Чернігівського і Брацлавського воєводств стає вільною державою під назвою Великого Князівства Руського. Усі три країни, об'єднані лише особою спільного короля, всіма трьома спільно вибраного.

Третій пункт стосувався релігії. Унію повинні були скасувати в усіх трьох державах, православну віру зрівняти з римо-католицькою і у спільному сенаті мали дістати місця православний митрополит і єпископ.

Четвертий пункт трактував питання просвіти. В Україні планували заснувати два університети, колегії, гімназії з латинською або грецькою мовами навчання, всякі школи, друкарні, заводити свободу друку слова, навіть у релігійних питаннях, аби не було образи королівського маєстату.

Звістка про заключення Гадяцького договору стала гаслом до початку відвертої війни між Україною й Москвою. Цар Олексій видав грамоту до українського народу, в якій клеймував гетьмана Виговського зрадником і закликав народ не підкорятися йому. Натомість український уряд розіслав до всіх європейських країн маніфест, сповіщаючи про свій розрив із Москвою, і пояснював причини цього розриву.

Навесні 1659 року більше як стотисячне московське військо під проводом князів Трубецького, Ромодановського й Пожарського вирушило з Путивля на завоювання України. Москалі поводитися наче татари, нікого не жаліючи і нічого не залишаючи після себе. Біля Конотопа військо наткнулося на оборону і стояло три місяці, грабуючи довколишні села. За цей час Виговський зумів організувати військо для оборони

українських земель. Прибули кримський хан Магмет-Гірей, польські війська під проводом Андрія Потоцького, серби, волюхи, німці. Серби цілими тисячами вступали на військову службу до гетьмана Виговського.

29 червня цього ж року московську армію розгромили. Трупами московських вояків була устелена конотопська земля. Князеві Пожарському татари відтяли голову. А у Москві почалася паніка і цар Олексій велів укріпляти довкола мури. Але Виговський не мав змоги йти далі. Не всі міста підкорялися йому. Було багато зрадників, які підбурювали людей на повстання і хотіли прилучитися до влади Москви. Татари подалися на острів, який грабував Сірко.

Врешті Виговський згодився на мирові угоди з князем Трубецьким. Сейм у Варшаві ратифікував Гадяцький договір. Після місяця суперечок все-таки було прийнято пункт про скасування церковної унії. Київський митрополит Діонісій Балабан привів до присяги українських депутатів.

А в Україні було неспокойно. Виговський і Потоцький не здобули Києва. Частина старшинських полковників вели перемовини з Трубецьким, вони зуміли знешкодити кількох впливових козацьких ватажків і присягли цареві на вірність. Іван Сірко на півдні, піднявши повстання, проголосив Юрія Хмельницького гетьманом.

У міжусобній боротьбі Виговський зазнав невдач, чим негайно скористалися москалі. Під проводом воеводи Баратинського вони влаштували лови на прихильників гетьмана. Князь Баратинський, вирізавши в Україні коло п'ятнадцяти тисяч українського населення, запитував московського царя дозволити йому «высечь и выжечь» всіх українців на сто п'ятдесят верств коло Києва.

Виговський опинився у дуже скрутному становищі. Його вороги проголосили зрадником, який продався ляхам. У містечкові Германці було скликано козацьку раду, де Виговського піддали нищівній критиці. Українським депутатам Сулимі та Верещаці на Варшавському сеймі не дали змоги говорити і зарубали на місці. Виговський втік. На раді у Білій Церкві Виговського було скинуто і гетьманом обрано Юрія Хмельницького.

В Україні зростала анархія.. Ціла середина Полтавщини, полки полтавський, іракліївський, миргородський, прилуцький лежали в руїнах, міста і села поросли кропивою, а люди були або винищені, або розбіглися на всі сторони, а кого – татари погнали в неволю. Стало очевидним, що польська шлях-

та не хотіла примиритися з втратою панування над Україною, а русини-українці не бажали змиритися з новим поворотом під панську кормигу.

Московська армія під проводом Трубецького опанувала все Лівобережжя і розташувалася у Переяславі. Туди запросили нового гетьмана Юрія Хмельницького. Але Трубецький оточив козацьку раду сорокатисячним військом, і тоді москалі почали диктувати свої умови. У новій угоді йшлося про те, що гетьман із усією Україною зостаються у підданстві московського царя. Гетьмана змінювати без згоди царя не можна. Царські воеводи стоятимуть з військом у Києві, Ніжині, Переяславі, Брацлаві й Умані і утримуватимуться коштом українського народу.

Трубецький повіз до Москви трьох братів Виговського (крім самого гетьмана, який втік до Польщі), закутими у кайдани. Старшого дорогою замучили, а двоє померли у неволі. До Сибіру вивезли і полковника Нечая.

Переяславська угода загострила стосунки між Україною і Москвою. 1660 року цар розірвав перемир'я з Польщею і попрямував на захід. Москалям допомагав Тиміш Цюцюра із двадцятитисячною армією і Юрій Хмельницький. На боці поляків був Іван Виговський і татарські війська. Козаки відбили всі атаки і пішли на переговори з поляками. На полі бою уклали новий договір, який повторяв Гадяцьку угоду. Україна дістала лише автономію.

Голод і повне виснаження змусили московського воеводу Шереметьєва капітулювати. Він видав татарам кілька тисяч козаків. Однак, татари йому поставили умову – повертати без зброї. Обеззброєне військо Шереметьєва було вирізане, а вцілілих татари полонили. Шереметьєв просидів у Криму у полоні двадцять років.

Москва на українських землях була розгромлена. І здавалося її панування і гонор закінчилися. Однак, не всі були за духом українці, не всім подобався союз з поляками. У Києві воевода Барятинський мстив українцям, спустошив околиці і вирізав мирне населення. Яким Сомко у своєму Переяславі від імені частини лівобережних полків склав присягу на вірність московському цареві. Василь Золотаренко допоміг йому вдержати Лівобережжя під Москвою.

Україна розпалася на дві частини, які боролися взаємно між собою: одна на боці Москви, друга – Польщі. Але єдності ні тут ні там не було. Не всі були однодумцями і тому виникли антипольські повстання.

Андрусівський мир

1660 року між Москвою і Польщею знову вибухнула війна. Юрій Хмельницький вступив у переговори з поляками і погодився на повернення України до складу Речі Посполитої. Та козацька Україна розділилася на дві окремі частини, кожна з яких мала власного гетьмана. Тож, 1663 року Юрій Хмельницький склав гетьманську булаву і пішов у монастир. Прибічник польської політики – наступний гетьман – Павло Тетеря відмовився формувати козацьку політику і підпорядковувався лише полякам. Він спонукав короля Яна Казимира окупувати землі аж до Москви. Коли наступ провалився, Тетеря повернувся на Правобережну Україну і продовжував придушувати народні бунти та виступи шляхти.

Прагнучи помститися на землях, які стали колискою повстання 1648 року, поляки повсюдно палили, грабували, мордували. Польський магнат Стефан Чарнецький навіть наказав розкопати могилу Богдана Хмельницького й розкидати його останки. На вимогу Тетері поляки арештували й стратили Виговського. Юрія Хмельницького витягли з чернечої келії і кинули до польської в'язниці. Всяке порозуміння між українцями і поляками стало неможливим.

Козацькі ватажки зажурилися над долею українського народу і його земель. Серед найбільших прибічників відродження козацтва був Петро Дорошенко. 1666 року він стає гетьманом і ставить мету об'єднати Лівобережну й Правобережну Україну. Дорошенко заохочує у цю боротьбу просте селянство, козаків, проводить ряд реформ і його політика носить антипольський характер.

Однак 1667 року Москва з Польщею підписують Андрусівський мир. За цим миром козацька Україна ділилася навпіл: поляки признавали суверенітет царя над Лівобережжям, а московити дали згоду на повернення поляків у Правобережжя. У той час як цей мир задовільняв обидві сусідні країни, для українців це була катастрофа.

Укладаючи договори з поляками, московський цар Олексій поставив такі вимоги стосовно українських книг, їх авторів та видавців, заодно показуючи рівень московського дикунства: «Все те, в которых местностях книги печатаны и их слагатели, також печатники, или друкари, смертью казнены и книги собрав сожжены были, и впредь чтобы крепкий заказ был бесчестных воровских (так москвини називали українські книжки) книг никому с наших королевского величества

подданных нигде не печатати под страхом смертной казни». Такі ж заборони царя звучатимуть і у 1672 та 1677 роках: «...казак крепкой, чтобы люди польские и литвинские (українські) печати и книг никто у себя в доме не держал, а приносили бы и отдавали воеводе». Наказ патріарха московського вимагав видерти з українських книжок аркуші, «несходимые с книгами московскими». З 1677 року розпочався період цензури українських книжок.

Влітку 1670 року в Острозі на Волині Дорошенко зробив спробу порозумітися з Польщею, вів переговори з польським урядом. Він вимагав повного скасування унії в межах цілої Речі Посполитої, повної автономії України в межах давніх Київського, Брацлавського й Чернігівського воеводств, свободи науки, школи й друку. Та польська сторона заключила вигідніші умови з Ханенком, якого визнали гетьманом Правобережної України.

Це означало для Дорошенка повний розрив із Польщею. Гетьман почав готуватися до рішучої боротьби. Восени король Ян Собеський повів систематичний наступ на Поділля і опанував цілу низку міст.

Дорошенко вирішив звернутися за допомогою до Оттоманської Порти. Туреччина була тоді великою державою, до неї належали різні християнські народи, угри, волохи, серби, греки. Турки мали багато війська, і їхня поміч Україні могла дати велику користь.

Але цей похід був лише прелюдією до великої війни між Польщею й сполученими силами Туреччини, Криму і Правобережної України. Сам Магомет став на чолі стотисячної армії. Усього було з татарами двісті тисяч війська. Ян Собеський зібрав усе, що тільки було в людських силах, виставив шеститисячний корпус під проводом Лужецького й кілька тисяч козаків Ханенка вислав уперед, щоб тільки перегородити Дорошкові шлях на Львів і далі вглиб Польщі. Головна надія була на Кам'янець.

У половині липня Дорошенко розгромив під Четвертинівкою на Поділлі Лужецького і Ханенка й прилучився під Кам'янцем до армії султана. За три тижні фортеця капітулювала.

Ще Кам'янець не був взятий, а козацькі й татарські відділи рушили далі до Галичини. Міста одно за другим здавалися без бою. Львів знову побачив під своїми мурами татарсько-українське військо. Собеський відступив на захід. Почалася облога, але через кілька днів прибули від короля Михайла Корибути Вишневецького послани просити миру.

21 вересня 1672 року ординці передали звернення відда-тися на ласку хана. 24 вересня підійшли основні сили. Турки стали табором зі сходу Львова, а козаки – з півночі, молдовські, волоські і трансільванські війська – з півдня, татари – із заходу. Турки розмістили артилерію на горі під церквою святого Юра. Одночасно вони виготовляли підкови для підриву стін монастиря бернардинців. Турки почали обстріл міста з Високого замку, розбивши вежу Корнякта.

29 вересня міська депутація вмовила турецького коман-дувача припинити вогонь. Турки вимагали сто тисяч золотих викупу, але цю суму вдалося зменшити до вісімдесяти. Поки місто не виплатило весь викуп, заручники з числа патриціату утримувалися у Кам'янці.

У той час у польовому таборі біля міста Красностава сто-яв із своїм військом коронний польський гетьман Ян Собеський. З відділами Собеського були і козацькі частини кінноти Ханенка польської орієнтації. Не маючи змоги здобути міста, турки розбіглися по цілій Нарільщині та немилосердно нищи-ли й палили села. В попілі пожеж дотлівав Жуків і Гораєць. Люблін спорожнів, бо населення встигло втекти у ліси.

Польська шляхта та жида вислали своїх посланців до міста Красностав, благаючи Собеського негайно допомогти. Дорогою до Нароля, польський гетьман вступив у сутичку біля Томашова з відділами турків і сильним наступом козацької кінноти. Собеському вдалося біля Нароля розгромити турків. На луках 6 жовтня 1672 року між Новим селом і Хотиліюблем польські війська вщент розбили турків, на полі бою залиши-лося понад чотири тисячі трупів. Решту у безладді й паніці відступили у напрямку Немирова. Дві тисячі турків поляки захопили у полон. Під Чесановим теж загинуло багато турків, але і полягло не менше поляків.

5 жовтня 1672 року були вироблені прелімінарні умови миру, й султан, який стояв під Бучачем, ратифікував їх. На основі цього миру Польща зреклася своїх прав на Поділля, яке ставало турецькою провінцією, й на козацьку Україну, яка ставала самостійною державою під протекторатом султа-на. Польща зобов'язувалася вивести свої залоги з Білої Церк-ви та інших фортець і платити Туреччині щороку контрибу-цію в сумі двадцяти двох тисяч червінців. Такі були головні пункти Бучацької умови, найганебнішої в цілій історії Поль-щі. Татари кинулися забирати населення Галичини в ясир, але Собеський кілька разів погромив їх і відбив багато народу.

ХОТИНСЬКА БИТВА

Однак ні Москва, ні Польща не хотіли миритися з втраченими позиціями і йшли на всілякі хитроці, аби позбавити влади Дорошенка, який допомагав туркам вибити поляків із Поділля й перетворити ці землі на турецьку провінцію. Турки були диким народом, вороже відносилися до християн, не хотіли шанувати християнські звичаї. По містах і селах вони ставили свої святині. Українців ображали ці зневаги і простий народ став нарікати на гетьмана за його союз з турками.

У Польщі погром 1672 року викликав патріотичну реакцію. Сейм ухвалив кошти на шестидесятитисячну армію. Римський Папа прислав значну суму грошей на військо. Польща почала озброюватися і не думала виплачувати туркам контрибуцію. Московський уряд спробував перетягнути Дорошенка на свій бік, пропонуючи підданство цареві, а в разі відмови – піти війною. Але і Польща намагалася перетягти Дорошенка на свій бік або ж знищити його за допомогою Ханенка.

Восени 1673 року Польща закінчила приготування до війни і король оглядав під Львовом свою армію, якої Польща ще не бачила з часів Берестечка: сорок тисяч прекрасно озброєного війська при п'ятдесяти гарматах, а крім того ще дванадцять тисяч – литовський корпус. На чолі цього війська стояв Ян Собеський. Обставини були сприятливі: кримський хан хворів, а в Криму панувала епідемія.

11 листопада 1673 року Собеський розбив передову турецьку армію Гусейна-Паші під Хотином, а наступного дня піддався їй сам Хотин з його могутньою фортецею. Хотинська перемога справила великий ефект і промостила Собеському шлях до королівського престолу (король Михайло Вишневецький умер у Львові в день Хотинської битви). Але невигоди осінньої кампанії серед спустошеного краю викликали велику дезерцію в коронній армії та литовському корпусі. Трохи не половина жовнірів покинула свої ряди під час першого маршу через невиплачення жолду. Коли прийшла звістка про смерть короля, багато шляхтичів поспішило додому. Кампанія припинилася. Коли ж відновилася, то турки навесні 1674 року зібралися з силами й витіснили поляків з Молдови.

А тим часом протекція московського царя – військовий суддя Іван Самойлович став гетьманом Лівобережної України. Москалям за цей час вдалося позбутися гетьмана Многогрішного, якого, закувавши в кайдани, вивезли таємно в Москву (за те, що він симпатизував Дорошенкові), а потім після кату-

вань заслали разом з братом і цілою родиною в Сибір. Ще як тільки Многогрішного вивезли до Москви, поширилися чутки, що кошовий отаман Сірко хоче бути гетьманом. Та у Москві не бажали, аби гетьманом була така неспокійна, нестала і підприємлива людина як Сірко. Тому з Батурина (де Сірка закували і отримували під вартою) отамана повезли у Москву, а звідти – у Сибір.

І ось у березні 1674 року Самойлович скликав у Переяславі раду і був проголошений гетьманом обох боків Дніпра. В червні Самойлович і Ромодановський облягли Дорошенка у Чигирині. Два тижні тривала облога і бої. Турецьке військо спішило на допомогу. Самойлович і москалі підпалили Черкаси і втекли. А Дорошенкові війська, кримського хана Селім-Гірея та султана взяли Умань, зруйнували місто дотла, частину населення вирізали, а частину забрали у неволю. Нещасний край був залитий кров'ю.

Ще раз Правобережна Україна була повернута під владу Дорошенка, але дуже важкою ціною, край лежав наполовину у руїнах. Багато тисяч людей загинуло, багато пішло в турецьку неволю, а ще більше розбіглося з цього пекла. Після цього ж почав наступати Ян Собеський. Брацлав спалив, а мешканців винищив. Правобережна Україна оберталася в пустиню, засіяну людськими кістками, наполовину руїнами й згарищами.

А невдовзі гетьманові довелося воювати на боці московського царя проти своїх співвітчизників. У вересні 1676 року Дорошенко здав своє гетьманство Самойловичу та Ромодановському. Політична кар'єра Дорошенка закінчилася. Цар наказав заслати останнього із справжніх козаків під Москву, виділивши йому на прожиток село Ярополче біля В'ятки. Там Дорошенко помер 1698 року.

У ході подальших військових дій на початку 1675 року польський король Ян III відступив у напрямку Львова з невеликим військом, намагаючись організувати оборону. У серпні до міста підступили татари. Король зустрів їх під Львовом, розмістивши своє військо на пересічній місцевості під Лисиничами – між Винниками та Камінополем. Кілька гармат він поставив на горбах. Битва відбулася 24 серпня і тривала кілька годин. Незважаючи на чисельну перевагу, ординці були відкинені і відступили у напрямку Золочева. Король не мав ні сили, ні бажання їх переслідувати.

«Вічний мир»

1677 року турки знайшли несподівану заміну Дорошенкові і призначили гетьманом Юрія Хмельницького. Та у другому гетьмануванні Юрій виявився таким же бездарним, як у першому і 1681 року турки його стратили. Того ж року Москва підписала з турками Бахчисарайський мир, за яким визнавалися володіння сторін в Україні.

Король Ян III до самої смерті воював проти турків. Вершиною його діяльності як полководця була перемога під Віднем 12 вересня 1683 року. У цій битві українські козаки, в числі яких відомі згодом козацькі вожді Палій, Абазин та Самусь були у складі польського війська. Інша ж частина українських козаків у складі молдовсько-українського війська господаря Григорія Дуки знаходилася на правому фланзі війська Кара-Мустафи. Григорій Дука у червні 1681 року отримав від султана булаву гетьмана Правобережної України. У той час, коли гетьман Самойлович сприяв руйнуванню Правобережжя і перетворення його у пустку, молдовський господар намагався відродити козацтво та сприяв відбудові зруйнованих міст та містечок.

Після поразки під Віднем Дука за допомогою буджацьких татар продовжував на території Молдови боротьбу з польським військом та козаками на чолі з Куницьким, якого король Ян III призначив гетьманом. На початку 1684 року Г. Дука був оточений підрозділами Димидецького і потрапив у полон. Після утримання у замках у Станіславі та Яворові господаря відправили до Львова, де він невдовзі помер.

Польща змушена була піти на підписання «Вічного миру», за яким визнавала включення до складу Московії Лівобережної України з Києвом. На Польщу тиснули Римський Папа, Австрія та Венеція, які намагалися залучити до війни проти турків країну московського царя під новою назвою Росія. 26 квітня 1686 року у Львові на Ринку в палаці Корнякта, який тоді належав родині Собеських, у присутності російського посла Б. Шереметьєва король Ян III ратифікував цю угоду.

Протягом двадцяти років ніхто із трьох держав – ані Москва, ані Крим, ані Туреччина не мали права заселяти простори між річками Бугом та Дністром, себто середньої й південної Київщини: ця область повинна була залишатися безлюдною й нейтральною. Через п'ять років аналогічну угоду Москва підписала і з Польщею. 1686 року Україна була розділена між сусідніми державами.

За цим «Вічним миром» між Польщею і Москвою Київ і землі Війська запорізького переходили під постійний суверенітет московського царя. Правобережжя і Руське воєводство, які по праву належали українцям, залишалися під зверхністю Польщі.

Галичина і Волинь, що формально називалися Руським та Белзьким воєводствами, вже здавна були густозаселеними землями, де глибоко окопалася шляхта. Тому у тих регіонах козацтво так і не виникло, хоча частина чоловіків постійно брала участь у боях у складі польського війська. За відсутності козаків, котрі б протистояли шляхті, селяни західних земель зазнавали жорстокого визиску. Значного поширення здобули тут культурні впливи Польщі та глибоке коріння впустила греко-католицька церква. Цілком спольщена знать не виявляла цікавості до того, щоб встановити власну русинсько-українську політичну цілісність. А поляки особливо ретельно контролювали західноукраїнські землі, використовуючи їх як плацдарм для походів на козаків.

Решта галицько-холмських земель належала чужоземним державам. Із 1672 року більшу частину Поділля захопили турки. Війна з турками тривала до 1699 року, до укладення Карловицького миру, за яким Річ Посполита повертала собі Поділля з Кам'янцем. Щороку ординці заглиблювалися в українські землі.

Особливо руйнівним був напад татарського війська 11 лютого 1695 року на Львів. Татарами командував син хана султан-калга Схегбас-Гірей, а військами Речі Посполитої – великий коронний гетьман Станіслав Яблонський. Гетьман мав намір зупинити нападників на підступах до Галицького передмістя і тому розмістив з боку Глинянського тракту майже всі свої підрозділи, і тільки цей шлях було перегороджено засіками.

Але загонові Яблонського швидко довелося змінювати дислокацію, оскільки татари ввечері 10 лютого зайняли позиції в іншому місці – навпроти Краківського передмістя – по полях Ляшок, Малехова, Грибович, Сорок, Збоїськ. Вони не мали наміру атакувати місто за мурами, лише планували пограбувати передміські квартали. Яблонському не вдалося зупинити набагато більші військові сили, передмістя заповнили татарські загони, але залишилися окремі осередки опору: монастир театинців біля вірменської церкви святого Хреста, Онуфріївський монастир, вірменський монастир святої Анни. Однак пожежа охопила Краківське передмістя – в тому числі

костел святого Мартина, церкви Введення, П'ятницьку і Воскресіння, святого Миколая і навколишні будинки.

Дивом вдалося позбутися подальшого наступу і розбоїв татар. А лише тому, що Яблонський сфабрикував лист начебто гетьмана Семена Палія, який наближається до Львова з семитисячним військом. Спаливши села Зимновідку, Брюховичі, Кульпарків, Скнилів, татари переночували в Сокільниках і наступного дня рушили до Роздола в напрямку Галича. У львівських передмістях і селах розмістилися жовніри, які збирали з селян харчі і відбирали коней.

По смерті короля Яна Собеського польське військо, виснажене у Молдовській війні і без платні, отаборилося під Львовом. Військо, очолене вибраним вождем Богуславом Барановським, грабувало приміські села, вимагаючи з міста контрибуції. Це був двадцятий викуп з міста. Коштів у Львові не було і урядовці брали позику, яку частково погасила вдома Яна III. Конфедерати зняли свій табір у травні 1697 року, підписавши угоду у Львові в костелі бернардинів.

Новий король Польщі саксонський курфюрст Август II втягнув країну у спустошливу війну проти Швеції в союзі з Московською імперією та Данією. З 1702 року на довгий час військові дії проходили в основному на польських землях. У серпні 1704 року Август II став табором під Сокалем, обіцяючи львівському коменданту Галецькому та міській раді посилення гарнізону саксонськими та російськими військами, а також допомогу корпусу гетьмана Мазепа – двадцять тисяч війська.

7
розділ

РЕВОЛЮЦІЇ ТА ВІЙНИ

Православні попи розхвалювали царя й починали обмосковщувати все українське релігійне та громадське життя холмщаків, надсянців. Військо царя-батюшки силою забирало людей із собою. Сформовані у довгі валки, колони спрямовували на схід.

Побоюючись переслідувань з боку як поляків, так і німців, з Холмщини і Підляшшя виїхали майже всі росіяни і українці. Перед відступом російське військо спалило майже всі українські села. У глиб Росії потягнулося тоді близько два з половиною мільйона біженців, у тому числі сотні тисяч із Холмщини і Підляшшя.

Холмщину і Підляшшя тоді залишило понад дев'яносто відсотків місцевого українського населення. На цих землях залишилося лише приблизно двадцять п'ять тисяч українців. З дітьми, з пожитками у мішках потягнулись холмщакі і підляшівці на Дніпро – на Катеринославщину, Херсонщину, Слобожанщину, на Дон і Волгу, а окремі опинилися аж на Уралі, в Середній Азії тощо. То була важка година поневірянь і блукань русинсько-українського народу.

VII розділ

РЕВОЛЮЦІЇ ТА ВІЙНИ

Народовецький рух

Новою формою організації у 1860 роках на західноукраїнських землях стали товариства, що виникали на основі нових конституційних законів. Першим з них була «Руська бєсіда» у Львові (1861) – товариський клуб, що з успіхом вів національний театр. 1868 року засновано «Просвіту», спершу для видання популярних книжок. Пізніше вона зорганізувала свої читальні і охопила своєю працею широкі кола селянства. 1873 року за допомогою меценатів з Наддніпрянщини зорганізовано Товариство імені Тараса Шевченка, завданням якого було піклуватися розвитком письменства.

У цих культурних установах народовецький рух оформив своє національне обличчя. Коли ж занепад консервативного табору став очевидним, народівці поширили свою діяльність на політичне русло. 1879 року відбулися вибори до парламенту. Руська рада змогла провести своїх трьох представників – інші мандати захопили поляки. Нову діяльність народівці почали від видання політичних часописів «Батьківщина» (1879) – для селянства і «Діло» (1880) – для інтелігенції. Організатором нової хвилі і журналу був юрист та публіцист Володимир Барвінський, який знав економіку і соціальні питання. Цього ж року у Львові скликано народне віче при участі двох тисяч селян, що стало першою вдалою спробою зв'язатися з народними масами.

Оживлення українського життя під проводом народівців спричинило подальше його формування. Одночасно у наступ пішли австрійський уряд, поляки і Ватикан. Намагалися надати українській церкві католицького характеру. У Галичині побільшало єзуїтських домів, до Львова перенісся польський орден змартвихвстанців, що ставив собі за мету підносити католицький дух серед української молоді. Під натиском Ватикану митрополит Йосиф Сембратович погодився на реформу василіян, яку почали проводити єзуїти.

Коли ж суспільству і уряду стало відомо про події у подільському селі Гнилички, яке заявило про перехід на пра-

вославіє і виявилися російсько-православні впливи, Ватикан за згодою австрійського уряду усунув з митрополії Сембратовича. Його місце зайняв Сильвестр Сембратович, вихованець Римської колегії, католик. Новий митрополит зорганізував свою пресу і розвинув політичну діяльність. 1885 року він провів на виборах своїх кандидатів.

Народовці були вороже налаштовані на діяльність Сембратовича. Але, бачачи його силу і наполегливість, погодилися на співпрацю з ним і почали переговори з австрійським урядом і поляками. Народовці порозумілися і з намісником Галичини графом Бадені, за яким стояли польські політичні кола. Українські послы повинні були рішуче відмежуватися від москвофілів, зупинитися на позиції австрійського державного патріотизму і виступити проти поляків.

За такі дії українці мали дістати на культурно-національному полі: допомогу уряду для культурних українських установ, утраквізацію учительських семінарій, нову (третю) українську гімназію, кафедру української історії у Львівському університеті, українські написи на всіх урядових установах, залізницях, поштових скриньках тощо.

Юліан Романчук виголосив свою декларацію у сеймі у кінці 1890 року. Угода викликала різку реакцію серед реакціонерів і не зацікавила українське суспільство. Коли ж з'ясувалося, що уряд продовжує маніпулювати виборами, угоду було розірвано між урядовцями і генерал-губернатором Казимиром Бадені.

В останнє десятиріччя перед війною польсько-українська конфронтація розгорталася довкола трьох проблем: селянського питання, суперечок довкола університету, виборчих реформ. 1902 року селяни розпочали масовий бойкот жнив у зв'язку з надзвичайно низькими заробітками, що їх отримували у великих маєтках робітники. Страйк охопив понад сто тисяч селян. Поміщики закликали уряд відновити порядок. Незважаючи на сотні арештів, страйк продовжувався. Тоді поляки придумали, що буцімто страйк є не чим іншим як намаганням українців витіснити поляків з їхніх спадкових земель. Такі чутки викликали ще більшу ворожнечу між простими людьми як з польського, так і українського боку. Врешті страйк увінчався перемогою селян. Поміщики мусили підвищити платню і піти на інші поступки.

Протягом 1890 років українські студенти організували ряд протестів щодо обмеження вживання української мови. Вони висунули вимогу створити окремий український уні-

верситет. Цю вимогу підтримали широкі маси і на підтримку студентів скликалися багатолюдні мітинги. Та поляки вперто проводили свою політику. Ситуація стала загрозливою: українські та польські студенти вели між собою бої палицями.

1907 року проти університетських властей було організовані великі демонстрації, 1910 року у запеклій сутичці вбили українського студента. Віденський уряд зрозумів, що пора щось змінювати і 1912 року пообіцяв у наступні п'ять років відкрити український університет. Проте війна позбавила українців цієї довго виборюваної винагороди.

Українська молодь маніфестувала на двох протилежних кінцях української землі своє признание до самостійності України. Протягом півтора десятка років галичани здійснили великий прорив на політичному поприщі. Москвофільство щезало з кожним роком, а суспільство ставало одностайним у національній боротьбі. Кількість українських послів і в сеймі, і у парламенті зростала.

Найболючішим було питання виборів до галицького сейму та Віденського парламенту. Система курій жорстко обмежувала вплив українських виборів. Щоб перешкодити передвиборній агітації українських кандидатів кидали до в'язниці за дрібними звинуваченнями. Порушення виборчої процедури сягнули апогеї під час «кривавих виборів» 1895 і 1897 років – у період губернаторства Бадені, якого називали «залізним губернатором». Коли українські селяни почали виступати проти порушень та обману, Бадена послав проти них поліцію, внаслідок чого десять чоловік вбили багнетами, тридцять тяжко поранили і понад вісімсот заарештували.

Однак під впливом цих подій було скасовано систему курій спочатку у Відні, а потім у Галичині і впроваджено загальне голосування, незважаючи на опір польської знаті. Коли 1907 року в Австрії вперше відбулися вибори на основі загального й рівного виборчого права, то українці провели тридцять депутатів, з якими вже рахувалися у парламенті. Та вибори залишалися непропорційно представленими через круїїства галицьких губернаторів. У квітні 1908 року, протестуючи проти зловживань, український студент Мирослав Січинський вбив губернатора Анджея Потоцького.

Українсько-польські відносини сягнули небезпечної межі. Польські націонал-демократи організували серед міського населення, інтелігенції та студентства рух і здобули багато симпатиків. Польські націоналісти намагалися вберегти те, що належало полякам у східній частині провінції.

Навесні 1914 року було досягнуто порозуміння з польськими політичними колами, на основі якого українці дістали у сеймі вже шістдесят два місця (більше третини) і ряд місць у важливих адміністративних установах краю. Уся Галичина вкрилася сіткою спортивних і гімнастичних організацій «Січей» і «Соколів», національних установ «Дністер», «Краєвий союз кредитний», «Сільський господар» та багато інших. Український народ ставав свідомим і солідарним. Уніатське духовенство під проводом митрополита графа Андрея Шептицького брало активну участь у громадському житті.

Українське шкільництво теж значно розширилося. Якщо перед Першою світовою війною українці мали шість державних гімназій і п'ятнадцять приватних середніх шкіл, то кількість народних шкіл зросла до трьох тисяч. У Львові в університеті було вже сім звичайних кафедр і чотири доцентури. Товариство імені Тараса Шевченка на чолі з головою професором Михайлом Грушевським до 1914 року видало коло триста томів наукових праць українською мовою з різних галузей знань, здебільшого українознавства. Національну свідомість будили твори визначних письменників Галичини Івана Франка, Василя Стефаника, Ольги Кобилянської.

Революція 1905 року в Росії та її наслідки для українців

Після 1875 року багато холмщаків і підляшівці перебували у стані сум'яття через те, що відійшли від віри батьків. І коли у Росії вибухнула революція 1905 року, царизм почав лавірувати. З метою схилити на свій бік неправославних конфесій цар Микола II видав указ про віротерпимість, за яким дозволялося вільно переходити з православ'я в інше віросповідання, хоч у мусульманство, буддизм, тільки не в греко-католицизм.

Польські політичні та релігійні кола спрямували свою пропаганду на колишніх холмських і підляських уніатів, частина яких ще глибоко в душі цілком не порвала з вірою батьків. Рух набрав масового характеру, хоч і не охопив більшості православних холмщаків. Для тієї більшості через тридцять років після 1875 року знову ставало рідною вірою православ'я. Та багато хто осуджував нових перекинчиків, придумавши для них згідливе прізвисько – «калакути».

Національні відносини на Холмщині і Підляшші змінилися з революцією в Росії 1905 року, після царського указу від 17 квітня, що дозволяв зміну віри. Тоді розпочалося масове навернення з православ'я до католицизму. Однак населення, яке перейшло на римо-католицький обряд, залишалося ще зі своєю мовою (українською), але молодь поступово почала переходити на польську. Проте, незважаючи на це, шкільна справа була поставлена набагато краще на Холмщині, ніж у центральних та східноукраїнських землях. Тут існувала відносно густа мережа народних шкіл і чимале значення мали вчительські семінарії в Холмі і Білій.

І все-таки приблизно сто сімдесят тисяч осіб з українською мовою стали після 1905 року римо-католиками. Це була глибока етнODEMOГРАФІЧНА травма для українського населення краю. До 1910 року з чотириста п'ятдесяти тисяч «русских», фактично українців, Холмщини і Підляшшя до православної конфесії належало близько триста тисяч, а сто п'ятдесят – до римо-католицької. Українці, як і після 1905 року, перейшли у римо-католицьку віру і поєднувались у сфері духовного життя з поляками, прирікаючи себе в перспективі на нову колонізацію.

Такі втрати «русских» на Холмщині і Підляшші тривожили українську громадсько-політичну думку. Вони також примусили російські офіційні кола замислитись над тим, як огородити «русских» краю від наступу колонізації й окатоличення. У таких умовах холмсько-варшавський єпископ Євлогій (Георгієвський) виступив з ідеєю виділення історичного русинсько-українського краю Холмщини і Підляшшя і створення з цих частин нової Холмської губернії з безпосереднім підпорядкуванням Петербургу.

Ідучи назустріч таким пропозиціям, там, де передбачалося утворення нової губернії, провели спеціальний перепис населення. На цій території проживало 939700 осіб, з яких русинсько-українську мову називала своєю рідною 463901 людина (49,37 відсотки), польську – 268053 (28,53 відсотки). Близько двадцять два відсотки населення назвали рідною мовою єврейську, німецьку та інші.

Проте співвідношення показників за релігійною приналежністю населення було вже не на користь православних, на яких припадало 36,5 відсотка населення, тоді як на римо-католиків аж 45,15 відсотків. До останніх належали не лише поляки, а також й ті, яких православна українська більшість називала калакутами. Понад дві тисячі мешканців Білгорай-

щини сповідували православ'я. Уніати, тобто українці, переважали в Грубешівському, Холмському, Томашівському, Данинському та Константинівському повітах Седлецької губернії.

Дев'ятнадцятого травня 1909 року міністр внутрішніх справ Росії П. Столипін подав у Державну думу проект про створення Холмської губернії. Проект розглядався з перервами до 1912 року і був предметом гострих політичних дискусій. Депутати з Кола польського різко його критикували. Російські фракції поділились у своєму ставленні до проекту: проурядові праві його підтримували, а ліві й кадети критикували. Депутати від України в цілому відзначали його актуальність.

На підтримку проекту виступила українська громадськість. Сподівалися, що у випадку виходу Холмщини і Підляшшя зі складу Царства польського українському населенню доведеться боротися проти одного російського асимілятора, а не проти двох – російського і польського одночасно. Послідовним прихильником виділення Холмщини і Підляшшя зі складу Царства був Михайло Грушевський.

23 червня 1912 року Дума Росії схвалила закон про утворення Холмської губернії. З частин Люблінської та Сідлецької губерній офіційно було утворено Холмську губернію. Почалося створення адміністративних органів губернії та її одинадцяти повітів, яке до початку Першої світової війни так і не завершили.

Польські незалежницькі сили посилювали опір царизмові проти його намагань русифікувати край. Вони виборювали незалежність Польщі, якої не бачили без Холмщини, як і без решти західноукраїнських чи етнічно змішаних земель. При цьому розраховували на сприяння з боку західних держав. Проте на перешкоді такому сприянню стояло зближення Великобританії і Франції з Росією проти Німеччини і Австро-Угорщини, тобто тих держав, які свого часу разом з нею розділили Польщу.

Корінне населення Холмщини, яке століттями перебувало під чужоземним правлінням, починало пробуджуватися, але тиск з обох боків – польського і російського – був настільки сильним, що національна свідомість холмських русинів пробуджувалася дуже повільно і то лише в обмежених колах місцевої інтелігенції.

Перша світова війна

28 серпня 1914 року вибухнула Перша світова війна. Австро-Угорщина напала на Сербію. Супротивниками у війні стали два блоки: Троїстий союз (Австро-Угорщина, Німеччина та Італія) і Антанта (Англія, Франція та Росія).

Українські землі опинилися у складі двох протиборчих держав і стали ареною численних битв. Росія планувала приєднати землі Західної України, Австро-Угорщина претендувала на Правобережжя, погодившись віддати Лівобережжя України Німеччині.

На початку Першої світової війни австрійська влада провела у Галичині велику мобілізацію рекрутів. Створена українофілами Головна українська рада повністю підтримала Австро-Угорщину і домоглася права сформувати підрозділ з 2,5 тисячі українських добровольців – Легіон січових стрільців. Легіонери, набрані з числа членів молодіжних організацій, мужньо воювали за Австро-Угорщину на горі Маківка. Українська молодь вірила, що воюючи за Австрію, вона воює за українську ідею.

У серпні 1914 року вся північно-східна Галичина опинилася у смузі бойових дій. Австрія вела наступальні операції на південному фронті в Сербії, на східному – від ріки Вісли північніше Перемишля, Львова та Станіславова розгорнула основні свої армії і сили. 23 серпня на фронті довжиною триста двадцять кілометрів розпочалася галицька битва, яка тривала тридцять три дні. Австрійські війська зуміли просунутися під Красником та Томашовим на Холмщині, від ріки Сян на північний схід, втративши сорок тисяч вояків. Втрати росіян сягали тридцять тисяч вояків.

Зважаючи на чисельну перевагу росіян австрійці відступили у вересні 1914 року на захід від Сяну. Любачів зайняла російська армія. У просуванні на захід російським військам перешкоджала міцна фортеця у Перемишлі, за обороноздатністю на той час – третя в Європі після Вардена у Франції та Антверпена в Голландії. Тому росіяни приступили до її облоги.

Тривала облога Перемишля росіянами викликала голод. Доходило до того, що мешканці поїдали навіть домашніх тварин. Австрійське командування змушене було здати фортецю росіянам, попередньо зруйнувавши головні бункери.

Під час окупації галицьких земель, зокрема Любачівщини, російські війська вже з вересня приступили до знищен-

ня всіх проявів українсько-національного життя: заборонили вживати українську мову в установах, зберігати книжки «на малорусском нареччі», зачинили культурно-просвітні товариства та книгарні. Окупанти грабували музеї, бібліотеки, галереї.

На західних землях царський уряд організував Галицько-Волинське генерал-губернаторство і повів боротьбу з українофільством. Російська влада розуміла, що репресії щодо українського національного руху викличуть протести населення. У школах запровадили російську мову, закрили українські газети і журнали, заборонили українські партії, насильно насаджувалось російське православ'я. Багато священників греко-католицької віри вислали до Росії, в тому числі митрополита Андрея Шептицького. За короткий період було депортовано понад дванадцять тисяч осіб.

Російські вояки грабували євреїв, загарбували в селян худобу, а при спротиві били нагайками та вбивали. Московські вояки у центрі Любачева підпалили будівлі, шаблями зганяли жидів гасити вогонь, а інші вояки в цей час грабували єврейські будинки.

Згодом на підмогу австро-угорським військам прибула німецька армія генерала Макензена. У травні 1915 року австрійсько-німецькі війська прорвали фронт та витіснили росіян на рубіж Дністер-Сян-Вісла. Наступним проривом фронту між Перемишлем і Ярославом німці відкинули росіян за ріку Любачівку. Фортецю біля Перемишля німці здобули в червні того ж року.

Австрійсько-німецькі війська здобули у шести великих битвах протягом семи тижнів сорок тисяч квадратних кілометрів території Галичини і Волині та взяли у полон чотириста тисяч російських вояків. Під час відступу російські вояки відбирали у селян худобу й коней, а «москвофілам», які перейшли на православ'я, наказали виїжджати в Росію. За виїзд платили по три рублі, хоча обіцяли – сто, та ще й лякали австрійськими шибеницями.

У травні 1915 року Італія оголосила Австро-Угорщині війну. Змобілізованих у Галичині рекрутів австрійського війська відправили на італійський фронт, який проліг по хребту Альп. А в цей час, коли частина австрійського війська перебувала біля Альп, російський генерал О. Брусілов кинув чотири свіжі армії, які розбили австрійську армію та зайняли майже цілу Буковину. В полон потрапило чотириста п'ятдесят тисяч австріяків.

Австрійська влада, звинувативши населення Східної Галичини у зраді, розпочала репресії проти «кацапчини», що орієнтувалася на Москву. У Галичині відбувалися масові арешти людей, яких підозрювали у москвофільстві. Почалися доноси до австрійської поліції і урядів про співпрацю українців з Москвою. А цього було достатньо, щоб ув'язнювати широкі кола української інтелігенції, зокрема духовенство, вчителів та свідомих активістів села до австрійського концентраційного табору, створеного у Талергофі. Навіть жиди, які знали добре німецьку мову, доносили на українців. Так само полякам була на руку хвиля доносів і підозр. Вони намагалися ліквідувати провідний український актив. На галицьких землях настав страх перед шибеницями мадярських «гонведів».

Нова трагічна хвиля для українського населення Холмщини і Підляшшя наступила навесні 1915 року, коли російські війська відступали з великого регіону Царства польського – Прибалтики і Холмщини. Німецькі війська розпочали генеральний наступ на Східному фронті, разом з австрійцями прорвали російську оборону в Східній Галичині, захопивши практично всі західноукраїнські землі.

Російська стратегія війни виходила з якихось абсолютно нереалістичних міркувань, що обезлюднення власної території, яка може бути окупована ворогом, у випадку 1915 року – Німеччиною і Австро-Угорщиною – погіршить позиції окупантів. Виходячи з таких засад, російське командування заохочувало відхід цивільного населення з тих територій, які залишали російські війська. Поширювалися чутки, що німці знищуватимуть українців.

За регулярною царською армією йшла ударна група цивільних кацапів, які намагалися агітувати населення. Православні попи розхвалювали царя й починали обмосковчувати все українське релігійне та громадське життя холмцаків, надсянців. Ще за два місяці до відступу московські військові чинники здогадувалися, що відступатимуть. Російські військові власті, повідомляючи через вїттів кожного села, почали агітувати за евакуацію українське населення з відповідною охроною та матеріальним забезпеченням. Військо царя-батюшки силою забирало людей із собою. Сформовані у довгі валки, колони спрямовували на схід. Багато людей противилося такий долі, ховалися по лісах, у схованках на згарищах. Та не всім вдалося перебути у криївках та сховках. Декотрих москалі встигли загнати на шлях «біженства».

Побоюючись переслідувань з боку як поляків, так і німців, з Холмщини і Підляшшя виїхали майже всі росіяни і українці. Акція «примусового біженства» тут набрала масового характеру. Перед відступом російське військо спалило майже всі українські села. Углиб Росії потягнулося тоді близько два з половиною мільйони біженців, у тому числі сотні тисяч із Холмщини і Підляшшя.

Землі, що до 1912 року належали до Люблінської губернії, на півдні і на сході, вздовж старого державного кордону і Бугу, а також у долині Вепра і Гучви, у повітах Білгорайському, Томашівському, Холмському, частково в Янівському і Красноставському цілі околиці були обезлюдненими і перетворені у пустирі. Уціліла і зібрана лише мала частина збіжжя, засіяно незначну частину оброблюваних ґрунтів, утрачено знаряддя праці і тяглову силу.

Холмщину і Підляшшя тоді залишило понад дев'яносто відсотків місцевого українського населення. На цих землях зосталося лише приблизно двадцять п'ять тисяч українців (на Холмщині – п'ятнадцять тисяч, у Підляшші – десять). З дітьми та пожитками у мішках потягнулись холмщачки і підляшівці на Дніпро – Катеринославщину, Херсонщину, Слобожанщину, на Дон і Волгу, а окремі опинилися аж на Уралі, в Середній Азії тощо. То була важка година поневірян і блукань русинсько-українського народу.

1915 року разом із евакуацією всього православного населення Холмщини і Південного Підляшшя виїхало майже все духовенство і церковні установи.

Примусового московського виселення українці ніколи не забували. Поневіряння батьків у Росії, їх горе та гіркі переживання переказувалися дітям та внукам.

Проте перемога німецько-австрійських військ не була остаточною. Уже 1916 року російські війська знову перейшли у наступ. Вони спробували прорвати оборону австрійських військ у Галичині атакою всіх чотирьох фронтів. Оборона супротивника розвалилася, австрійці здавалися у полон цілими полками. Росіяни взяли Луцьк і Чернівці. Хоча на кінець літа натиск російських армій послабшав, та все ж вони завдали нищівного удару по збройних силах Австро-Угорщини.

Три роки постійних бойових дій спустошили західно-українські землі. Народи були незадоволені тривалою війною. Все частіше лунали вимоги миру, спалахували страйки і виступи військових по обидва боки фронту. Війна, яка мала стати блискавичною, перетворилася у війну на виживання.

Надсяння після 1918 року

Перша світова війна закінчилася розпадом монархії. По-неволі народи Європи піднялись на рішучу боротьбу за національну незалежність. Уже на початку 1918 року надсянці провели контрманіфестацію, виразили полякам готовність захищати рідну землю. Хоча поляки після відходу австрійців заволоділи у Любачеві казармами, українці відібрали їх без кровопролиття. Восени 1918 року Юліан Головінський сформував там четверту бригаду Української галицької армії (УГА).

Після проголошення Західноукраїнської Народної республіки до Любачева ввійшла військова група УГА на чолі з отаманом Фрідріхом Клеє. Однак полякам вдалося при підмозі армії Галлера захопити Перемишль, Ярослав, а згодом – Львів. Становище на Любачівщині стало напруженим. Молоді поляки об'єдналися з польськими військами, які йшли на Любачів.

Шостого грудня 1918 року українське військо відступило з Любачова. Військовий комендант С. Франт загинув у бою з поляками у казармах. А в довколишніх селах мужньо захищали свою незалежність українці-добровольці. Після кількох годинного бою поляки жорстоко розправилися з мешканцями Старого Люблинця.

Ще протягом деякого часу 1919 року українці завзято обороняли рідну землю від польських загарбників на лінії фронту між опорними пунктами в містах Рудки та Угнів попри Городок, Немирів і Раву-Руську.

Після відступу УГА зі Східної Галичини польський окупаційний режим застосовував до українського населення жакливий терор всупереч міжнародній конвенції 1909 року. Польські вояки розстрілювали, катували й гвалтували тисячі невинних жертв, серед яких були священники, люди похилого віку, жінки й діти.

Протягом 1918-1920 років у польських концтаборах польські масони-соціалісти винищували полонених та інтернованих українців. У Берестю, Домб'ю, Пикуличах і Стщалкові від голоду, побоїв, холоду, хвороб та розстрілів гинуло щоденно від п'ятдесяти до ста чоловік.

Питання Холмської губернії

Утворення Холмської губернії, яке тривало з 1912 по 1917 рік, особливого полегшення українцям Холмщини не принесло. За два роки розпочалася Перша світова війна, яка внесла корективи до державної приналежності краю і становища місцевих українців. А створена Тимчасовим російським урядом ліквідаційна комісія у справах Царства польського була змушена рахуватися з реаліями сучасності, оскільки Росії було вже не до Польщі, а тим більше Холмщини.

Рятуючи ситуацію, Тимчасовий уряд Росії указом від 15 березня 1917 року скасував закон Державної думи про створення Холмської губернії, відновлюючи попередній адміністративно-територіальний поділ Королівства польського, тобто поновлюючи статус Люблінської та Сідлецької губерній як польських територій.

У зверненні до поляків 1917 року Тимчасовий уряд наголошував, що поляки самі мають визначитися з управлінням державою. Ліквідаційна комісія зайнялася ліквідацією російських державних установ на теренах Королівства польського. Рішення поширювалося і на Холмську губернію, незважаючи на її підпорядкування 1915 року Києву. Це змусило Українську центральну раду своїм універсалом від 23 червня 1917 року перебрати владні повноваження і контроль над українськими територіями, які раніше підпорядковувалися Київському генерал-губернаторству.

На зборах холмської інтелігенції 1917 року у Москві було створено Тимчасовий організаційний комітет Холмщини. Члени цього комітету мали на меті донести до Української центральної ради в Києві холмсько-підляську проблему та заручитися її підтримкою щодо захисту національних прав українського населення Холмської губернії перед Тимчасовим російським урядом.

Через тиждень – 4 квітня у Москві відбувся з'їзд холмщаків за участю представників регіональних біженських громад, громадських та релігійних діячів. Учасники з'їзду ухвалили звернення «до духовенства, народних вчителів і усієї холмської інтелігенції», в якому наголошувалося, що їхнім завданням є повне злиття Холмщини з усією об'єднаною Україною. Такі збори відбулися у багатьох містах Росії та України.

На захист українськості на Холмщині та Підляшші подали свій голос полонені українці, що перебували у таборах

Німеччини та Австро-Угорщини. Збори двісті п'ятдесяті двох полонених холмщаків і волиняків у таборі Зальцведель у Німеччині вимагали, щоб зайняті українські землі Холмщини, Полісся і Волині адмініструвалися окремо від польських областей. Полонені холмщаки з табору Дунасердагель в Угорщині висловилися проти великої несправедливості, якою є прилучення Холмщини до Польського королівства. У їхньому посланні зазначалося, що поляки не мають найменшого права претендувати на землі Холмщини, не мають права називати її польським краєм, як і Росія не може називати Польщу «руським» краєм.

Угодами між Німеччиною і Австро-Угорщиною холмсько-підляські землі було поділено між ними вздовж лінії північної межі Любартівського і Холмського повітів. Підляшшя потрапило до німецької зони окупації, а Холмщина – до австро-угорської.

Діловою мовою в обох зонах окупації стала німецька, разом з тим допускалося вживання польської і навіть трохи української. В українських околицях дозволялося вживання української мови, визнавалася кирилична азбука, яку у виключно польських околицях знесено разом з вживанням російської мови.

Про слабку толерантність австрійських окупаційних властей до українців Холмщини свідчить хоча б те, що з двадцяти чотирьох зайнятих ними повітів ні в одному керівником не призначили українця, хоча у чотирьох – поляків, а в решті – австрійців, угорців і навіть одного турка.

На Підляшші німецькі окупаційні власті виявилися дещо лояльнішими до українців. З їх дозволу у Білій у травні 1917 року прибулі під керівництвом Миколи Шаповала військовики заклали Українську громаду, яка створила шкільну раду для налагодження українського шкільництва. Протягом року Громада і Шкільна рада організували і забезпечили функціонування сто двадцяти українських шкіл. У них працювало близько триста вчителів, переважно з українських військовополонених. Вони ж здебільшого фінансували відкриті школи.

УНР і ЗУНР у боротьбі за самостійну Українську державу

У вересні 1917 року у Києві відбувся Всехолмський з'їзд, у роботі якого взяли участь двісті дев'яносто шість делегатів, які представляли триста холмських українських «біженців». Комісаром Холмщини, Підляшшя і Полісся з'їзд обрав Костянтина Лоського, а до Ліквідаційної комісії Королівства польського, створеної Тимчасовим урядом Росії, делегував Михайла Корниловича. Вперше в історії Холмщини було сформовано українську адміністрацію в особі Виконавчого комітету. Його головою став колишній директор Холмської гімназії Олександр Василенко.

Україна як складова частина Росії формально знаходилася у стані війни з центральними державами. З ініціативи холмських депутатів Центральна рада 27 листопада 1917 року ухвалила резолюцію, що Холмщина і Підляшшя є складовою частиною Української Народної Республіки. Таку пропозицію закріпили Брестським миром 9 лютого 1918 року. Мирний договір з УНР уклали Німеччина, Австро-Угорщина, Болгарія і Туреччина. Однак рішення залишалось нереалізованим через несприятливий для української незалежності збіг обставин.

Провідні європейські держави без участі українських автотонів разом з США на Паризькій мирній конференції закріпили за Польщею захоплені нею території з переважаючим українським населенням. А запорукою захисту їх національних прав мав стати затверджений ними «Трактат про меншини».

На Паризькій мирній конференції українці претендували за етнічним принципом на п'ятдесят дев'ять із сімдесяти чотирьох повітів «Коронного краю», що становило близько п'ятдесят п'ять тисяч квадратних кілометрів у його східній частині. Сподіваних результатів для українців ця конференція не принесла. Держави-переможці тримали осторонь делегації від УНР, ЗУНР, уряду Радянської України. Рішення конференції виявилися згубними не лише для українського національно-визвольного руху на чолі з Директорією і Національною радою, а й для розбудови української державності взагалі.

У Парижі про українську справу нічого не знали. Тому українська місія була змушена звертатися до конференції з дипломатичними нотами і меморандумами, в яких обгрунту-

вала позицію свого уряду про боротьбу УНР з більшовицькою Росією, українсько-польський конфлікт у Східній Галичині тощо. Країни Антанти продовжували розглядати українське питання в контексті виключно загальноросійських проблем. Антанта беззастережно підтримала Польщу, яка претендувала на західноукраїнські землі. У цих умовах лідери УНР потрапили у міжнародну ізоляцію і були безсилі перед більшовицькою Росією, яка перемогла білогвардійців та уклала мир з Польщею.

Майже всі політичні партії Польщі виступали з вимогами до міністерства закордонних справ і польської делегації на Мирній конференції у Парижі зберегти нерозривну єдність Східної Галичини з Польською державою.

30 травня 1917 року доктор Євген Петрушевич виступив у парламенті із заявою, що землі колишнього Галицько-Волинського королівства є українськими землями, тому ніяким чином не можуть увійти до складу Польської держави проти волі українського народу, бо це є явним насиллям над принципом самовизначення народів. Подібну заяву перед парламентом виголосив також заступник голови Української парламентської репрезентації доктор Євген Левицький 19 грудня 1917 року.

Наприкінці 1917 року парламентські засоби боротьби в Галичині вже не влаштовували ні селянство, ні інтелігенцію, ні молодь, а орієнтація на Австрію була засобом обережності. Австрофільство галичан і політиків, діячів партій стало гальмом для державності. 31 травня гурт українських старшин австрійської армії провів нараду, де порушили питання об'єднання зі східними українськими землями.

З грудня 1917 року українська академічна молодь у Відні на зборах товариства «Січ» прийняла звернення до студентів і молоді Галичини: «Від свого імені, від імені своїх товаришів, що зложили свої голови на різних полях битв, від імені січових стрільців, що знаходяться в стрілецьких окопах, будемо і надалі непохитно стояти під прапором великої, вільної України. Взявши до уваги, що австрійський уряд задумує відступити Східну Галичину і Холмщину Польщі, а наші території оставити надалі в нестерпних передвоєнних відносинах, українська академічна молодь домагається прилучення всіх українських територій Австро-Угорщини до Української Народної Республіки... Українська молодь вимагає, аби представники Української Парламентської Репрезентації виступали на сесі-

ях з вимогами українського народу, молоді щодо української акції, а також проти польського, угорського гноблення та проти колоніалізму, який є наругою над цілим культурним світом, правом самовизначення народів і гальмує всякий поступ і розвиток культур пригноблених народів».

Євген Петрушевич, українські послы у Віденському парламенті обстоювали і надалі створення із території Східної Галичини Українського Коронного краю. Наприкінці січня 1918 року Універсалом Українська Народна Республіка була проголошена незалежною, самостійною державою і на мирних переговорах у Бресті УНР домоглась вагомих дипломатичних успіхів. 9 лютого 1918 року при заключенні Брестського мирного договору між УНР і Австро-Угорщиною Східна Галичина і Північна Буковина мали бути виділені в один Коронний край з власним сеймом і адміністрацією.

Але у зв'язку із безсиллям УНР таємний договір був анульований австрійським урядом. Уже в жовтні Австро-Угорська імперія розпалася. Поразки австро-угорських та німецьких військ на фронтах, гіркий досвід військового часу, затягування вирішення самовизначення Східної Галичини і Буковини – усі ці фактори стимулювали до дії щодо вирішення долі галичан.

Знаменним історичним днем українського народу в його національно-визвольних і державницьких змаганнях стало 19 жовтня 1918 року. У Народному домі у Львові відбулися збори делегатів від Галичини і Буковини. І цей день став початком існування Західної Української Народної Республіки. Доктор Євген Петрушевич від імені УНРади проголосив утворення Української держави на західноукраїнських землях.

Польська панівна верства як в період існування Австро-Угорщини, так і під час її розпаду вважала Східну Галичину своєю територією і намагалася приєднати її до створюваної Польської держави. 28 жовтня 1918 року поляки створили у Кракові Польську ліквідаційну комісію, яка мала перебрати владу у Східній Галичині та приєднати її до польських земель. Було повідомлено Відень і намісника графа Гуйна, що Ліквідаційна комісія прибуде у Львів 1 листопада, а Витовт Чарторийський мав би перебрати владу від Гуйна.

Першого листопада 1918 року українські сили, спираючись на набрані з галичан австрійські полки, захопили владу у Львові та інших містах Східної Галичини. Українці менш ніж на добу випередили поляків. 31 жовтня УНРада прийняла

рішення про збройне повстання в ніч на 1 листопада. В розпорядженні військового комітету у Львові було 1410 вояків і шістьдесят старшин, об'єднаних в Українську Військову Організацію. Центральний військовий комітет очолив сотник УСС Дмитро Вітовський.

Вночі українські військові частини захопили і обеззброїли польські, угорські, австрійські та чеські загони та оволоділи містом. Намісник Гуйн і військовий комендант Галичини генерал Преффер були арештовані. На ранок на міській ратуші майорів синьо-жовтий прапор. Того ж дня військовики-українці зайняли всі повіти Східної України.

Проте зовнішній політиці ЗУНР не вдалося домогтися успіху. Країни Антанти під тиском Франції відмовилися визнавати ЗУНР і погодилися на окупацію її території Польщею. Уже третього листопада поляки підняли у Львові повстання. Українські війська діяли без офіцерів і не змогли придушити цей виступ. Незабаром поляки захопили Львів та Перемишль і за допомогою армії генерала Галлера, перекинутої з Франції, почали наступ.

Однак, санкціонувавши польську окупацію Східної Галичини, Антанта змушена була рахуватися з існуванням ЗУНР як суб'єкта міжнародних відносин. Безкомпромісна політика уряду ЗУНР у 1919-1923 роках на еміграції дала свої результати. Відповідь на питання, чи це зробили українці помилки, коли відкидали лінії Бартелемі, Дельвіга та інших, дала історія. 29 січня 1919 року Верховна рада Паризької конференції на пропозицію Клемансо створила Комісію у польських справах. До її складу виділили підкомісію у справах перемир'я на фронті польсько-української боротьби, яку очолив Ж. Бартелемі, прихильно налаштований до Польщі.

Бартелемі запропонував лінію демаркацій між Польщею і ЗУНР від Бугу через Кам'янку-Струмилову до Бірки і далі на південний захід від Миколаєва вздовж залізниці Львів-Стрий до Карпат. Пізніше вона стала називатися лінія Бартелемі.

Поразка ЗУНР у польсько-українській війні 1918-1919 років мала катастрофічні наслідки для майбутнього. 16 листопада 1918 року Ю. Пілсудський скерував до всіх держав і урядів відозву про утворення незалежної Польської держави, що «охоплює всі землі об'єднаної Польщі».

Ще до офіційного проголошення до Києва прибув з Варшави представник регентської ради і вручив грамоту гетьману П. Скоропадському. Постало питання про встановлення українсько-польського кордону. Обидві сторони претендували

на Холмщину й мали відмінні підходи щодо статусу Східної Галичини.

На початку війни П. Скоропадський на прохання уряду ЗУНР віддав наказ вислати в Галичину частину Українських січових стрільців під командуванням Є. Коновальця. Однак Є. Коновалець відмовився виконати наказ, оскільки готувався до антигетьманського повстання. А в цей час всюди точилися бої і відбувалися революційні події.

Польські війська наступали на більшовиків. Вони захопили Пінськ, Мінськ і Вільно. Використавши евакуацію німецької армії з Волині, поляки заволділи Ковелем та Володимир-Волинським. Після кровопролитних боїв Українська армія звільнила Володимир. Незважаючи на окремі перемоги поляків, армія УНР до середини травня 1919 року продовжувала утримувати фронт.

20 червня 1919 року військова делегація підписала у Львові з польськими військовими представниками тимчасовий мир про припинення воєнних дій. Галицький уряд ЗУНР намагався продовжувати боротьбу з поляками, але зазнав поразки.

Варшавський договір

У Москві радянське керівництво розробляло план походу на Захід. Виконання цього стратегічного плану залежало від українсько-польської війни. Лише ЗУНР була невеликим бар'єром на шляху Росії до Угорщини, яку очолив комуніст Кун. Без Галичини Росія не могла встановити дружні зв'язки з Угорщиною.

У грудні 1919 року більшовики захопили Київ і на початку 1920 року контролювали всю територію УНР, за винятком Волині і Західного Поділля, окупованих польськими військами. Погіршення становища українських військ на фронтах посилювали прагнення уряду УНР порозумітися з Польщею, навіть ціною територіальних поступок. До Варшави відбула спільна дипломатична місія на чолі з міністром закордонних справ А. Левицьким. У надзвичайно складних умовах місія УНР 2 грудня 1919 року, без згоди галицької делегації, підписала українсько-польську декларацію, в якій визнавала права Польщі на Східну Галичину.

Від польської сторони уряд УНР прагнув насамперед домогтися порозуміння у боротьбі з більшовицькою агентурою; отримати допомогу одягом і санітарними засобами; на території, зайнятій польськими військами, зберегти українські адміністративні органи влади; не допускати реквізицій польською владою майна українського населення; припинити арешти галичан-українців; отримати можливість вільного пересування на польській території українського населення, дипломатів та урядовців; сприяння у веденні партизанської війни проти більшовицьких штабів.

Протягом зими 1920 року у Варшаві тривали українсько-польські переговори, які проходили дуже важко. Це відбувалося в обстановці таємності, оскільки Ю. Пілсудський не хотів наражатися на критику есдеків. Союз з УНР був дуже вигідний Польщі. Ліквідація у більшовицькому тилу армії А. Денікіна непокоїла не тільки С. Петлюру, а й Пілсудського. Росія підготувала саме наступ проти Польщі. Тому Пілсудський теж почав готувати наступ проти більшовиків з участю українських військ.

21 квітня 1920 року між С. Петлюрою і Ю. Пілсудським був підписаний Варшавський договір, згідно з яким в обмін на визнання незалежної УНР і військову допомогу С. Петлюра погоджувався визнати українсько-польський кордон по річці Збруч і далі по Прип'яті до її гирла. До Польщі повинна була

відійти Східна Галичина та п'ять повітів Волині (з населенням десять мільйонів осіб), тобто територія, яка належала Австро-Угорщині і Росії. Відразу ж після окупації Ю. Пілсудський видав наказ про передачу Володимир-Волинського, Ковельського, Дубнівського, Рівненського, Острозького, Кременецького повітів Польщі.

Для українців умови Варшавського договору були важкими. Найбільшою трагедією став розділ українських територій. Цей договір засудили М. Грушевський, В. Винниченко, М. Шаповал, С. Вітик. Вони вважали, що всі договори Петлюри і його представників з Польщею й іншими державами, укладені від імені України, недійсні та незобов'язуючі.

24 квітня 1920 року між УНР і Польщею була підписана військова конвенція. Польські і українські війська проголошувалися союзниками у спільних діях проти більшовиків. Пілсудський вірив, що сусідні країни Польщі, звільнені від Росії Польщею, легко підпадуть під польський вплив і поляки тоді зможуть так само легко полонізувати їх, як польська шляхта колись сполонізувала Русь і Литву. Пілсудський усвідомлював, що проти Німеччини він може отримати допомогу Заходу, а проти Росії як царської, так і демократичної – ні. Країни Антанти 1919-1920 років намагалися підпорядкувати інтереси Польщі інтересам майбутньої імперської Росії. Ці країни турбувалися тим, щоб зайняті Польщею на сході землі не зашкодили територіальним інтересам колишнього союзника Антанти – білогвардійської Росії, яку вони всіма силами прагнули відновити.

Невдалий польсько-український похід на Київ, відступ польської армії у липні 1920 року зумовили зміну позицій Польщі щодо Східної Галичини. Польський прем'єр-міністр В. Грабський запропонував урядові ЗУНР погодитися на державну окремішність Галичини у федераціях з Польщею, надавши при цьому Львову окремий статут.

У липні-серпні 1920 року Польща почала одержувати від країн Антанти значну допомогу. Тільки США скерували у Польщу зброї і спорядження на півтора мільярда доларів. Окрім того до 1921 року Польща отримала кредитів на 265 мільйонів доларів, 95 відсотків яких використала на військові потреби.

Дванадцятого липня 1920 року міністр закордонних справ Англії лорд Керзон послав до Москви телеграму, в якій запропонував умови перемир'я з Польщею: провести добросовісні переговори і щоб кордон з Польщею відповідав прагнен-

ням того населення, якого це стосується; щоб між Польщею та її східним сусідом було встановлено міцний мир. Однак більшовицький уряд відкинув посередництво Англії.

Двадцять другого липня більшовицькі війська підійшли до визначеного в Декларації кордону. У цій ситуації доля Польщі залежала від допомоги армії УНР, яка мужньо захищала перед більшовиками територію Східної Галичини. Складність становища Польщі обумовлювалася й тим, що уряди Німеччини, Румунії, Чехословаччини оголосили свої країни нейтральними і відмовилися пропускати транспорти із військовим спорядженням у Польщу. Новий прем'єр-міністр Польщі В. Вітос 7 серпня 1920 року у зверненні до армії звинуватив більшовицьке керівництво у небажанні почати мирні переговори і зауважив, що більшовики хочуть знищити Польщу, а народ – перетворити у рабів.

Вирішення долі Східної Галичини

Сімнадцятого серпня 1920 року почалися переговори між російсько-українською і польською делегаціями у Мінську. Російська сторона висунула умови миру, які загрожували суверенітетові Польщі. Чисельність польської армії повинна була скоротитись до п'ятдесяти тисяч чоловік, а надлишок зброї – передати Росії, та багато інших заборон містилося в умовах «миру». Польський уряд не міг прийняти радянські умови. Вільшовицьку Росію звинуватили у тому, що вона проводить загарбницьку політику Петра I і Катерини II, оскільки запропонований Польщі кордон ідентичний з лінією третього її розділу з боку царської Росії.

Незабаром польські й українські війська перегрупували свої сили і не тільки не зупинили наступ Червоної армії, але завдали їй багато нищівних поразок, знову захопили Західну Україну і Західну Білорусію. У 1920-1921 роках по Україні і центральній Росії прокотилася хвиля антибільшовицьких повстань, які змушували більшовиків за будь-яку ціну і якомога швидше закінчити війну. А поразка Червоної армії під Варшавою відкинула ідею комуністичної революції у всій Європі.

Рада оборони Польщі прийняла рішення продовжити переговори з Росією у Ризі і скерувала 14 вересня 1920 року туди свою делегацію. Москва і Варшава погодилися на переговори, аби скоріше і «справедливо» розділити українські землі. В. Ленін погоджувався віддати Польщі більше українських земель, ніж пропонував Петлюра.

Антиукраїнський характер переговорів ставав очевидним. У зверненні Раднаркому до народів Росії і України йшлося про те, що «...разом з представниками польського народу ми встановимо кордон Польщі, незрівнянно більш правильний, який відповідає інтересам польського народу, ніж той, який маршал Фош та його прихильники накреслили під тиском Сазонова... Дійсні кордони Польщі, які ми, Радянська Росія, встановимо разом з представниками польського народу, будуть східніше тих кордонів, які з Лондона і Парижа накреслили імперіалісти...».

Під час переговорів у Ризі уряд УНР послав своїх спостерігачів. Та коли стало відомо про участь у переговорах УРСР, уряд ЗУНР запротестував. Є. Петрушевич утворив у Відні «закордонний галицький уряд», який повів дипломатичну діяльність за відновлення української державності. 26 вересня делегація ЗУНР прибула до Риги. Ще до того були вислані

протести щодо вирішення долі Східної Галичини без згоди її населення.

Контакти представників ЗУНР із представниками уряду Латвії, англійського посольства не могли вплинути на хід переговорів, а керівництво польської делегації категорично відмовлялося прийняти делегацію ЗУНР.

Ігноруючи етнічні принципи встановлення кордонів, польська делегація в черговий раз висунула нові грабіжницькі запити. Торги навколо українських земель Польщі і Росії розкривали весь цинізм такого компромісу. Керівник російсько-української делегації А. Йоффе вказував, що Росія не наполягає на порушенні питання Східної Галичини, його порушення є лише темою для дискусії... щоб при нагоді виступити, коли Польща висуне справу петлюрівської України. Росія розуміє, що Польщі потрібна галицька нафта, але й Росії не обійтися без українського збіжжя.

Дванадцятого жовтня 1920 року у палаці Чорноголових був підписаний прелімінарний договір між РСФФР і УСРР, з одного боку, і Польщею – з іншого. Договором визнавалась незалежність Радянської України і Білорусії, затверджувалася лінія кордону. Росія і Україна зобов'язувалися видати Польщі аванс у золоті, сировині і лісових концесіях. Польщі поверталися її культурні цінності, вивезені до 1 серпня 1914 року у Росію.

Прелімінарним договором передбачалося включення до кінцевого мирного договору постанов про свободу вибору громадянства; забезпечення особам польської, російської і української національностей у країнах їх проживання рівноправності у розвитку культури, мови, виконання певних релігійних обрядів; обмін військовополоненими тощо. Протести ж делегацій ЗУНР і УНР ні Москва, ні Варшава до уваги не брали, а Україна була начебто ізольована і покинута.

Закінчення польсько-більшовицької війни та підписання прелімінарного договору 1920 року завершили бойові дії на території колишньої Російської імперії. Однак стати справді незалежними від колишнього імперського центру спромоглися лише Польща, Фінляндія і три країни Прибалтики. В інших регіонах утвердилася диктатура більшовицької влади. Наприкінці 1922 року з'явилася єдина держава з безнаціональною назвою – Радянський Союз.

Експансія Польщі на Схід не відповідала вимогам часу і принесла величезні збитки польському і українському народам. У ході війни Польща зазнала більше як на десять мі-

Вирішення долі Східної Галичини

Сімнадцятого серпня 1920 року почалися переговори між російсько-українською і польською делегаціями у Мінську. Російська сторона висунула умови миру, які загрожували суверенітетові Польщі. Чисельність польської армії повинна була скоротитись до п'ятдесяти тисяч чоловік, а надлишок зброї – передати Росії, та багато інших заборон містилося в умовах «миру». Польський уряд не міг прийняти радянські умови. Більшовицьку Росію звинуватили у тому, що вона проводить загарбницьку політику Петра I і Катерини II, оскільки запропонований Польщі кордон ідентичний з лінією третього її розділу з боку царської Росії.

Незабаром польські й українські війська перегрупували свої сили і не тільки не зупинили наступ Червоної армії, але завдали їй багато нищівних поразок, знову захопили Західну Україну і Західну Білорусію. У 1920-1921 роках по Україні і центральній Росії прокотилася хвиля антибільшовицьких повстань, які змушували більшовиків за будь-яку ціну і якомога швидше закінчити війну. А поразка Червоної армії під Варшавою відкинула ідею комуністичної революції у всій Європі.

Рада оборони Польщі прийняла рішення продовжити переговори з Росією у Ризі і скерувала 14 вересня 1920 року туди свою делегацію. Москва і Варшава погодилися на переговори, аби скоріше і «справедливо» розділити українські землі. В. Ленін погоджувався віддати Польщі більше українських земель, ніж пропонував Петлюра.

Антиукраїнський характер переговорів ставав очевидним. У зверненні Раднаркому до народів Росії і України йшлося про те, що «...разом з представниками польського народу ми встановимо кордон Польщі, незрівнянно більш правильний, який відповідає інтересам польського народу, ніж той, який маршал Фош та його прихильники накреслили під тиском Сазонова... Дійсні кордони Польщі, які ми, Радянська Росія, встановимо разом з представниками польського народу, будуть східніше тих кордонів, які з Лондона і Парижа накреслили імперіалісти...».

Під час переговорів у Ризі уряд УНР послав своїх спостерігачів. Та коли стало відомо про участь у переговорах УРСР, уряд ЗУНР запротестував. Є. Петрушевич утворив у Відні «закордонний галицький уряд», який повів дипломатичну діяльність за відновлення української державності. 26 вересня делегація ЗУНР прибула до Риги. Ще до того були вислані

протести щодо вирішення долі Східної Галичини без згоди її населення.

Контакти представників ЗУНР із представниками уряду Латвії, англійського посольства не могли вплинути на хід переговорів, а керівництво польської делегації категорично відмовлялося прийняти делегацію ЗУНР.

Ігноруючи етнічні принципи встановлення кордонів, польська делегація в черговий раз висунула нові грабіжницькі запити. Торги навколо українських земель Польщі і Росії розкривали весь цинізм такого компромісу. Керівник російсько-української делегації А. Йоффе вказував, що Росія не наполягає на порушенні питання Східної Галичини, його порушення є лише темою для дискусії... щоб при нагоді виступити, коли Польща висуне справу петлюрівської України. Росія розуміє, що Польщі потрібна галицька нафта, але й Росії не обійтися без українського збіжжя.

Дванадцятого жовтня 1920 року у палаці Чорноголових був підписаний прелімінарний договір між РСФФР і УСРР, з одного боку, і Польщею – з іншого. Договором визнавалася незалежність Радянської України і Білорусії, затверджувалася лінія кордону. Росія і Україна зобов'язувалися видати Польщі аванс у золоті, сировині і лісових концесіях. Польщі поверталися її культурні цінності, вивезені до 1 серпня 1914 року у Росію.

Прелімінарним договором передбачалося включення до кінцевого мирного договору постанов про свободу вибору громадянства; забезпечення особам польської, російської і української національностей у країнах їх проживання рівноправності у розвитку культури, мови, виконання певних релігійних обрядів; обмін військовополоненими тощо. Протести ж делегацій ЗУНР і УНР ні Москва, ні Варшава до уваги не брали, а Україна була начебто ізольована і покинута.

Закінчення польсько-більшовицької війни та підписання прелімінарного договору 1920 року завершили бойові дії на території колишньої Російської імперії. Однак стати справді незалежними від колишнього імперського центру спромоглися лише Польща, Фінляндія і три країни Прибалтики. В інших регіонах утвердилася диктатура більшовицької влади. Наприкінці 1922 року з'явилася єдина держава з безнаціональною назвою – Радянський Союз.

Експансія Польщі на Схід не відповідала вимогам часу і принесла величезні збитки польському і українському народам. У ході війни Польща зазнала більше як на десять мі-

льярдів франків золотом матеріальних витрат і заборгувала західним державам півтора мільярда швейцарських франків. Її заборгованість США, Англії, Франції та Італії по зовнішніх займах становила триста мільйонів доларів. Позики, надані Польщі 1918-1920 років, рекламувалися як допомога польському народові і населенню Західної України. За образним виразом Ю. Пілсудського перемога польських військ здобувалася «під його батогом». Свідченням цього є втрати польської армії у війні: із 216 тисяч солдатів – 17 тисяч полеглих, 30 тисяч померлих від ран і хвороб, майже 114 тисяч поранених, 16 тисяч полонених, які не повернулися з полону, і близько 39 тисяч дезертирів.

Війна спустошила великі території українських і білоруських земель. Тільки в Білорусії від військових дій постраждало 158 тисяч осіб, особливо населення захоплених польськими військами районів Волині. З Волині до 1923 року вимушені були емігрувати за океан 244 тисячі українців. На землях Східної Галичини польська армія проводила масові конфіскації та грабежі, спалила багато сіл, накладала непомірно великі контрибуції і проводила масові арешти українського населення. За період військових дій було арештовано і відправлено у концентраційні табори майже сто тисяч українців-галичан.

Польська політична еліта ще до створення незалежної Польської держави стояла на шовіністичній позиції щодо прав Східної Галичини і висувала необґрунтовані претензії на володіння українськими землями, розглядаючи їх як частину свого минулого державного утворення.

У Польщі проти підписання прелімінаріїв і закінчення війни різко виступили депутати-есдеки. Польща зреклася офіційного визнання УНР. Один із вождів цієї партії Р. Сейда заявляв, що кордони Польщі не охоплюють усього польського на східних землях, а менше, ніж було передбачено. А преса Польщі договір називала «клаптем паперу». Отож у жовтні 1920 року польські війська захопили Мінськ. Не припиняли військових дій після перемир'я формування оперативних груп УНР. Через значну перевагу ворога війська змушені були відступити. Хоча більшовики зуміли розгромити армію Врангеля, їх становище не поліпшилося.

А тим часом польський уряд вирішив продовжити переговори у Ризі. 14 листопада 1920 року польська делегація погодилася підписати додатковий протокол про відведення

військ на територію Польщі. Радянська сторона вирішила задовольнити вимоги Польщі щодо компенсації коштів, вкладених нею у експлуатацію семи цукрових заводів на Волині під час окупації. Україна повинна була розраховуватися з Польщею цукром (до сімдесяти відсотків від виробництва цих заводів), а польський уряд на потреби цих заводів виділив за сезон 1920-1921 років 124 303766 марок. Польські війська повинні були залишити райони заводів до 10 листопада.

Багаторічна збройна боротьба УНР за виживання закінчилася поразкою. Польща в належний спосіб не оцінила героїчну боротьбу армії УНР за оборону Львова, Замостя, на берегах Вепру, на інших регіонах Польщі. Перемога поляків над більшовиками на Віслі стала можливою лише завдяки героїзму вояків шостої дивізії. Тільки завдяки самовідданій боротьбі українських вояків затримався під Варшавою 1920 року воєнний наступ Москви проти Європи. Та все ж боротьба УНР за створення незалежної і соборної держави покликала до життя УСРР. Без цієї боротьби виник би зовсім інший варіант радянської влади в Україні.

Мирний Ризький договір

Мирний договір, підписаний у Ризі у листопаді 1920 року, не задовільняв ні комуністичну Росію, ні Польщу, ні уряд УНР. Тому 3 січня 1921 року після підписання прелімінарного договору відбулося перше засідання мирної конференції. 18 березня 1921 року у палаці Чорноголових пройшла церемонія підписання договору між РСФРР і УСРР, з одного боку, і Польщею – з іншого – про закінчення польсько-більшовицької війни 1920 року.

Мир було підписано без представників УНР, хоча згідно з Варшавським договором Польща зобов'язувалася не укладати мирних договорів, які б стосувалися кордонів України. Обіцянки Ю. Пілсудського українцям про те, що польські війська будуть спільно з армією УНР боротися аж до відновлення незалежної України, залишилися тільки фразами.

Ризький договір нагадував Андрусівську угоду 1667 року, оскільки вони означали поділ України між Польщею і Росією. 15 квітня 1921 року керівництво польського сейму прийняло делегацію уряду УНР. Делегатам висловили завіряння, що договір є необхідним для Польщі і запевнили у підтримці Польщею уряду УНР.

Кордон за Ризьким договором між Радянською Україною і Польщею мав негативне значення для польсько-українських стосунків аж до Другої світової війни. Сторони визнали державним кордоном лінію фактичного розмежування до початку польсько-більшовицької війни. Польща анексувала Східну Галичину, яка раніше належала Австро-Угорщині, а також багато етнографічних земель зі складу колишньої Російської імперії – як частково колонізованих (Холмщина, Підляштя, Посяння), так і з однорідним українським або українсько-білоруським населенням (західна Волинь, північно-західні райони Полісся).

Інкорпоровані у Польську державу Східна Галичина, Західна Волинь і райони Полісся утворили новий географічний район – Західна Україна. Загалом за умовами Ризького договору у межах Польщі залишалось 162 тисячі квадратних кілометрів українських земель із населенням одинадцять мільйонів осіб. Це становило третину всієї території Польщі. Навіть польська сторона у Ризі висловила побоювання, щоб Польська держава не містила надмірної кількості українського і білоруського населення, яке з такою легкістю передавала Москва.

Та найбільшчим було те, що лінія польсько-радянського кордону була випадковою, визначена «торгівлею» на переговорах, а не інтересами народів та їх економік. Користуючись безвихідним становищем Директорії, Польща залишила за собою Східну Галичину, Західну Волинь, Холмщину з Підляшшям і Полісся. А поразка української державності призвела до того, що чотири-п'ятимільйонна українська суспільність всупереч власному бажанню змушена була жити в Польській державі.

Отже, Варшавський договір 1920 і Ризький 1921 року не привели до українсько-польського порозуміння. Консервативність і негнучкість польської політики щодо України, яка формувалася на «історичних» правах Польщі, а не на аналізі реальної ситуації, стала основною причиною польсько-українського конфлікту. Варшавський договір ігнорував інтереси українського селянства, не вирішував проблеми польських поміщицьких маєтків, власники яких поверталися в Україну з польськими військами. Вони вимагали від селян компенсації за завдані їм збитки. Відбувалися карні експедиції, відбирання продуктів, знущання над простим людом.

Повернення «закерзонців» на рідні землі

Таким чином, у межах Польщі залишилися Галичина, Волинь, Полісся, Холмщина і Підляшшя. Формально-правовою підставою прилучення Холмщини до відновленої Польської держави став Ризький мирний договір між Польщею і Радянською Росією від 3 березня 1921 року, підписаний також представниками Радянської України. Але ще до того, навіть до проголошення незалежності Польщі у листопаді 1918 року, на Холмщині повним ходом йшло формування польських владних структур, ускладнювалося повернення біженців з Росії, а тих, хто був на місці, австро-угорські власті кваліфікували як «громади Королівства польського».

Незважаючи на труднощі в реалізації умов договору, вже у березні 1921 року у Польщу прибули чотири транспорти з польськими військовополоненими. Одночасно поверталися полонені з Польщі. Тільки у травні 1922 року у Польщу було відправлено п'ятнадцять ешелонів і транспортів біженців, закладників, інтернованих з часів Першої світової війни.

Еміграція з України до Польщі стосувалася не лише поляків. Почалася масова єврейська еміграція 1921 року. У Східній Галичині вже нараховувалося до сорока тисяч євреїв-біженців і кількість ця збільшувалася з кожним днем. Єврейські погроми більшовиками відбувалися у Львові 1918 року, масове вбивство євреїв польськими загонами у Пінську 1919, у містах Сальниця, Любар, Уланів, Полонному.

Влітку 1921 року після оголошення демобілізації вісімсот галичан з дозволу радянських властей повернулися у Польщу. Але набагато чисельнішою була еміграція в Радянську Україну. У 1921-1922 роках сюди прибули понад вісімдесят тисяч військовополонених, біженців і емігрантів з Польщі. Серед них значну частину становили галичани. Це були колишні воїни військових формувань, інтелігенція, представники різних політичних сил.

Холмські, підляшівські, надсянські втікачі з 1918 року почали повертатися з Росії на рідні землі. Цей процес тривав до 1922 року, тобто вже й після укладення Ризького миру.

Та, повернувшись на свої прадідівські землі, холмщаки, надсянці і підляшівці відчули, що це чужа країна. Поляки, котрі не виїжджали, скористалися із ситуації і розширили свої громадські структури, школи, костели, кооперативи. Хати і двори українських селян були зруйновані, деякі просто спалені. До багатьох згарипц так ніхто і не вернувся. Укра-

їнське населення в краї дуже поріділо. Покинуті українські господарства у багатьох місцях зайняли польські переселенці з центральної або південно-західної Польщі. Внаслідок цього через кілька місяців після «біженства» українців, Холмщина та інші українські «виселені» тимчасово території вже втратили український характер.

На початку двадцятих років на Холмщині і Південному Підляшші мешкало близько сто п'ятдесят тисяч українського населення. Ще понад шістдесят тисяч проживало у Північному Підляшші. Після 1921 року повернулося ще близько тридцять тисяч українців.

З 1918 року водночас із поверненням українського православного населення на територіях Холмщини і Підляшшя церковне життя почало стихійно відроджуватися. Після відбудови Польської держави і включення до її складу Холмщини і Підляшшя влада обмежувала у поселенні на місцях православного духовенства, гальмуючи відновлення православного церковного життя. Часто не давали згоди відкриття церков, закривали вже діючі церкви. Власті противилися відродженню на цій території православної єпархіальної структури.

Основним було питання власності храмів. Проте перший юридичний документ Польщі у справі православної церкви «Декрет про примусове державне управління» позбавляв православну церкву права володіти всім її дотеперішнім майном, у тому числі храмами, на території колишнього Царства польського, тобто передусім на Холмщині і Південному Підляшші. Православна церква могла переймати храми чи в будь-який спосіб використовувати їх лише після отримання дозволу державної адміністрації.

1919 року міністерство віросповідань і громадської освіти розпорядилося, щоб недіючі церкви були зачинені і опечатані, а ключі від них перебували на зберіганні у найближчому відділку поліції. Рішення про подальшу долю цих храмів власті мали прийняти пізніше.

Римо-католицька церква декларувала прагнення повернути виключно колишні католицькі храми (в основному післяунійні), проте інтерпретувалося це дуже широко. Римо-католики переймали церкви також у тих місцевостях, де католиків взагалі не було або ж кільканадцять. 1919 року вперше за свою історію собор Різдва Пресвятої Богородиці на Гірці в Холмі був перейнятий римо-католицькою церквою. Православні втратили у Холмі таким чином й інші храми, окрім одного.

Лемківщина у міжвоєнному періоді*

Перша світова війна принесла багато страждань лемкам. Були повністю розорені окремі села, багато селян загинуло у війні. За симпатії лемків до східнослов'янських народів австрійські власті вивезли з Лемківщини понад три тисячі інтелігенції і селян у Талергофський концентраційний табір, де кілька сотень лемків загинули.

Розпад Австро-Угорської монархії 1918 року сприяв боротьбі поневолених народів за самовизначення. У селі Команча на Сяноччині було проголошено створення Східнолемківської республіки, яка побажала об'єднатися з ЗУНР. Польські легіонери у кривавій сутичці з селянами розправились із спробою самовизначення.

У той же час у селі Фльоринка на Новосанчівщині проголосили створення Західнолемківської Руської республіки, яка виступила за солідарність з Радянською Україною і Радянською Росією. Польські війська ліквідували республіку, а її творців піддали під суд. Подібні спроби боротьби за самовизначення мали місце на Пряшівщині і в теперішній Закарпатській області. Велика група лемків боролася за волю в рядах січових стрільців та УГА. Визвольний рух хоч і закінчився невдачею, загартував витримку українського народу і його складової частини лемків, зміцнив віру в можливість соціального і національного визволення.

Польські буржуазні власті, які жорстоко розправлялися з народним визвольним рухом на Лемківщині, вели довготривалу боротьбу за ліквідацію національних завоювань русинів-лемків. Були закриті або перетворені на польські українські школи, заборонені українські культурно-освітні осередки.

У міжвоєнній Польщі з новою силою розгорілася кампанія за «врятування» лемків перед «українізацією» і приєднання їх до поляків. Польська преса виступила з «доводами», що діалект лемків є польським, а лемки – етнографічна група польського народу. У рукописному трактаті «Лемковизна» ксьондз Ч. Войтисьяк висловив обурення на адресу українців з приводу «незаконного привласнення лемків», які, мовляв, зовсім не українці, а польське плем'я. Автор вважав, що негайна полонізація лемків була б вельми корисною для польської політики і католицької церкви, а лемкам «дала б відшпирність на пропаганду українську».

* За І. Красівським.

Та на жаль, при польській владі лемкам, як і всім українцям, доводилося важко зберігати свою культуру, мову та віросповідання. Лемки були повністю дискриміновані: якщо хтось із них бажав отримати навіть найнижчу урядову посаду, змушений був відректися від свого національного імені, змінити східну віру на римо-католицьку.

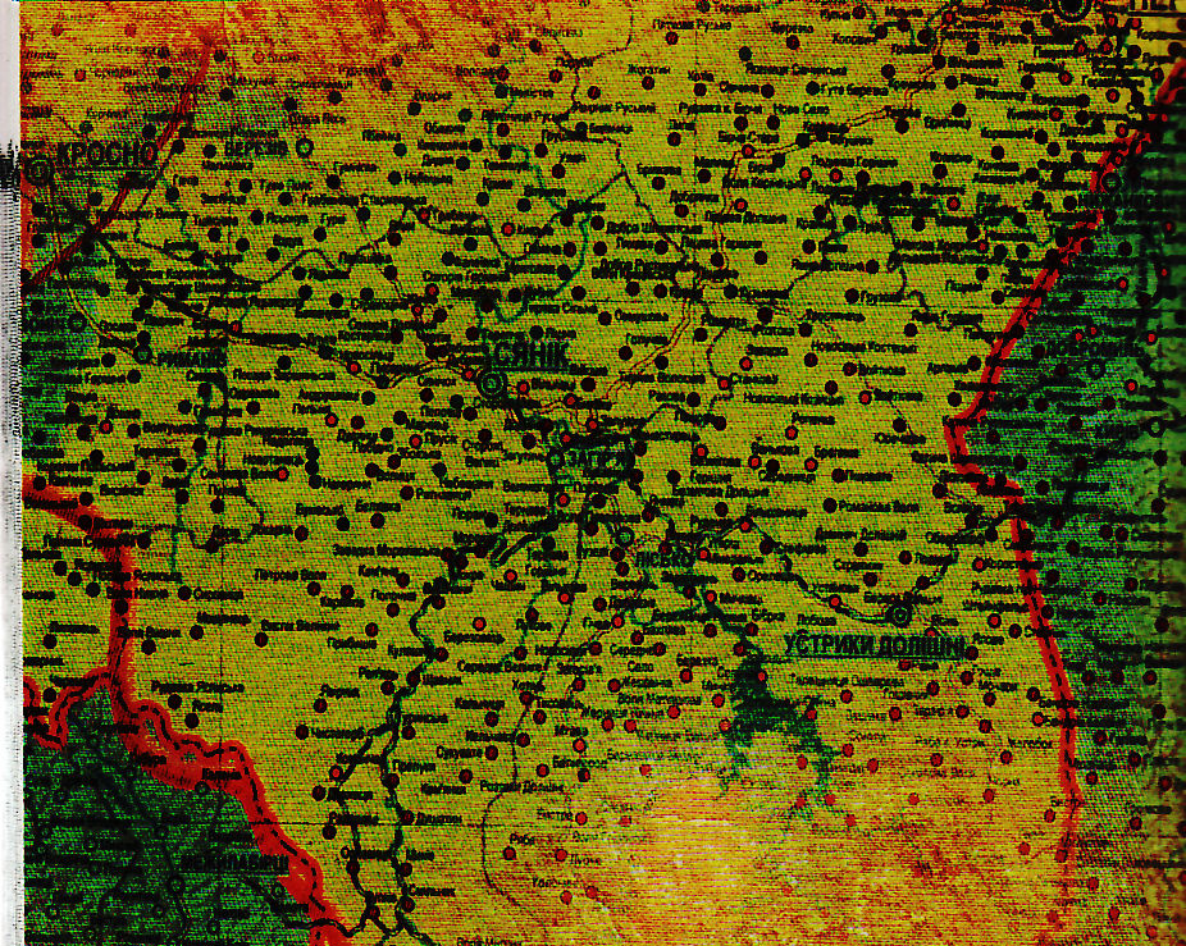
У порівняно кращих умовах проживали лемки у Чехословаччині (включаючи теперішню Закарпатську область). Тут існували руські (українські) школи, товариства, літературні об'єднання, освітні і культурні осередки. На еміграції лемки теж об'єднувалися в суспільно-культурні організації. У США і Канаді діяв Комітет допомоги Лемківщині, який збирав кошти на допомогу лемкам «в краю», сприяв заснуванню освітніх і культурних товариств, бібліотек. 1930 року було засновано «Лемко-союз», виходила газета «Карпатська Русь». Національні інтереси лемків в міжвоєнні часи гаряче захищав талановитий поет і публіцист з Новиці Богдан-Ігор Антонич.

Нове горе принесла лемкам німецька окупація. Фашисти заарештували і знищили кращих синів і дочок Лемківщини. Багато молоді вивезли на примусові роботи до Німеччини. У своїй людиноненависницькій антислов'янській політиці намагалися «вигортати вогонь з печі» руками самих же слов'ян, зокрема українців. У таємному меморандумі до Гітлера його заступник Гімmlер радив фюреру для успішного проведення «расової селекції» (винародовлення) на Сході культивувати серед українців якнайбільше окремих «націй»: русинів, малоросів, карпаторосів, лемків, бойків, гуцулів тощо, нацькувати їх одна на одну.

8
розділ

У СПОКОЇ ТА ТРИВОЗІ

**Глава греко-католицької церкви
митрополит А. Шептицький у листі-меморіалі до уряду
Польщі гостро осудив варварське нищення православних
святинь. Він писав, що у польському суспільстві
репрезентувалося поганство.**

**«У тім становищі є всі українці. Терплять переслідування
під претекстом, що є ворогами Польської держави.
Терплять переслідування, бо ціле польське суспільство, за
дуже рідким винятком, робить майже все, що тільки може,
аби нищити українців на кожному полі життя – суспільного
чи народного. У тій поганській акції помагає суспільству
цілий апарат державної влади».**

**«У 1930-х роках нищівний курс польської політики у
відношенні до українців, під впливом якогось незрозумілого
божевілля, посунувся так далеко, що нагадалися часи
переслідування перших християн римськими Неронами. На
Холмщині збурено або перетворено на костели сотні цер-
ков, у ХХ столітті, на очах цивілізованого світу,
заорано цвинтарі, порозбивано кам'яні хрести, навіть не по-
шановано тлінних останків православних владик», –
писав польський дослідник А. Хойновський.**

Розділ VIII

У СПОКОЇ ТА ТРИВОЗІ

Події 1922 року довкола Галичини та Холмщини

Встановлення українсько-польського кордону було пов'язане з труднощами економічного та фінансового характеру. Новий кордон зачіпав інтереси багатьох білоруських і українських населених пунктів. Польська адміністрація не допускала селян збирати врожай із ділянок, які відійшли до Польщі, і навпаки. На всій лінії радянсько-польського кордону протяжністю 1412 кілометрів встановили 2281 прикордонний стовп.

Однак події, які розглядалися урядами, конференціями у радянсько-польських відносинах, докорінно не могли і остаточно вирішити закріплення українсько-польського кордону, особливо визначення статусу Східної Галичини. Подальшу долю Галичини, яка передавалася Польщі під управління на двадцять п'ять років, повинна була вирішувати Вища Рада Антанти.

Статуси ЗУНР і Польщі на міжнародній арені були різними. Польща була державою із розбудованою системою дипломатичних представництв, великими грошовими забезпеченнями, значними впливами на французькі, англійські засоби масової інформації. Урядові ЗУНР доводилося тільки постійно нагадувати провідним країнам Європи про значущість галицької проблеми.

23 лютого 1921 року Ліга Націй прийняла резолюцію, в якій відзначалося, що Галичини не торкаються міжнародно-правові постанови щодо національних меншин, оскільки Галичина знаходиться поза кордонами Польщі.

1922 року на міжнародній конференції у Генуї з ініціативи Англії розглядалося питання Східної Галичини і навіть було внесено проект автономного статусу для неї, але ця спроба закінчилася невдачею. На конференції Є. Петрушевич намагався активізувати проблему ЗУНР на міжнародній арені. А у січні 1923 року делегація ЗУНР побувала

у Москві на переговорах. Проте члени делегації нічого не домоглися.

Міжнародна ситуація складалася не на користь уряду ЗУНР. Франція, яка була союзницею Польщі на Сході, розуміла її слабкість саме у проблемі Галичини. Англія не бажала французької гегемонії у Європі, тому підтримувала проєкт автономії Східної Галичини. Після поразки Греції у війні з Туреччиною 1922 року і появою можливості англо-радянського конфлікту Англія також переглянула свої позиції. Для Польщі настав сприятливий момент для повної анексії Східної Галичини.

Польський уряд здійснив крок, який фактично посприяв позитивному вирішенню питання Верховною радою Антанти. 26 вересня 1922 року з ініціативи міністра закордонних справ Г. Нарutowича сейм схвалив закон про принципи воєводського самоуправління у Львівському, Тернопільському і Станіславівському воєводствах. Закон передбачав утворення воєводських сеймів з певними законодавчими правами, дозвіл на користування в органах адміністрацій української мови, відкриття у Львові «руського» університету, якого енергійно домагалися українці. Будь-яку форму федеративного входження Східної Галичини до складу Польської держави її політики відкидали.

У листопаді 1922 року відбулися перші післявоєнні вибори до польського сейму. Майже всі політичні партії Східної Галичини їх бойкотували. Для заспокоєння галицького населення польський уряд послав до Галичини кілька дивізій війська і навіть авіацію генерала Галлера, який мав особливі повноваження. Внаслідок брутального тиску було вибрано п'ять українських послів – ставлеників польського уряду. Натомість населення Західної Волині, Північного Полісся, Холмщини, Посяння і Підляшшя взяло участь у виборах, бо РСФРР і УСРР відмовилися від цих територій за Ризьким договором.

Небезпека анексії Східної Галичини Польщею шляхом здійснення воєводської автономії та проведення сеймових виборів висунула перед УСРР складне дипломатичне завдання – захистити інтереси населення Східної Галичини. Раднарком УСРР 3 жовтня 1922 року надіслав ноту протесту з приводу проблем Східної Галичини.

Уряд Є. Петрушевича робив усе можливе, аби світова громадськість виступила на захист ЗУНР. Не дала очікуваних результатів й місія митрополита А. Шептицького до Відня, Лондона, Парижа і Ватикану наприкінці 1922 року. Польські власті занепокоїлися діяльністю А. Шептицького, стежили за

його контактами з політичними та державними діячами і збирали факти його «антидержавної діяльності».

21 лютого 1923 року Франція, Італія, Англія на пропозицію Польщі вирішили скликати конференцію Ради послів Антанти для розгляду питання східних кордонів Польщі. Уряд ЗУНР вислав свою ноту, де виклав проект розв'язання проблеми і пропозицію передати урядові ЗУНР владу у Східній Галичині із населенням п'ять з половиною мільйонів осіб. Західні держави не взяли до уваги аргументи української сторони.

На рішення країн Антанти впливав не тільки факт уже чотирирічного перебування Східної Галичини у складі Польщі, а й Варшавська угода 1920 року і особливо Ризький договір. Дипломати європейських країн не могли не рахуватися з договорами, підписаними від імені українського народу урядами УНР і УСРР. Анексія західноукраїнських земель Польщею мала насильницький характер. А Ризький договір підписували не тільки Росія і Польща, а й Радянська Україна. Українська сторона не давала згоди на окупацію Західної України і вважала ріку Збруч західним кордоном УСРР і кордоном Східної Галичини, але не східним кордоном Польщі. Уряд УСРР вважав недійсним встановлення якого б то не було режиму у Східній Галичині, без його попередньої згоди і без опитування самого населення.

14 березня 1923 року Рада послів Антанти вирішила передати Східну Галичину Польщі без проведення плебісциту. Вона посилювалась на те, що Австрія зреклася на користь союзних і дружніх держав усіх прав і титулів щодо територій, які перед тим належали Австро-Угорській імперії і які лежать поза новими кордонами Австрії. Малося на увазі те, що Польща визнана у відношенні до Східної Галичини, що етнографічні умови вимагають її автономного устрою. Конференція вирішила визнати як кордон Польщі з Росією лінію, означену і остовплену згодою цих держав і на їх відповідальність 23 листопада 1922 року.

Несправедливе рішення Ради послів викликало масові протести. 18 березня 1923 року у Львові пройшла сорокатисячна демонстрація протесту українського населення. З вимогами львівської демонстрації солідарувалися українські політичні кола Відня і Праги. 23 березня у Празі відбулася багатолюдна демонстрація протестів українців. У квітні анексія Східної Галичини Польщею обговорювалася на VII Всеукраїнській конференції КП(б)У та другій сесії ВУЦВК. Х. Раковський вказав, що протестує проти насильства над населенням

Східної Галичини, яке більше ніж на три чверті складається з українців.

Питання східногалицької проблеми обговорювалося на англо-радянській конференції, яка проходила у квітні 1924 року у Лондоні. 12 серпня радянська делегація на конференції оголосила «Декларацію про Східну Галичину». У ній вказувалося, що РСФРР і УСРР у Ризі зберегли за Східною Галичиною право на національне самовизначення і відкидають рішення Ради послів від 14 березня.

Українське питання у Польщі

Сьома стаття Ризького договору передбачала, що українці у Польщі мають право в межах внутрішнього законодавства культивувати свою рідну мову, створювати і підтримувати свої школи, розвивати свою культуру, безперешкодно влаштовувати життя церкви і вільно виконувати релігійні обряди. Згідно з договором у Версалі 28 червня 1919 року, який уклали США, Великобританія, Франція, Італія, Японія і Польща, польський уряд взяв на себе односторонні зобов'язання забезпечити своїм національним меншинам усю повноту політичних і громадянських прав. Конституція Польської держави 1921 року також у статтях 109-110 підтверджувала правовий статус національних меншин згідно з нормами міжнародного права. Закон від 26 вересня 1922 року надавав право самоврядування Станіславівському, Львівському, Тернопільському воєводствам. Адже територія Східної Галичини перейшла під юрисдикцію Польщі лише за умови, що цим етнічним українським землям буде надано статус автономії.

Західні українці все ж опинилися у складі Другої Речі Посполитої всупереч своїй волі, внаслідок воєнних дій. Тому Польська держава в їхніх очах поставала як окупант-загарбник. А ще неприязне та вороже ставлення підкріплювалося дискримінаційною щодо українців державною національною політикою. Політика Польщі характеризувалася невизначеністю, половинчастими рішеннями та несправедливими й жорстокими дискримінаційними заходами щодо українців. Існуючий страх перед більшовицькою Москвою, побоювання за цілісність східних кордонів змушували польські уряди вносити істотні корективи у політику на західноукраїнських землях. Тим більше, що польсько-українські взаємини після поразки національно-визвольних змагань були напруженими, а

у половині 1920 – на початку і у другій половині 1930-х років досягли небаченої гостроти.

До Польщі відійшли землі за Ризьким договором з переважачим українським населенням. Згідно з переписом 1941 року на західноукраїнських землях проживало сім мільйонів осіб, абсолютну більшість з яких становили українці – 4442 тисячі. Найбільший відсоток українців був у Станіславівському (68,9) і Волинському (68,4) воєводствах, а найменший у Поліському (4,8), Львівському (36,1) і Тернопільському (45,5) воєводствах. Польське населення становило 21,5 відсотка на західноукраїнських землях.

Населення Західної України у складі Польщі становило дві великі громади. Переважна частина українців проживала у Східній Галичині, колишніх землях Австро-Угорщини. Цей регіон польський уряд 1920 року розділив на Львівське, Тернопільське і Станіславівське воєводства, в яких мешкало три мільйони галицьких українців. Решта українців населяли Волинь, Полісся, Холмщину і Підляшшя. В адміністративному сенсі з цих земель було виділено Волинське і Поліське воєводства, які населяли майже два мільйони українців. Більшість населення, що становило три чверті українців Західної України, проживало у сільській місцевості.

Національно-визвольні змагання українського народу у 1917-1920 роках показали, що галичани, які знаходилися під владою Австро-Угорщини, набули вищого досвіду політичної та економічної самоорганізації. Рівень національної свідомості українців, які входили до складу Російської імперії, був значно нижчим. До Першої світової війни національний рух на цих землях не набрав жодних організаційних форм. Він пожвавився в роки революції і повоєнний час лише з приходом політичних діячів та представників української інтелігенції з Наддніпрянщини. Крім того, майже всі «російські» українці належали до православної церкви, яка в руках царського самодержавства перетворилася на знаряддя їх русифікації. Греко-католицька церква у Східній Галичині, навпаки, стала українською національною церквою.

Для західних українців післявоєнне влаштування кордонів здавалося найгіршим з усіх можливих варіантів. Тому суспільне життя краю проходило під знаком протистояння польським панівним верствам, які підтримувалися державою. Відверту співпрацю з новим політичним режимом декларували лише москвофільські угруповання. У Галичині повну лояльність щодо Польської держави проповідувала лише українська

католицька народна партія, очолювана греко-католицьким єпископом Г. Хомишиним і О. Назаруком, яка 1931 року змінила назву на Українську народну об'єднану партію.

Зобов'язання, які випливали із Ризького договору, польським урядом майже не виконувалися. Польські власті вели на західноукраїнських землях режим національного і соціального поневолення. Поляки відверто ігнорували міжнародні зобов'язання щодо української національної меншини. 13 березня 1934 року Польща офіційно відкликала свій підпис під договором 28 червня 1919 року у Версалі.

Першим кроком польського уряду на території Східної Галичини була ліквідація тих інституцій, які забезпечували її статус як окремої адміністративної одиниці. Саму назву «Східна Галичина» офіційно замінили терміном «Східна Малопольща», а потім просто «Польща «Б» на відміну від корінної «Польщі «А». Польський уряд відмовлявся надати автономію українським землям, намагався перетворити Західну Україну на аграрно-сировинний придаток і ринок збуту продукції промисловості центральних і західних районів Польщі. Це негативно позначилося на економічному розвитку західноукраїнських земель.

Закони про земельну реформу і колонізацію Західної України напливом поляків особливо були болючими для українського населення. Частиною цієї політики стала військова колонізація північно-західних українських земель. 17 грудня 1920 року польський сейм прийняв закон про поселення військових колоністів на землях Волинського воєводства. До січня 1923 року між поляками розділили в Галичині майже двісті тисяч гектарів землі, на Волині – сто дванадцять тисяч гектарів, на Поліссі – сто тринадцять. У Львівському, Станіславівському і Тернопільському воєводствах у 1919-1937 роках налічувалося сорок сім тисяч господарств цивільних і військових осадників.

Західна Україна була аграрною – близько вісімдесят відсотків населення складали селяни і лише вісім припадало на промислових робітників. Українське населення було змушене розв'язувати такі проблеми як спустошення після війни, дискримінаційна економічна політика уряду. Соціально-економічна доля західних українців під Польщею була також маловтішною, як і їхнє політичне становище.

У населених українцями воєводствах Польщі на один мільйон двісті тисяч селянських господарств припадало шістьдесят відсотків землі. Ця проблема особливо гостро стояла у

Галичині, де понад сімдесят п'ять відсотків селянських наділів не досягали й десяти акрів. Тим часом, близько двох тисяч маєтків, що належали полякам і часом дорівнювали десятидвадцяти тисячам акрів, охоплювали двадцять п'ять відсотків землі. На Волині великих польських землевласників було менше і там селянам жилося краще.

На східні окраїни припадав непропорційно малий відсоток і без того слабозвиненої промисловості Польщі. У тридцять роки він став ще меншим, оскільки уряд підтримував промисловий розвиток Центральної Польщі, нехтуючи провінціями, населеними переважно не поляками. Лише близько сто тридцять п'ять тисяч українців працювали робітниками у лісовій та нафтодобувній промисловості. У Львові, найбільшому місті Галичини, проживало близько триста тисяч чоловік, здебільшого поляків та євреїв.

Дискримінація української освіти і школи

Наступ на національні права українського населення у Польщі всупереч сьомій статті Ризького договору був всеохоплюючим. Головними жертвами асиміляторської політики польських властей стали освіта і церква. Для цього польський уряд розробив конкретну програму ліквідації шкіл з українською мовою навчання. 1923 року була закрита єдина українська чоловіча семінарія у Львові, а згодом учительські жіночі семінарії у Перемишлі та Львові переведено на двомовність. Відразу ж розпочалося переселення вчителів-українців із Східної Галичини до Західної і в центральні райони Польщі.

Щоб узаконити ліквідацію українських шкіл, польський сейм затвердив 1924 року «кресовий» шкільний закон для Західної України і Західної Білорусії. За цим законом запроваджувалися шкільні плебісцити. Вони проводилися в умовах поліцейського терору, шантажу і підкупів. Викладання української мови вводили у школі лише в тому разі, коли громада налічувала не менше двадцять п'ять відсотків українського населення і якщо батьки не менше сорока учнів подавали відповідні прохання-декларації. В інших випадках школи переходили на суто польську мову. В історії довоєнної Польщі це був один із ганебних законів, спрямованих проти українців.

Селяни, котрі добивалися навчання своїх дітей українською мовою, одержали від польської влади відмову. Коли ж українці почали навчати своїх дітей вдома, з'являлися поль-

ські жандарми, арештовували вчителів-українців, звинувачуючи їх в агітації, шпигунстві, зраді «крулевству». Тоді до в'язниць потрапили всі вчителі, які приїхали на Холмщину з місцевими біженцями. Знайдені українські книжки рвали і топтали ногами. Селянам заборонялося не тільки розмовляти українською «хлопською мовою», а й думати про Україну. І це відбувалося вже тоді, коли український уряд дозволяв в Україні відкривати польські школи, а українці не могли добитися відкриття хоча б однієї на своїй землі у Південній Холмщині.

Польська державна адміністрація відмовлялася визнавати сам факт існування українського населення. Було заборонено вживати слова «українець» і «український» (як при московських царях). Хоча за Ризьким договором Польща зобов'язалася визнавати назву «українець» як єдину. Та в офіційних документах Польщі 1921-1939 років й затверджених сеймом законодавчих актах почав вживатися архаїчний термін «руські», а в дужках «русінські», щоб не сплутати з російським поняттям «український».

Міністерство внутрішніх справ затвердило 1939 року нову «Політичну програму державної політики Польщі на Волині», в якій зазначалося, що назви «українець» і «український» стали символом ворожого Польщі напряму і відцентрового руху, який ставить за мету утворення України на землях, які входять до складу Польської держави і на яких одвічно проживають поляки.

Якщо ще 1922 року у Галичині діяло 2532 українські школи, то вже 1929 року їх було 749, а 1939 їх залишилося лише 139. На початку 1930-х років майже чотириста тисяч українських дітей були поза школою. Неписемність серед українців становила у Львівському воєводстві 29,2 відсотка, Тернопільському – 39,3, Станіславівському – 46 відсотків.

У липні 1924 року сейм прийняв закон про державну мову адміністрації та органів самоврядування. Згідно з цим законом польська мова визнавалася єдиною, обов'язковою для всіх державних органів та установ самоврядування. Винятком було те, що органи влади могли приймати заяви – письмові чи усні – від українців рідною мовою на території Львівського, Тернопільського і Станіславівського воєводств. Подібні винятки існували і в законі щодо офіційної мови суддів та прокуратури.

У вересні 1924 року вийшло розпорядження, в якому йшлося про осіб, які звертаються в органи влади рідною, а не

державною мовою. Від них вимагалося підтвердження польського громадянства і належності до цієї національності. За відсутності таких документів адміністрація не брала документів. Та вже у січні 1924 року сейм прийняв рішення, що офіційною мовою в судочинстві є виключно польська.

З 1930 року польські власті поступово почали закривати і середні школи з українською мовою навчання. Закрили гімназію у Тернополі, 1938 року – у Кременці. Із 138 загальноосвітніх середніх навчальних закладів Західної України 1939 року працювало лише п'ять державних українських та дві «утраквістичні» гімназії, де навчалося 2378 учнів. Гальмувалося видання підручників для українських шкіл. Комісія з рецензування книжок для українських шкіл була навіть проти написання підручників літературною українською мовою.

На Волині 1927 року почав втілюватися у життя проект державної асиміляції воєводи Генріха Юзевського, суть якого полягала у забезпеченні серед місцевого населення повної підтримки, то принаймні лояльності до Польської держави, головна ставка теж робилася на освіту, вчительські кадри й учнівську молодь.

За рівнем освіченості населення Волинського воєводства було одним із найвідсталіших у державі. 1921 року у воєводстві налічувалося 1 мільйон 78 тисяч осіб (або 75 відсотків), які не мали навіть початкової освіти. У містах відсоток немисльменних був вдвічі меншим, ніж на селі. Особливо гостро стояла проблема українського шкільництва. Так, якщо на початок 1919 року на Волині працювало 1050 початкових шкіл із українською мовою навчання, то 1939 року їх залишилося тільки вісім, тобто просвітництво фактично занепало.

Закон про організацію шкільництва від 31 липня 1924 року передбачав проведення шкільних плебісцитів – щорічне подання місцевим мешканцям декларацій про запровадження на території певного шкільного округу того чи іншого типу школи. Перший шкільний плебісцит відбувся на Волині 1925 року. Його результатом стала фактично повна ліквідація українського шкільництва.

У березні 1932 року польський сейм затвердив новий закон про школу. Провели докорінну реорганізацію початкових, середніх і фахових шкіл. Семикласна народна школа реорганізовувалась у початкові школи трьох ступенів. Школу першого ступеня дозволялося відкривати у місцевостях із кількістю дітей шкільного віку не менше шістдесят, другого ступеня – не менше триста п'ятдесят. Таким чином школи другого і третьо-

го ступеня могли бути відкритими лише у великих населених пунктах, куди діти з малих сіл не могли діставатися. Отже переважна кількість дітей закінчувала навчання після двох – трьох років перебування у школі.

Дискримінації зазнавали й вчителі-українці. Різними шляхами уряд зводив їх кількість до мінімуму. Призначення на роботу давалося у школи з переважаючим польським населенням. І, навпаки, вчителів-поляків призначали в школи, де переважали діти українців. На місцеві органи влади було покладено завдання стежити за поведінкою вчителів. Причиною звільнення з роботи вчителя-українця могла стати відмова приймати католицьку віру.

На території Галичини, Холмщини, Підляшшя 1935 року серед загальної кількості вчителів поляків було 77,7 відсотка, українців – 21,67, євреїв – 0,60. Лише у Бережанах було 35 відсотків українців-вчителів, Перемишлянах – 25, Бучачі – 22, Рогатині – 34. На західноукраїнських землях на одного вчителя припадало три школи і дві тисячі населення.

Політика польських властей щодо українців Холмщини набула особливої гостроти 1937 року, коли посилилася акція насильницької полонізації та окатоличення місцевого населення з застосуванням адміністративних заходів і залученням поліції та війська. Було розроблено навіть програму «деукраїнізації» всіх ділянок життя на Холмщині і Підляшші. На підставі владних розпоряджень у регіоні на всю потужність закипіла репресивно-асиміляційна діяльність.

За міжвоєнний період вищі навчальні заклади Польщі закінчило вісімдесят три тисячі осіб, але українців серед них було дуже мало. Польські власті ліквідували у головному місті Східної Галичини – Львові всі українські кафедри університету, який за Австро-Угорщини мав двомовний статус. На навчання до університету допускалися лише ті студенти, які служили у польській армії. У 1922-1923 роках українці у Львівському університеті становили лише чотири відсотки від усіх студентів. Польську адміністрацію лякала українська молодь, яка брала участь у національно-визвольних змаганнях. Тому уряд відмовлявся відкрити у Львові український університет, придумуючи щораз інші причини.

У липні 1921 року у Львові реорганізуються університетські курси в таємний університет з юридичним, філософським і медичним факультетами. Організований без дозволу властей «таємний» університет являв собою по суті імпрові-

зовані курси, що викладалися конспіративно. У 1921-1922 роках у ньому навчалося 1258 студентів, викладало 54 професори. Був організований таємний політехнічний інститут. Проіснував університет чотири роки. Проте нечувані переслідування польських властей, арешти, конфіскації навчальної бази призвели до того, що 1925 року українські вищі навчальні заклади перестали існувати. Польська адміністрація не допускала до викладання у Львівському університеті жодного професора і доцента української національності.

Під час австро-угорського панування кожен міг записатися на будь-який факультет, а при поляках прийом регулювали факультетські ради і сенат. Українців приймали лише до п'ятнадцяти відсотків. Багато українських студентів виїжджали для продовження навчання за кордон, особливо до Чехословаччини.

1933 року вийшов польський закон про обмеження української мови в адміністраціях, суді, школах тощо. Проте на Холмщині і Підляшші школи стали виключно польськими. Крім того, поляки почали вимагати, щоб і у церквах уживалася лише польська мова, щоб тією мовою вчилися основам православного віровчення. Як наслідок, коли польська влада видала наказ проповідувати в православних церквах по-польськи, українські священики зовсім перестали виголошувати проповіді.

Громадські товариства Холмщини і Підляшшя

З першого дня свого існування розгорнули активну діяльність українські товариства «Рідна школа» і «Просвіта». Саме їм вдалося врятувати українську школу від повного занепаду. Національний рух на Холмщині і Підляшші поживався в перші післявоєнні роки, коли з Наддніпрянщини почали переселятися політичні діячі, представники української інтелігенції. Вони активно пропагували українську національну ідею, стали організаторами політичного і культурного життя. 14 листопада 1919 року у Холмі створилося Товариство добротинності та освіти «Рідна хата». Зініціювали його на території Люблінського воєводства українські громадські активісти А. Васиньчук, Я. Павлік та інші. Історія Холмського осередку тісно пов'язана з діяльністю волинської «Рідної хати».

Центральне правління товариства «Рідна хата» розмістилося у театрі «Полонія» у Холмі. Тут також була розташована бібліотека, організовані драматичні секції, хор, гурток українських народних танців. Працювала друкарня, в якій видавався тижневик «Наше життя». Наклад його сягав понад три тисячі примірників, які розповсюджувалися не тільки на Холмщині і Підляшші, а й Волині.

Висока активність членів «Рідної хати» призвела до протистояння з польськими громадськими інституціями. 1921 року товариство було ліквідовано. Проте це не зупинило його діяльність. Активісти зверталися до української молоді, яка відвідувала польські школи, аби ті вчилися писати і читати українською мовою. Вони вороже налаштовували українців проти поляків, організовували бойкот будь-яким стосункам, наприклад, забороняли людям здавати молоко до польських молочарень. 1922 року влада була змушена дозволити легалізувати товариство. З особливої вказівки люблінського воеводи воно стало називатись «Русинське товариство».

1922 року у Холмі діяв аматорський театр, а невдовзі такі театри створили у Грубешівському, Томашівському і Білгорайському повітах. У середині 1926 року їх нараховувалося вже чотирнадцять.

Товариство започаткувало видавничу і реалізаційну роботу, в тому числі видань «Українське пасічництво», «Духовна бесіда», «Сільський господар», «Народна просвіта», мало свою приватну книгарню «Буг». У 1923-1924 роках видано «Холмський народний календар» і «Холмські народні колядки» під редакцією Миколи Ваврисевича.

1925 року товариство започаткувало будівництво у Холмі по вулиці Оболонській Українського народного дому. З цього приводу оголосили всенародну будову, а для залучення коштів випустили «квитки-цеглинки» вартістю п'ятдесят грошів. Ця акція дала змогу зібрати сім тисяч злотих, а вартість усього будівництва оцінювалася в сімнадцять тисяч. Решту коштів позичив колишній замістський суддя Олександр Рочняк.

По всій території Холмщини, Підляшшя виникали філії – клуби, пізніше «Просвітянські доми (хати)»; «Народні доми (хати)». При філіях товариства закладалися сільські споживчі кооперативи. Для підтримки кооперативного руху в Холмі створили Кооперативний банк, а 1927 року був закладений Український Народний банк.

«Рідна хата» постійно добивалася правового визнання потреб українців у культурно-освітній сфері. 1931 року поль-

ський уряд, занепокоєний ситуацією, що склалася між українським населенням, його громадськими і політичними інституціями та владою, заборонив діяльність товариства «Рідна хата». Зі шкіл та навчальних закладів витіснили українську мову.

У 1934-1935 роках «Рідна школа» налічувала 80123 члени (1910 гуртків), а «Просвіта» – 275324 члени (3071 читальня). Членів цих організацій польські власті розцінювали як активних ворогів освітньої державної політики. Зокрема вказувалося, що всі вчителі-українці є членами «Рідної школи», а їхні діти і родичі «переконані» націоналісти і члени ОУН. Наголошувалося, що спільно з греко-католицьким духовенством вони активно пропагують націоналізм серед українського суспільства, а польська адміністрація легковажить їх лояльністю до держави.

Власті часто спрямовували шовіністично виховану польську молодь на погром українських товариств і установ. Погромами українських громадських і культурних установ польські шовіністи відзначили десятиріччя захоплення Львова 1929 року. Наприклад 3 листопада 1928 року близько тисячі польських студентів вчинили погром редакції «Діло» у Львові. Подібні погроми відбувалися майже щороку у багатьох містах на західноукраїнських землях.

У боротьбі за українську школу активісти Рівненської повітової «Просвіти» зосередили всю свою роботу на селі: проводили збори, сходи мешканців, на яких роз'яснювали значення освіти рідною мовою. Такі збори, як правило, закінчувалися збором заяв з підписами селян про відкриття шкіл з українською мовою навчання. У вересні 1926 року у Рівному відбувся з'їзд просвітян – вчителів, присвячений питанням освіти, за участю представників Східної Галичини, Холмщини. Були розроблені освітні принципи на майбутнє, з урахуванням досвіду галичан.

Львівські «Просвіта» і «Рідна школа» на початку двадцятих років надали відчутну правову і матеріальну допомогу волинянам і холмщакам, прагнучи поширити діяльність на інші українські землі під Польщею. Щоб здолати сумнозвісний «сокальський кордон», на Волинь вислали галицьких інструкторів із «Рідної школи»; проводили спільні наради.

У відповідь на закон про шкільництво від 31 липня 1924 року (закон Грабського) і призначений у зв'язку з цим плебісцит, утравізм (шкільна двомовність) активісти й ін-

структори «Просвіти», «Рідної школи», «Союзу українок», «Пласту», «Рідної хати» (особливо на Холмщині і Підляшші) закликали українське населення заповнювати шкільні декларації, звертатись з листами до владних структур, друкували свої звернення на сторінках місцевої преси.

Рятуючи українську школу, громадські організації та їх активісти самі стали жертвою польської державної політики щодо українських громадських об'єднань. Наприкінці 20 – у 30-х роках їхня діяльність визначалася органами поліції вже як антидержавна, а це означало тотальний наступ на патріотично налаштовану українську інтелігенцію аж до повного її винищення. 1935 року урядовою постановою офіційно було заборонено вживати українську мову у школах (у тому числі спілкування дітей на перервах) і у церквах на Богослужіннях.

Початок знищення православ'я та закриття православних церков у Холмщині і Підляшші

Відразу ж після закінчення Першої світової війни і укладання Ризької мирної угоди польський католицький клір піднявся на відкриту боротьбу за повне знищення православ'я на території Польської держави, і в першу чергу, у Холмщині і Підляшші. У 1918-1920 роках поляки захопили триста двадцять православних храмів (було триста сімдесят). У розпорядженні двісті тридцяти тисяч православних українців залишилось лише п'ятдесят чотири церкви.

Серед перших жертв релігійного фанатичного запаморочення стали церква в селі Щебрешині Замістського повіту, збудована ще 1184 року і окраса слов'янства; церква святих першовчителів Кирила і Мефодія на Даниловій горі у Холмі. Наступною жертвою «християнської моралі» став собор Пречистої Божої Матері. 1921 року розпочалась робота по його перебудові на костел. Обдерли зі стін усі дорогі розписи і малюнки, викинули коштовний іконостас та інші прикраси. В середині храм побілили в білий колір, після чого освятили його на римо-католицький костел. З часом змінили й зовнішню форму храму і дзвіниці.

Уряд Ю. Пілсудського закрав абсолютну більшість православних храмів і монастирів. Коли холмські «біженці» почали повертатися з Росії, в усій Холмщині залишилося декілька православних церков і монастир у Яблочині на Підляшші. Однак це не змусило віруючих йти до костелу. То була перша прелюдія до жахливіших подій 1938 року, року повного розгулу релігійного і державного шовінізму.

Опинившись у межах Польської держави, православна церква продовжувала перебувати в юрисдикції патріархії Російської православної церкви. Патріарх Тихон указом від 27 вересня 1921 року заснував екзархат на чолі з патріаршим екзархом православної церкви у Польщі архієпископом Юрієм Ярошевським, який одночасно посів Варшавсько-Холмську кафедру. Таким чином православної церкви в межах Польщі було надане право автономії у складі РПЦ, а архієпископу Юрію – право обласного митрополита. З кінця 1921 року почалася інституалізація частини православної церкви в межах Польської держави в окрему церкву, яку можна іменувати Православна церква в Польщі.

За переписом 1921 року православних у Польщі було три мільйони сімсот тисяч осіб, а за переписом 1931 року – чотири мільйони. Серед православних у Польщі проживали українці, білоруси, поляки, росіяни. Римо-католиками були в основному поляки, греко-католиками – українці Східної Галичини, прихильниками Мойсеевої релігії – євреї.

Православне населення проживало переважно на сході відродженої Польщі. Власті побоювалися сусідства з Радянською Україною. Тому, незважаючи на проголошення автокефалії православної церкви в Польщі 1925 року, її правове врегулювання затяглося аж до кінця тридцятих років. Крім того, ще з 1921 року в Польщі почалася боротьба за зверхність у православній церкві між різними угрупованнями її ієрархії та кліру і навколоцерковними політичними об'єднаннями.

«Православний церковний Совет» на чолі із Н. Серебренниковим (Русское народное об'єднання) намагався взяти церковну владу у свої руки в межах цілої Польщі та планував провести у Варшаві з'їзд представників православних парафій. З'їзд не відбувся і головною причиною стала відсутність узгоджених дій і дозволу на це від канонічно чинних у межах Польщі єпископів. Не дав дозволу й архієпископ Юрій. Він заборонив дію Совету в межах Варшавсько-Холмської єпархії.

На початку 1922 року був розроблений внутрішній устрій православної церкви у Польщі на Соборах архиєреїв. До складу православної церкви входило п'ять єпархій: Волинська, Поліська, православні храми двадцяти шести благочинних повітів (Берестейського, Дорогичинського, Камінь-Каширського, Косовського, Лунинецького, Пінського, Пружанського, Сарненського (до 1931 року) і Столинського) Поліського воєводства; Гродненська (сімнадцять благочиній із повітів воєводств Білостокського: Августовського, Білостокського, Волковиського, Гродненського, Сокольського, Сувалкського і Новогрудського: Барановицького, Несвіжського, Слонімського), Віленська (сімнадцять благочиній повітів Віленського (Брацлавського, Віленського, Віленсько-Трокського, Молодочинського, Опшмянського, Постацького, Свенцянського) і Новогрудського (Воложинського, Лідського і Столпецького) воєводств) і Варшавсько-Холмська (приходи і їхні філії десяти воєводств: Варшавського, Лодзинського, Келецького, Люблінського, Познанського, Поморського, Краківського, Львівського, Тернопільського і Плеського).

При кожній єпархії православної церкви в Польщі діяла духовна консисторія із чотирьох-шістьох чоловік.

3 червня 1922 року на підставі положення про Синод діяв Священний синод Православної митрополії в Польщі, існування якого ухвалив Собор єпископів на третій сесії Собору 14-15 серпня 1922 року. При митрополитові був дорадчий орган – Митрополитальна рада. При Священному синоді також діяли комітети: шкільний, місіонерський, перекладу Богослужбових книг польською, українською, білоруською, чеською і російською мовами. У православній церкві в Польщі діяли також Вчена археологічна і археографічна комісії, комітет емеритального забезпечення православних священно- і церковнослужителів у Польщі, редакції часописів, синодальна друкарня, православне митрополитальне добротинне товариство.

Готували священників у духовних семінаріях Вільно і Кременця та на православному Богословському відділенні Варшавського університету ім. Ю. Пілсудського, які знаходилися на утриманні держави.

У перші роки після відновлення незалежності Польщі на Холмщині та Південному Підляшші, зрештою, як і в інших регіонах, пройшла перша хвиля руйнування православних храмів. Водночас державні власті старалися зберегти певну кількість недіючих церков навіть у місцевостях, де православне населення було численним. Стан православних храмів на території Холмщини та Південного Підляшшя 1929 року був таким: 67 церков висвячено чинними православними храмами, 165 на римо-католицькі костели, 96 церков зачинено, 24 спалено, 25 розібрано, чотири перебудовано на школи, одну – на дім.

До кінця 1930 року Люблінська римо-католицька церква перейняла у східних повітах Люблінського воєводства 144 православні храми, які окреслювалися як поунійські або полатинські. З-посеред них перейнято на основі розпоряджень австро-угорських властей 10 на основі рішень польських державних властей, а аж 122 «в результаті стихійної ревіндикації, здійсненої римо-католицьким населенням або духовенством».

У 1931-1932 роках православна церква у Польщі (у тому числі і Варшавсько-Холмська єпархія) нараховувала 29220 всіх працівників разом із церковно- і священнослужителями: один митрополит, чотири єпархіальних єпископи, два вікарних єпископи, двадцять членів консисторій, секретар Варшавської консисторії, секретар канцелярії Священного синоду, п'ять урядників консисторій, шість іздових, тисячу тридцять священників, триста сорок настоятелів церков, шістдесят вікаріїв священників, тисячу триста вісімдесят три псаломщиків, п'ятдесят три диякони.

Адміністративний устрій православної церкви в Польщі 1939 року був аналогічним устрою церкви в час проголошення автокефалії: всі храми п'яти єпархій склали єдину митрополію. 1938 року на чолі церкви стояв митрополит Діонісій (Валединський), який очолював також Варшавсько-Холмську єпархію. Вікарним єпископом Варшавсько-Холмської єпархії був єпископ Тимофій (Шретер). Юридичним радником Синоду призначили В. Сухенека-Сухецького (за походженням поляка). Стрижневою єпархією православної церкви у Польщі була українська Волинська єпархія, яка нараховувала сімсот шістьдесят парафій – Поліську, Гродненську, Віленську, Варшавсько-Холмську.

Виникненню міжконфесійних конфліктів та непорозумінь з урядом у питаннях власності інституцій, матеріального забезпечення єпископату, священнослужителів і кліру сприяла неврегульованість юридично-правових основ існування. Підвалини для цього були закладені ще Першою світовою війною. Тоді території Холмщини, Підляшшя, Волині, Полісся, де відбувалися воєнні дії російської, австрійської та німецької армій, зазнали величезних людських і матеріальних втрат, у тому числі культурно-мистецьких цінностей. Крім цього було насильно вивезено, виселено у червні-липні 1915 року в глибину Російської імперії триста тисяч православного українського населення, розселено там у тридцять семи губерніях.

Крім евакуйованого населення вивезли культові речі, Богослужбові та Богословські книги, церковне начиння, установи (Холмське Свято-Богородичне братство, друкарню, духовну семінарію; заміські гімназії, церковно-археологічний музей, братство; Родочинський і Турковицький жіночі монастирі), дзвони, які пізніше в цілому не повернули. Тому православні храми до повернення сюди евакуйованого населення (1918-1920) опинилися на деякий час зачиненими.

На Холмщині та Підляшші із 389 культових споруд 1918 року не діяло 111, знищено 59 і 150 «переведено» в римо-католицизм. Українцям, які повернулися з Росії, залишилося 63 церкви. Отже, за римо-католиками церков було більше вдвічі, ніж за українцями.

Відбиранням православних церков у повоєнні роки займалися римо-католицькі єпископи, ксьондзи, світські й військові. Така діяльність тривала до 1921 року, коли розробили юридичні документи щодо управління церковною власністю. Ще до того 1918 року Підляський ординарій Г. Пшездецький видав

розпорядження і наказував ксьондзам, щоб ті повернули закриті свого часу царським указом греко- чи римо-католицькі храми (які частково були поруйновані чи перероблені у свій час на православні церкви) і заново висвятили їх у католицькі. Ксьондзи-декани повинні були скласти інвентар майна цих святинь і передати його адміністрації ксьондза-пробоца, на території якого знаходиться «освячений дім Божий».

А прем'єр Морачевський 16 грудня 1918 року і міністр внутрішніх справ Тугут майно православної церкви секвестрували, тобто воно перейшло тимчасово до державної власності.

Отже, православна церква у Польщі фактично залишилася без власності й не була її позбавлена. Практично майже всі храми православної церкви переходили у тимчасову власність держави, а частково опинилися у володінні католиків. У Варшаві вважали, що у Волинському воєводстві з існуючих восьмисот церков достатньо триста шістдесят.

Із наявних 1923 року 1566 православних церков пропонували до використання православними тільки 554. На Люблінщині планували польські власті залишити всього чотирнадцять відсотків, на Поліссі – тридцять чотири, Волині – сорок п'ять. Та такі дії польського уряду проходили з великим опором населення та бунтами (особливо на Холмщині). Однак не скрізь українці чинили опір тискові з Варшави, зокрема у західних місцевостях, де було переважаюче польське етнічне середовище. Так гідно захистили свою церкву прихожани села Убродовичі Грубешівського повіту. Увесь православний люд разом з трьома священиками оточили церкву і не бажали віддавати ключі вїттові. Внаслідок цієї суперечки було поранено шістдесят і вбито десять чоловік. Але православні перемогли. Та все ж 1924 року у Варшавсько-Холмській єпархії було висвячено 164 православних храми на костели.

Варшавсько-Холмська єпархія зазнала втрат не тільки через «висвячення» православних церков у католицькі костели, а й через навмисні їх руйнування (нерідко передувало закриття храмів). Соборні храми у Холмі та Любліні були першими святинями, відібраними від українців. 1919 року поруйнували підземелля Холмського собору з гробницями єпископів, настоятелів собору і його ктиторів, православних і католиків, і повикидали з них кості. Знищили також цвинтар біля собору, а з порозриваних могил викинули навіть кості покійників, що роками біліли на цвинтарі.

12 грудня 1923 року на Конституційній комісії Польщі генерально розглянули та улагодили пропозиції щодо ревінди-

кації ряду костелів на Сході. Посол Сейму С. Хруцький зачитав дві пропозиції щодо загального закону відносно православних церков. Друга пропозиція про особливі справи передачі церков відкладалася до часу видання загального закону.

Незважаючи на те, що більшість членів Конституційної комісії схилилася до проголошених проектів, все ж польські національні кола прагнули здобути 1416 храмів. На цю тему тривали дискусії з 1923 по 1924 рік. С. Хруцький заявляв тоді, що на Холмщині і Підляшші (Люблінське воєводство) в українців віднято дев'яносто відсотків церков. Церковні об'єкти, що переходили до рук поляків, були пам'ятками історії і культури українського народу.

Не кращим було становище втрати церков українцями у Польщі і в наступні роки. 1927 року появилася надія на те, що польський уряд поверне частину хоча б православних храмів. Однак почалися нові домагання з боку римо-католицьких ієрархів.

Другий етап руйнування православних храмів на Холмщині та Південному Підляшші відбувся наприкінці двадцятих років. Державна адміністрація передбачала зруйнувати 97 церков. Після початку акції проти тих дій властей виступала православна ієрархія, вірні та українські парламентарії. Відомою тоді стала справа церкви св. Параскеви на вулиці Оболонській у Холмі. Протести населення допомогли призупинити її знесення (остаточно церкву розібрали 1931 року). Загалом зруйновано того року 23 храми.

Особливість православної церкви у Польщі полягала в тому, що більшість її віруючих були українцями, а найвищі ієрархи і духовенство – росіянами. Православне духовенство вороже поставилося як до Польської держави, так і до національних прагнень українського населення.

Позиція духовенства православної церкви викликала протести серед віруючих українців, які розпочали боротьбу за українізацію церкви. Вже 1924 року Варшавський Синод православної церкви змушений був дозволити Богослужіння українською мовою. Рух за українізацію знайшов своє відображення в ухвалах українського православного церковного з'їзду 5-6 червня 1927 року у Луцьку. Представники православної громади вимагали скликання Церковного Собору, запровадження української мови, відокремлення українських парафій з українськими єпископами на чолі.

Духовні та світські власті Польщі, врахувавши сумний досвід Брестської унії, вирішили не дозволяти ніякої унії

православної церкви з Римом, як це було у Бресті і зробило греко-католиків рівноправними з польським костелом. Вони категорично виступали проти збереження східного обряду, тому що саме врятування обряду дало можливість греко-католицькій церкві стати національною українською. Власти унеможлилювали участь греко-католицької церкви в окатоличенні православних. Вони розуміли, що національно свідоме греко-католицьке духовенство, схиляючи православних до союзу з Римом, не допустить їх ополячення. Тому Польща намагалася послабити вплив греко-католицької церкви на православну.

Спочатку польський уряд підтримував російську меншість православної церкви, оскільки боявся поширення в ній процесів українізації. Польські власті намагалися залучити російських вищих ієрархів православної церкви до співпраці з державою. До частини православного духовенства, яке цьому противилося, застосовувалася тактика його застрашування, інтернування і депортації за межі Польщі. Польський уряд до 1937 року щодо православної церкви проводив політику «доброзичливого нейтралітету», розраховуючи, що російські ієрархи допоможуть йому її полонізувати. Та це полякам не вдалося, бо московитське духовенство намагалася за будь-яку ціну зберегти російський характер церкви.

Православна церква не мала протекції Риму і стала центром асиміляційної репресивної політики Польщі. Незважаючи на те, що українська православна церква розірвала зв'язки з московською патріархією, розпочалася насильницька кампанія навернення православних до католицизму. У процесі примусового навернення до католицької віри польські власті повністю запозичили варварську практику більшовиків. Наприкінці тридцятих років, за короткий час, було знищено двісті православних храмів, а сто п'ятдесят передано католикам.

Полонізація Холмщини та Волині і руйнування храмів 1938 року*

Холмщина та Волинь наприкінці тридцятих років стали полігоном нової національної політики Польської держави, на цих територіях набрала вона найбільш гострих форм. 11 грудня 1936 року створено Координаційний комітет при Командуванні округу в Любліні, котрий охоплював своєю діяльністю п'ять південно-східних повітів Люблінського воєводства та Волинське. До складу Комітету ввійшли представники війська та понад двадцять польських громадських організацій.

4 червня 1937 року у Любліні відбулося пленарне засідання Координаційного комітету. Однією із сфер діяльності Комітету визнали організацію підготовки до проведення ревідикаційної акції. Керівником акції став командир третьої піхотної дивізії генерал Брунон Ольбрихт, а центром діяльності – Замостя, де перебував штаб дивізії. План акції отримав назву «Основні директиви щодо полонізації Холмщини». Провідною думкою програми був принцип «Усі православні Холмщини – це зручені поляки». Спираючись на цю ідею, виділили три категорії православного населення: байдужі до православної церкви, яких можна переконати перейти на католицизм, прив'язані до православ'я, які не були свідомими українцями, та національно свідомі українці.

У «Директивах» рекомендувалося, наприклад: «Слід пропагувати гасло, що поляки на території Холмщини мають спеціальну місію полонізації й тому на цій платформі повинні згуртувати всі свої сили». Планувалося реорганізувати мережу гмін (волостей) так, щоб польське населення мало перевагу. Передбачалася підтримка еміграції українського населення (і виселення з мішаних територій усіх непольських громадян) та втримання еміграції польського населення. Земля мала потрапити виключно у руки католиків, при тому із західних частин Люблінського воєводства.

Ревідикаційна акція спершу розпочалася наприкінці 1937 року у прикордонній зоні на Волині. Уже з січня 1938 року на Холмщині і Підляшші почалися радикальні дії проти православної церкви та українського населення. Ця акція мала бути реалізована у двох напрямках: поверненням до віросповідань своїх батьків, тобто конверсії з віросповідання і обрядів

* За Г. Купріяновичем.

нелатинських на віросповідання і обряд римо-католицький; полонізація православ'я – уведення польської мови до літургічного та щоденного життя православної церкви, створення і підтримка руху православних поляків.

У березні 1938 року генерал Брунон Ольбрихт так сформулював методи дій щодо православ'я: «У жодному разі не можна виступати проти православ'я... Йдеться про те..., щоб православна церква, за котру нині ніхто не може заступитися, була за наші польські гроші інструментом полонізаційним, а не русифікаційним». Він пропонував релігійну ревіндикацію здійснювати тихо, таємно, але нещадно за кожную родину і душу, щоб не провокувати офіційної боротьби з православ'ям. Пропонувалося заселити території римо-католицькими священиками і створити для них тридцять вісім нових штатних одиниць, ерегувати дванадцять нових парафій і утворити у Холмці римо-католицьку дієцезію з особливою орієнтацією на полонізацію, з вибором відповідного єпископа. Генерал Ольбрихт пропагував принцип, що жоден клаптик землі не повинен потрапити в руки інші, ніж польські.

До акції готували також польську громадську думку, поміщаючи статті про «українську небезпеку» на Холмщині, а православну церкву звинувачували у русифікаційній та українізаційній діяльності.

Дії, спрямовані безпосередньо на структури православної церкви, розпочалися навесні 1938 року, у період Великого посту та Великодніх свят. Усе почалося із закриття позаштатних і діючих неофіційно храмів. Траплялися випадки підпалів церков. Зліквідували також певну кількість офіційно існуючих парафій. Церкви, які за рішенням польських властей мали бути зачиненими, опечатали, а священиків карали за відправу Богослужінь у цих храмах. Рішуче усувалися священики, які не були офіційно затверджені державою. Чинився тиск на православне духовенство, щоби проповіді виголошувалися і уроки Закону Божого велися польською мовою.

Від весни 1938 року започатковано кампанію залякування українського православного населення Холмщини і Південного Підляшшя. Боївки польської молоді вибивали вікна у церквах. Усе частіше мали місце утиски з боку адміністрації, яка шантажувала українців, унезалежнюючи виконання урядових вказівок від переходу на католицизм. За участю війська і керівників влади зорганізовано офіційні урочистості переходу православних на католицизм. Тих, хто не погоджувався, лякали та переслідували.

Між серединою травня і серединою липня 1938 року на Холмщині та Південному Підляшші щодня у середньому нищилися доценту дві православні церкви. У ході руйнування не дотримано жодних принципів чи директив. Руйнувалося все, що здавалося владі зайвим, залишаючи православній церкві лише абсолютний мінімум. Руйнування храмів здійснювали команди пожежників, в'язні, військові формування саперів або найняті робітники. Відбувалося воно під охороною війська або поліції, котра часом перебувала з собаками. Поліціанти, залежно від ситуації та обставин, були з палицями або карабінами, часом із примкнутими багнетами. Загони перебували у села переважно вранці, у деяких випадках навіть вночі.

Перед початком руйнування виконавці акції зверталися часом до священників і змушували їх винести з храму дарохранительницю з дарами, а у випадку відмови погрожували ув'язненням. Проте часто перед руйнуванням храму вони не зв'язувалися з православним священником і під час розбирання знищували все оснащення храму, водночас профануючи його. Нищили і все, що переховувалося у храмі, наприклад, парафіяльні бібліотеки чи архіви. Були випадки осквернення храмів та прицерковних кладовищ. Представники властей демонстративно проявляли зневажливе ставлення до релігійних почуттів, заходячи до храму в шапці чи з собаками.

Православне населення почувалося безпорадним щодо подій, свідком яких було, тим більше, що впродовж попередніх кількох місяців піддавалося залякуванню. Християни збиралися довкола церкви, ридали та з жахом спостерігали за вандалізмом. Намагання переконати чиновників або поліцію припинити безчинство були безрезультатними. Акція руйнування практично відбувалася без активної протидії населення, оскільки довкола стояли війська та поліція і проти влади не кожен мав сміливість відкрито виступати. Багатьом бракувало віри в ефективність захисту святинь.

Та, однак, траплялися випадки супротиву повалення церков. Поліція розганяла збурене населення, цькуючи на людей собак, били мирян гумовими палицями, погрожували карабінами з багнетами. У деяких селах відбувалися бої, які закінчувалися побиттям правовірних. Людей, які захищали доступ до храмів, розганяли прикладами. І хоча смертельних випадків не було, все ж багато було постраждалих. Тих, хто відкрито противився руйнації храмів, заарештовували, а згодом судили або карали штрафом.

Розбирання храмів тривало від кількох годин до кількох-надцяти днів, якщо це були муровані церкви. Православним не давали змоги забрати оснащення церкви чи матеріали. Залишки будівельних матеріалів продавали або віддавали робітникам, котрі займалися поваленням церкви. Інколи залишки мурів розсипали на дорозі, а дерев'яних церков – продавали на опалення.

Ось як описує Іван Коровицький руйнування церкви в селі Пріорсь Томашівського повіту. «Другого липня приїхав віце-староста з війтом гміни Майдан Гірний. Оглянули церкву й вирішили її повалити. Однак віце-староста поставив умову, що церкву залишать у тому випадку, якщо люди перейдуть на католицтво. Коли ж ніхто не захотів зраджувати свою віру, то наступного дня о третій годині ранку прибуло шість поліціантів з робітниками. Мешканці села не дозволяли валити церкву. Війт із сусіднього села пригнав ще тридцять трьох робітників, але і це не допомогло, хоча поліція відганяла людей і біла гумовими кійками. Тоді поляки поїхали до Томашева й, повернувшись з староства, заявили православним, що церкву не будуть валити, а перероблять на костел, якщо дев'яносто відсотків православних змінять віру. Але так ніхто і не згодився переходити на римо-католицизм. 9 липня спозаранку приїхало у село п'ятдесят поліцаїв й багато робітників. Поліцаї розійшлись по селі й нікого не випускали з хат, а робітники тимчасом підрізали дзвіницю, розтягнули гаками та повалили церкву. Дошки, бруси й дзвони наказали перевезти до постерунку у село Майдан Гірний».

У селі Межиліссі Більського повіту повалили церкву 14 липня. Люди встигли повиносити й поховати цінні речі. Православні, здіймаючи дзвони, що їх купили кілька місяців перед тим, тричі, на прощання, вдарили у великий дзвін. Зібрані ридали й цілу ніч не опускали своєї святині. І цілу ніч у селі, почувши нещастя, вили собаки. Ранком на восьми тягаревих автах приїхали поліцаї та робітники. Поліція гумовими кійками розганяла народ й густо оточила церкву. Війт шукав священника, та той сховався у сусідньому селі. Робітники здирали дах, ламали й викидали з церкви образи та іконостас. Біля дванадцятої години звалили велику баню, потім пилками розрізали зверху донизу стіни церкви й розтягали їх мотузками. Біля третьої вночі, скінчивши свою каїнову працю, поліція й робітники від'їхали.

У селі Стенятині дерев'яна двокупольна (з трьома дзвонами) церква святого Юрія з 1918 по 1938 рік була закрита

польською владою. Християни ходили до церкви у Лаців або Жуличі Томашівського повіту. На початку червня 1938 року в село приїхали польські бандити «кракуси» валити церкву, але українці відігнали їх. Тоді бандити домовилися з польською поліцією з гміни Лаців. Через кілька днів поліція оточила церкву. «Кракуси» позносили драбини, ломи, сокири, розрізали пилами кути і валили на різні боки стіни. (З матеріалу поваленої церкви пізніше поляки збудували цегельню). Коли валили церкву, один із робітників зачепив за купол хреста і закричав: «Падай, руський Богу!». Поляки знімали образи, кидали на землю, розбивали, ламали, ще й осквернювали нецензурними словами. Цінні речі з церкви навантажили на фіри і повезли до Лацова.

У червні-липні 1938 року православна церква зазнала надзвичайно великих втрат, оскільки впродовж двох місяців на Холмщині та Підляшші було знищено поляками сто дванадцять церков, у тому числі шістнадцять новозбудованих після Першої світової війни, які не могли ніколи належати католикам. Це було викликано тим, що ще у квітні-травні польська влада дала добро на акцію закриття храмів, їх нищення та опечатання. Велику іскру серед поляків роздула і польська шовіністична преса, яка писала, що «... церкви – символ займанщини, які треба замінити на цеглу, щоб своїм виглядом не псували краєвиду, нагадуючи більшовицьку Росію».

Посли із Галичини та Волині у своїх критичних виступах на Сеймі протестували проти нищення святинь, серед яких були пам'ятки історії з XII століття. Пропозицію скликати комісію для вивчення цього ганебного дійства поляки не одобрили. Українське національно-демократичне об'єднання 1938 року видрукувало ґрунтовний матеріал щодо нищення церков. Були споряджені делегації до вищих урядовців (міністрів та віце-міністра) Польщі з протестами проти свавілля.

Митрополит Діонісій зустрічався з президентом держави, міністром віровизнань і освіти Свентославським, прем'єром Складковським. Діонісій також вислав телеграми на ім'я маршала Ридза-Сміглого, прем'єра Славо-Складковського і міністра Грабовського.

8-11 квітня митрополит Діонісій скликав надзвичайну сесію Священного Синоду православної церкви в Польщі. Синод видав послання до духовенства і віруючих із закликом вистояти у важкий час. А з 30 червня до 2 липня працювала скликана єпископатом надзвичайна конференція з участю духовенства і віруючих, на якій було обрано світську делегацію

для вручення спеціального «Меморіалу» урядові – прем'єрові, міністрові віровизнань і освіти, канцелярії президента, Українській парламентарній репрезентації, українським послам з Волині і головному комендантові поліції.

«Меморіал» вимагав негайно припинити акцію проти-православної пропаганди, повернути на місця виселених православних священиків та припинити нищення церков. Вимагалось скликати Собор і унормувати державно-церковні взаємини, а навчання Божого закону проводити рідною українською мовою.

У кінці року видано президентський декрет і подано розпорядження Ради міністрів Польщі на розгляд сейму з питань державно-церковних взаємин. У законопроекті йшлося і про церковні землі Волині, Холмщини, Підляшшя, Полісся і Білорусі, сто шістдесят тисяч якої держава забрала у повоєнний час.

Нищення храмів на Холмщині спричинили втрати на чотириста тисяч злотих. Православна ієрархія могла претендувати на відшкодування, проте міністерство віровизнань і освіти домоглося від єпископів православної церкви у Польщі подання у письмовій формі згоди на резигнацію. Таким чином православна церква втратила своє майно, нерухомість, не претендуючи на відшкодування.

Правове становище духовенства православної церкви в Польщі ще до видання декрету президента не було врегульоване. Заснована і діяла у складі Варшавсько-Холмської єпархії пенсійна каса духовенства, яка стала установою взаємної допомоги нижчого духовенства з метою забезпечення його родин.

Глава греко-католицької церкви митрополит А. Шептицький у листі-меморіалі до уряду Польщі гостро осудив варварське нищення православних святинь. Він писав, що у польському суспільстві репрезентувалося поганство. *«В тім становищі є всі українці. Терплять переслідування під претекстом, що є ворогами Польської держави. Терплять переслідування, бо ціле польське суспільство, за дуже рідким винятком, робить майже все, що тільки може, аби нищити українців на кожному полі життя – суспільного чи народного. В тій поганській акції помагає суспільству цілий апарат державної влади».*

«У 1930-х роках нищівний курс польської політики у відношенні до українців, під впливом якогось незрозумілого божевілья, посунувся так далеко, що нагадалися часи пере-

слідування перших християн римськими Неронами. На Холмщині збудовано або перетворено на костели сотні церков, у ХХ столітті, на очах цивілізованого світу, заорано цвинтарі, порозбивано кам'яні хрести, навіть не пошановано тлінних останків православних владик», – писав польський дослідник А. Хойновський. Підсумовуючи наслідки цієї варварської акції, відзначав, що чи не єдиним її «здобутком» було те, що вона «успішно збурила українське населення, примножуючи польській державності цілі маси непримиренних і палаючих бажанням помсти ворогів».

Одночасно з нищенням церков власті розгорнули репресії і проти священиків греко-католицької церкви за те, що співали пісню «Боже єдиний...», що не вчили у школах дітей польських державно-патріотичних пісень, відправляли панахиди на могилах вояків УГА, за виголошування патріотичних проповідей, посвячування прапорів українських культурно-освітніх товариств тощо. У 1938-1939 роках було репресовано п'ятсот греко-католицьких священиків. Із них сто тридцять п'ять ув'язнено, двадцять п'ять општрафовано на загальну суму 4795 злотих.

Намагаючись колонізувати українське населення, польські власті розпочали у 1938-1939 роках справжню війну за прізвища проти греко-католицьких священиків. Адміністрація, нехтуючи волею батьків, забороняла хрестити дітей в українському католицькому обряді і змушувала при виписуванні свідоцтва про народження спольщувати прізвища охрещуваних. Священики відмовлялися бути знаряддям колонізації своїх парафіян і зазнавали переслідувань. За неповні два роки засуджено сто двадцять двох греко-католицьких священики. Протягом цього періоду здійснено чотирнадцять бандитських нападів на священиків, а у листопаді 1938 року розгромлено духовну семінарію у Львові.

Польські студенти і гімназисти, одурманені повнізмом, поліція та військові підрозділи із Корпусу охорони прикордоння били священиків навіть у церквах, закидали камінням, шмагали шомполами, катували дружин священиків.

20 листопада 1938 року була оприлюднена заява – протест, який підписали греко-католицькі ієрархи на чолі з Андреем Шептицьким і дванадцять провідних та громадських діячів. У заяві висловлювався протест проти масових репресій польських властей і закликалося всіх українців до братньої солідарності з невинними жертвами для успішної оборони слухних справ української нації.

Після смерті Ю. Пілсудського польські генерали, поручники та капітани намагалися не допускати злиття національно небезпечних територій, відокремлювати Волинь від Малопольщі й Полісся. Стосовно українців рекомендували «тримати їх за лоба», всіляко підтримувати польський елемент у містах і селах, особливо військових осадників, розбудовувати польські організації, створювати шляхту загородову, шукати поляків серед православних і торувати дорогу до католицизму.

Президент Луцька підполковник М. Венжик так сформулював ще 1936 року основні ознаки політики Польщі на західноукраїнських землях: «Державний інтерес Польщі у східних воєводствах ґрунтується на містах, садибах, костелах. Без Львова і Вільна, без польських землевласників, без костелів у східних воєводствах ми були б тільки окупантами, оскільки село не є польським. Якщо ми хочемо будувати Польщу в східних воєводствах, то повинні зміцнювати там міста, садиби і костели». Характерно, що все це нагадувало імперську політику більшовицької Москви, тільки на сході України: зросійщення українських міст, насадження колгоспів, повне контролювання органами державної влади московської православної церкви.

Закінчення в середині липня 1938 року акції руйнування православних церков не принесло заспокоєння ситуації на Холмщині і Південному Підляшші. У наступних місяцях польська влада і військо продовжували акцію, основним елементом якої була полонізація і руйнування храмів. Власті використовували пригнічення і страх українців за штатні церкви і пожвавили заходи щодо запровадження до церкви польської мови.

Послідовно з Холмщини і Південного Підляшшя усувалися священики. Більшість із них відмовлялися залишати свої місця служіння, куди їх направив митрополит Діонісій. У серпні 1938 року відбувалися процеси, на котрих згаданих священиків засуджували на два або три тижні арешту і заставляли сплачувати штраф до двісті злотих.

Водночас тривала акція примушування православного населення до переходу на католицизм. Застосовували різні форми дискримінації українців: усунення їх з роботи, відбирання конесії, включення парцеляції землі. Полегшення передбачалося для тих, хто переходив на римо-католицьку віру. В результаті цих дій до середини 1939 року на католицизм перейшло до десяти відсотків православних Холмщини, в основному в Томашівському, Грубешівському та Білгорайському повітах.

Польський уряд планував 1939 року поширити дії на українців, котрі вже проявили свої ірредентистські прагнення, а 1940 року довести до кінця чистку на національно мішаних територіях. Остаточна реалізація плану в масштабі всього воеводства передбачалася на 1941 рік.

Цю програму не вдалося, на щастя, втілити в життя у зв'язку з початком Другої світової війни...

Боротьба за самостійність українців (УВО та ОУН)

Після Першої світової війни і невдач 1919-1921 років серед інтелігенції Галичини і емігрантів у Чехословаччині з'явилися націоналісти, які головним чином сповідували ліберальні та соціалістичні ідеї. Цей рух ставив собі за мету будівництво національної державності. 1920 року невелика група офіцерів підпільно заснувала у Празі Українську військову організацію (УВО), що прагнула продовжити збройну боротьбу проти польської окупації. Згодом її командиром обрали полковника Євгена Коновальця – галичанина, котрий очолював загони січових стрільців у східних українських арміях, видатного провідника у боротьбі за незалежність.

УВО готувала таємно демобілізованих ветеранів у Галичині та інтернованих солдатів у Чехословаччині до можливого антипольського повстання, а також проводила операції, спрямовані на дестабілізацію польського окупаційного режиму. Найважливішими актами стали замах на голову польської держави Ю. Пілсудського 1921 року та широка кампанія саботажу 1922 року.

Після 1923 року була визнана Антантою законність польської влади у Східній Галичині. З УВО вийшло багато випробуваних членів. Переслідування польської поліції змусили Є. Коновальця й велику частину проводу втікати з Галичини й заснувати штаб-квартиру за кордоном. Та провідники не думали відступати. Вони вербували гімназичну та університетську молодь. Довозили контрабандою із-за кордону часопис «Сурма». Одночасно створювалася мережа розгалужених осередків патріотично налаштованої молоді.

У кінці двадцятих років польський уряд розпочав масштабну акцію заселення українських земель польськими елементами. У сільській місцевості викупляв у поміщиків землі і заселяв на них польських селян з північних піщаних земель.

Внаслідок цієї акції на українські землі поляки переселили близько двісті тисяч поляків до сіл і близько сто тисяч – до міст.

Патріотично-радикальні політики і військові діячі зрозуміли, що мирними демократичними заявами та діями зупинити агресію польської влади не вдасться і приступили до радикальних заходів. У січні 1929 року у Відні заснована Організація українських націоналістів (ОУН). Революційно-політична формація ґрунтувалася на націоналістичній ідеології на всіх українських землях. Головою Центрального проводу ОУН було обрано полковника Євгена Коновальця. Керівництво УВО (ОУН) намагалось підняти авторитет організації, прагнучи революціонізувати українське суспільство, поглибити його непримиренне ставлення до Польської держави та готувати збройну боротьбу.

ОУН була набагато ширшою від завдань УВО, хоча лишалася «підпільною партією». Вона дотримувалась військових засад керівництва, конспіративних методів суворої дисципліни й проводила кампанію політичного терору проти Польської держави та її представників. ОУН намагалась опанувати всіма західноукраїнськими громадськими, політичними та економічними організаціями. Для розширення свого впливу ОУН проникала в різноманітні господарські, освітні та молодіжні організації, влаштовувала масові політичні демонстрації, студентські протести, бойкотування польських товарів, видавала численні газети й брошури, енергійно поширювала свої ідеї серед студентів, селян і робітників Галичини та Волині.

1930 року на окупованих землях Західної України склалася кризова ситуація, посилилася репресивна політика польських властей. Найкричущим порушенням прав українського населення була його «пацифікація» (умиротворення) польськими властями. За наказом польського уряду у вересні-листопаді в Галичині проведено часті репресії проти населення силами війська і поліції, знущання над провідниками українського політичного, громадського і культурного життя. По селах і містах знищувалися культурні установи, кооперативи, проводили масові арешти, фізично карали невинних людей.

У відповідь на шовіністичну політику і шовіністичні випадки проти українців польської влади по селах і містах прокотилася хвиля антипольських виступів: підпали маєтків польських панів, колоністів та осадників, пошкоджень телефонних і телеграфних ліній зв'язку, саботаж виконання рішень влади, напади на постерунки поліції і, навіть, фізичного

знищення організаторів антиукраїнських акцій. Підпали відбулися у тридцяти повітах східногалицьких воєводств.

Польська адміністрація вину за вказані протестаційні акти почала приписувати ОУН Є. Коновальця та урядовим установам Німеччини, комуністичній партії Західної України. 9 вересня 1930 року було арештовано групу депутатів сейму від опозиційного блоку «Центролів», а також ув'язнено шістьох українських депутатів. На території Східної Галичини польські власті зосередили сімнадцять рот війська, десять ескадронів кавалерії, мобілізували службовців повітових і волосних відділів поліції. Каральна операція охопила більше 325 населених пунктів трьох східногалицьких воєводств Польщі.

Проводилися масові арешти й побиття українців, закривали українські культурно-освітні, фінансово-економічні та спортивні установи і організації. Як вияв ворожнечі до Польської держави розглядалося каральними органами членство в легальних українських організаціях, навчання дітей в українських школах, передплата українських періодичних видань, заповнення офіційних документів українською мовою. Фізичні розправи над українським населенням стали повсякденним явищем і набули політичного характеру.

За період з 1 липня до 1 грудня 1930 року у Львівському, Тернопільському і Станіславівському воєводствах поліція арештувала 1739 чоловік, 1143 з них були віддані до суду. У вересні-жовтні польські власті розпустили двадцять вісім осередків спортивно-пожежного товариства «Луг», двадцять одне – спортивного товариства «Сокіл», двадцять одну філію «Просвіти», закрили українські гімназії в Тернополі, Рогатині, Станіславові і шостий клас гімназії у Львові. Закривалися українські кооперативні підприємства, активістів арештовували і катували, а їхнє майно спалювали.

Каральні операції польських властей у Західній Україні викликали широкий відгомін у світі. Справа пацифікації ускладнювала міжнародне становище Польщі та створювала їй негативний імідж. Колишній міністр ЗУНР В. Панейко, який підтримував контакти з ОУН і, зокрема, з Є. Коновальцем, подав петицію із скаргами на дії польських властей у секретаріат Ліги Націй. Українські депутати польського сейму теж писали до Ліги Націй з домаганням, щоб Ліга осудила репресивну політику Польщі і змусила її виконувати міжнародні зобов'язання щодо українців.

Польську владу непокоїли і дратували домагання до міжнародних організацій українських ідеологів щодо своїх прав

та суверенності Української держави. Особливого галасу наробила діяльність сенатора польського сейму Мілени Рудницької, яка під час зустрічі в Женеві з міністром закордонних справ Великобританії А. Гендерсом розповідала про незадоволення українців польським репресивним режимом. М. Рудницька безперестанно піднімала питання становища українців у Польщі перед високими посадовцями Англії та Німеччини. У Лондоні вона мала зустрічі з англійськими політиками, виступала на зборах у парламенті, Королівському інституті закордонних справ.

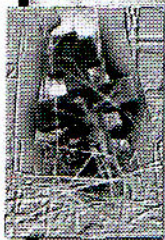
Завдяки виступам Мілени Рудницької справа набрала міжнародного розголосу. На її думку, українську справу врятував від занепаду відомий меморіал, підписаний шістдесятьма п'ятьма послами до Палати Громад, надісланий міністрові закордонних справ. Польський уряд з неприхованим роздратуванням стежив за безпрецедентною українською пропагандистською кампанією за кордоном, особливо за видавничими центрами ОУН в Німеччині, Литві, Женеві та Лондоні. Побожовання Варшави були небезпідставними, адже у 1930 – 1931 роках матеріали про «пацифікацію» в Західній Україні були у сто шістдесяти публікаціях англійської преси, вісімдесяти – чехословацької, чотиреста – німецької, двадцяти – французької і двадцяти публікаціях – італійської.

На засіданні Ліги Націй 19 січня 1931 року створили Комітет трьох у складі представників Англії, Італії і Норвегії, перед якими поставили питання вивчити ситуацію у Західній Україні. Поляки ж переконували членів Комітету, що проблему можна вирішити засобами польської внутрішньої політики. Польські документи «показували» інший бік медалі, тенденційно висвітлювали і фальсифікували перебіг подій на західноукраїнських землях під час «пацифікації».

Отже подальший розгляд українського питання було поставлено під загрозу і поступово воно почало відходити на задній план. У серпні 1931 року Західну Україну відвідали депутати англійського парламенту (лейбористи) Р. Девіс і Дж. Барр. Вони побували у Львові, Рогатині та на власні очі побачили результати «пацифікації».

На засіданні Ради Ліги Націй 1932 року сипалися докори польським властям та осуджували терористичну діяльність українців, звинувачуючи їх у використанні Ліги Націй для боротьби з Польською державою.

Мілена Рудницька, повернувшись з Лондона, Женеві і Брюсселя писала, що Польща втратила свій міжнародний ав-

торитет, оскільки не рахується з українцями як з державою. У Берліні, Женеві і Лондоні вийшло понад дві тисячі сімсот брошур про Польщу, недотримання нею зобов'язань щодо національних меншин, про пацифікацію. Та кожен протест, який надходив з-за кордону, польські посольства спростовували.

Уряд УНР виступив з різким протестом дій польських властей під час пацифікації. Офіційна Варшава намагалася нейтралізувати польські виступи населення Західної України і активізувала співпрацю із Державним центром УНР та українськими емігрантськими організаціями. У Варшаві утворили Український науковий інститут для вивчення проблем економіки, історії, культури, мови, літератури, релігійного та інтелектуального життя, україно-польських відносин. Чотири кафедри і секції очолили професори О. Лотоцький, Р. Смаль-Стоцький, Б. Лепкий.

Зацікавленість становищем на західноукраїнських землях у складі Польщі виявила Німеччина часів Веймарської республіки. Оскільки політичні діячі УНР, які прихильно ставилися до Польщі і Франції, були небажані, то німецький уряд для співпраці запрошував членів УВО-ОУН, угруповання колишнього гетьмана П. Скоропадського. Ще 1926 року міністерство закордонних справ Німеччини створило Український науковий інститут, аби українська інтелігенція могла ознайомитися з духовним життям німців, асигнувавши шістдесят чотири тисячі марок на стипендійний фонд для українців.

Перехід Українського наукового інституту під керівництво ОУН після 1933 року, активізація стосунків нацистського керівництва з даною організацією свідчили про те, що вони прагнули використати «українську карту» у своїй східній політиці. Контакти між ними тривали навіть тоді, коли після укладення 26 січня 1934 року декларації про незастосування сили між Польщею і Німеччиною, німці припинили відкрити підтримку українських націоналістів. Після укладення німецько-польського договору Є. Коновалець переїхав із Берліна до Женеви. Польська ж преса почала писати, що німецький уряд утримує ОУН і українські націоналісти запозичили свою ідеологію від німецьких нацистів.

ОУН вважала боротьбу з польським окупаційним режимом на західноукраїнських землях своїм першочерговим завданням. На початку 30-х ОУНівці влаштовують саботажі та «експропріацію» державних фондів, організують понад шістдесят замахів та вбивств. У відповідь на пацифікацію бо-

йовики ОУН вбивають Еміліана Чеховського (1932) – комісара польської поліції у Львові, у Варшаві 1934 року – міністра внутрішніх справ Польщі – Броніслава Перацького, а на знак протесту проти організації Москвою штучного голодомору в Україні член ОУН М. Лемик вбиває у Львові радянського консула Олексія Майлова (1933).

Політика насильства й конфронтації дорого коштувала ОУН. Командира її бойового загону Юліана Головацького 1930 року застрелив агент поліції, а молодих робітників Василя Біласа і Дмитра Данилишина – повісили.

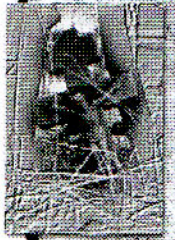
Згідно із декретом президента Польщі від 18 червня 1934 року було створено концентраційний табір для політв'язнів у Березі-Картузькій (офіційно названий «Місцем відособлення») на Поліссі, який заповнювали переважно українцями і створили умови перебування в'язнів за зразком німецьких фашистів.

Після вбивства Перацького польська поліція розпочала широку каральну операцію, внаслідок якої було накрито весь крайовий провід ОУН у Галичині. За антиурядові акції поліція заарештувала керівних діячів і членів ОУН, серед них – Степана Бандеру, Миколу Лебеда (які організували замах) і сотні рядових членів ОУН, яких судили і запроторили у концтабір у Березу-Картузьку.

Громадські, культурні та молодіжні організації засудили намагання ОУН підпорядкувати їх собі, що давало урядові привід для обмеження легальної діяльності українців. «Аморальність» ОУН гостро засудив і митрополит Андрей Шептицький. Однак підлеглий ОУН галицький крайовий провід, до якого входили Степан Бандера, Микола Лебедь, Ярослав Стецько, Іван Климов, Роман Шухевич, тримався тактики революційних подій. Більшості із них було менше двадцяти і вони ще не знали принижень і насильства, тому мріяли героїчно чинити опір польським властям.

В умовах загострення міжнародних відносин і з початком війни українці, на думку проводу ОУН, мали взятися за зброю і поквитатися з ворогами. Метою терористичних акцій, як зауважував С. Бандера, було «Задемонструвати єдність визвольного фронту, солідарність Західної України з протибільшовицькою боротьбою середніх та східних земель України та викорінити на Західній Україні комуністичну й агентурно-советофільську роботу серед українського населення».

Після замаху на радянського дипломата О. Майлова голова ОДПУ В. Менжинський 1934 року видав наказ про роздроблення плану дій для нейтралізації терористичних акцій

українського націоналістичного підпілля. Більшовицькі каральні органи активізували діяльність своєї агентури, яка діяла в ОУН. П. Судопланов після восьмирічної підготовки проник в оточення Є. Коновальця і став його довіреною особою, а 1938 року у Роттердамі вбив Євгена Коновальця. Це стало дошкульним ударом для руху інтегральних націоналістів. ОУН опинилася без досвідченого й загально визнаного вождя. Та організація уникла розвалу і продовжувала зростати.

Міжнародні події тридцятих років

У тридцятих роках українське питання все більше перетворювалося на його невід'ємний елемент. Великі Європейські держави дотримувалися правової основи Версальської системи мирних договорів, гарантій колективної безпеки та здійснювали політику ізоляціонізму. Радянський Союз, як і нацистська Німеччина, не обмежувалися моральними принципами. 1933 року, припинивши військове співробітництво з Німеччиною, СРСР шукав шляхи зближення із західними демократіями.

На радянсько-польські стосунки впливали обставини переломного періоду, які розпочалися економічною кризою. Українське питання було пов'язане з укладенням радянсько-польського договору про ненапад та Лігою Націй, а також впливом на нього фактора німецької політики.

Польська економіка була відрізана від найближчих зовнішніх ринків. Відсутність торгового договору з Радянським Союзом, митна війна і неврегульованість територіальних проблем з Німеччиною значно звужували її можливості. Угода з Німеччиною, підписана 1930 року, не принесла Польщі очікуваного результату. У Німеччині розпочалася істерична антипольська кампанія, яку підігравали офіційні представники німецького уряду. Вони заявляли, що поки не буде вирішене питання Коридору та Сілезії, миру з Польщею не досягти.

Саме в цей час польсько-французький союз почав втрачати антинімецьку спрямованість. Москва відмовила Польщі у початку переговорів щодо приєднання до договору з Радянським Союзом Румунії, Латвії, Естонії і Фінляндії. Однак це намагання зазнало краху, оскільки Москва ніяких пропозицій за останній час Польщі не робила та й від неї не отримувала.

1931 року Франція парафувала погоджений текст радянсько-французького договору про ненапад. Змінився зовнішньополітичний курс Франції щодо Польщі і французький

уряд перестав нав'язувати договір про ненапад з Радянським Союзом та з Польщею і Румунією. Польща сподівалася отримати від Москви гарантії безпеки на східному кордоні.

А тим часом 1932 року погіршилися німецько-польські стосунки. По всій лінії німецько-польського кордону виникали конфлікти на межі військових зіткнень. Заяви про «виправлення Версальських несправедливостей» стали звичним явищем у виступах німецьких політиків. Німецький уряд прагнув ізолювати Польщу на Сході і не допускати нормалізації стосунків із СРСР.

Врешті польському урядові вдалося 25 липня 1932 року підписати договір з Москвою про ненапад. А 23 грудня сторони обмінялися ратифікаційними грамотами, після чого договір про ненапад став чинним. Уклавши договір, поляки і комуністи почали боротьбу за утвердження своїх позицій в міжнародній політиці. Керівництво Польської держави чітко усвідомлювало, що всякі спроби перегляду існуючих кордонів неминуче викличуть активізацію українського питання у політиці багатьох держав, особливо Німеччини і Радянського Союзу.

У березні 1933 року Б. Муссоліні запропонував укласти «пакт чотирьох» великих європейських держав – Франції, Німеччини, Італії і Англії «Про згоду й співробітництво з метою підтримання миру». Йшлося про перегляд Версальської системи договорів, фактично про територіальні зміни в Європі. Франція відхилила проект пакту. Москва також почала наголошувати на антирадянському спрямуванні «пакту чотирьох».

У Варшаві зближення з СРСР стало лише засобом тиску на Німеччину, але існувала певна межа, яку польські політики не хотіли переступати, щоб не зашкодити стосункам з Німеччиною. Ю. Пілсудський і його оточення дещо легковажили небезпекою, яку почала створювати нацистська Німеччина, хоча урядовці розуміли, що новий реформатор Адольф Гітлер буде диктувати свої умови Польщі.

26 січня 1934 року польський посол Ю. Ліпський і міністр закордонних справ Німеччини К. фон Нефрат підписали в Берліні декларацію про незастосування сили. Через місяць вони підписали угоду про «моральне роззброєння», яка мала заборонити антипольську і антинімецьку пропаганду у засобах масової інформації обох держав. Та в декларації нічого не зазначалося про непорушність кордонів та права національних меншин.

13 лютого 1934 року Ю. Бек продовжив у Москві термін договорів про ненапад до 1945 року і про відсутність претензій щодо Ризького договору.

СРСР хотів прилучити до створення Східного пакту на випадок агресії з боку Німеччини Бельгію, Францію, Чехословаччину, Польщу, Латвію, Литву, Естонію та Фінляндію. Проте Ю. Бек відмовився від такого союзу, заявляючи, що у Польщі ненавидять Росію. Німеччина намагалася зірвати укладення пакту і вела переговори з Польщею. Зростала недовіра в радянсько-польських стосунках. У Москві побачили, що Польща повністю ввійшла в орбіту німецької політики, вістря якої спрямоване проти СРСР.

У вересні 1934 року тридцять країн Ліги Націй звернулися до СРСР вступити до цієї міжнародної організації. Та, як не дивно, Польща «вела скажену агітацію проти такого вступу СРСР в Лігу Націй». Польща боялася, що почнуть знову обговорюватися питання нацменшин, коли Москва стане членом Ліги і буде втручатися у польську політику на західноукраїнських землях. Ю. Бек, виступаючи у Лізі Націй, змальовував чудові картини життя українців у складі Польщі. Хоча справжній стан утисків і репресій був широко відомий світовій спільноті.

Після вступу СРСР у Лігу Націй радянсько-польські відносини не покращилися. Польща почала відкрито орієнтуватися на Німеччину. А в Берліні Польщу називали «великою державою» і натякали щодо здійснення спільних дій, зокрема щодо України.

1935 року Польщу відвідав підручний нацистського фюрера Г. Герінг. Зустрівшись з польським послом Ю. Ліпським, він заявив про готовність співпрацювати з польським урядом в районі інтересів для Польщі – на Україні, для Німеччини ж – на північному сході. Однак на той час пропозиції Герінга були авантюристичними.

Плани спільної експансії Польщі, Німеччини, Японії та Фінляндії проти Радянського Союзу принесли б для Польщі певну небезпеку, оскільки вона володіла Східною Галичиною і Волинню, територіями із змішаним українським та польським населенням. Польща могла тоді погодитись піти на український експеримент тільки спільно з Німеччиною, як головною опорою середньо-європейського блоку, але за умови, що відроджена Україна прийме на свою територію три мільйони українців з Польщі для забезпечення її повного володіння польсько-українськими провінціями.

Однак у цих умовах укладання Східного пакту стало неможливим, оскільки Польща і Німеччина були його противниками. Нацистське керівництво, розігруючи «українську карту», вдало маніпулювало нею у відносинах з Польщею. Однак вже 1935 року Український науковий інститут в Берліні передали із юрисдикції міністерства закордонних справ у відання міністерства освіти. Німецька армія розірвала зв'язки з ОУН, було укладено договір між польською поліцією і гестапо щодо спільної боротьби з комуністичними організаціями і ОУН. За цим договором після вдалого замаху ОУН на міністра внутрішніх справ Польщі Б. Перацького німецький уряд видав М. Лебеда польській поліції.

1934 року Польща відмовилася виконувати свої міжнародні зобов'язання про захист нацменшин. У Варшаві вважали, що внаслідок заходів польських каральних органів у 1934-1935 роках діяльність ОУН послаблена, а головне, що вона позбавлена підтримки інших держав. Поляки констатували, що ОУН перестала бути антипольською і її діяльність спрямована на боротьбу з більшовицьким режимом у Радянській Україні. СРСР і Польща, використовуючи сировинні і людські ресурси українських земель, вели нещадну боротьбу з національно-визвольним рухом українського народу.

Політичні маніпуляції в Європі (1937-1939)

Польща вела політику з вигідними для себе розрахунками. Динамічну зовнішню політику Ю. Бек впроваджував у життя, постійно озиравшись на А. Гітлера, намагаючись за всіляку ціну його не дратувати і не допускати конфліктів з Німеччиною. У 1937 – 1938 роках з подачі нацистської Німеччини посилювалися спекуляції навколо українського питання. Гітлерівська дипломатія прагнула розіграти «українську карту» підступним шляхом. Ю. Бек запевняв Г. Герінга, що у разі конфлікту Польща ніколи не стане на стороні більшовиків, а швидше підтримає Великобританію.

Справжні наміри Радянського Союзу і Польщі в українському питанні проявилися у 1938 – 1939 роках під час спроби населення Карпатської України вибороти незалежність. 29-30 вересня 1938 року у Мюнхені відбулася конференція за участю Німеччини, Франції, Італії і Великобританії, яка роз-

глянула претензії А. Гітлера до Чехословаччини. Бажаючи за будь-яку ціну умиритворити нацистського фюрера, ці країни погодилися на приєднання до рейху Чехословаччини, що була населена переважно німцями. У Варшаві, Бухаресті, Будапешті урядовці заметушилися, намагаючись досягнути домовленостей з нацистськими завойовниками. Польща старалася уникнути долі Чехословаччини.

Другого листопада 1938 року під час Віденського арбітражу міністр закордонних справ Німеччини не погодився на домагання Польщі і Угорщини про передачу останній Карпатської України та Словаччини. Було прийнято рішення про передачу Угорщині Ужгорода, Мукачево і Берегово з прилеглими районами. Німеччина та Італія передали Угорщині 11,9 тисячі квадратних кілометрів території Словаччини та Карпатської України.

Проти цього акту заперестувало населення Карпатської України, українці у Польщі та українська діаспора. Східна Україна захоплено сприйняла звістку про те, що Закарпаття 8 жовтня 1938 року домоглося автономії. Та в цей час уряди Польщі й Угорщини почали переговори про створення спільного кордону. На західноукраїнських землях прокотилася хвиля мітингів і демонстрацій. Ініціатором більшості з них стала ОУН.

11 жовтня близько двадцять тисяч осіб зібралося у Львові біля Угорського консульства з гаслами «Хай живе Україна!». Польська поліція брутально розігнала демонстрацію. У жовтні – грудні 1938 року почалися масові переходи польсько-чеського кордону членами ОУН. Польські власті розправлялися з «українськими терористами».

Мюнхенська угода, що означала капітуляцію перед вимогами А. Гітлера, викликала дипломатичне піднесення у Варшаві. Демонструвавши ще 1937 року договір про ненапад з Чехословаччиною, Польща наполягала її задовольнити свої територіальні претензії (області Тешину і Спишу із населенням 224 тисячі осіб). Польські власті змусили переїхати до Чехословаччини чеське населення, яке проживало в цих областях.

Такі дії Польщі не могли залишатися без негативних для неї наслідків. До кінця 1938 року у Берліні плани кардинально змінилися. Якщо спочатку нацистське керівництво не виключало можливість спільного з Польщею виступу проти СРСР, то у листопаді – грудні – передумало. Було вирішено завдати удару Чехословаччині, потім – Польщі, а далі – Фран-

ції та Англії. Військові дії проти СРСР переносилися на наступний період.

23 вересня 1938 року радянський уряд надіслав польському урядові заяву, в якій заявляв, що в разі переходу чехословацького кордону поляками буде змушений денонсувати договір про ненапад. На західному кордоні у бойовій готовності зосередилися тридцять стрілецьких і десять кавалерійських дивізій. Однак стало очевидним, що Радянський Союз опинився в міжнародній ізоляції і його політика колективної безпеки зазнала поразки.

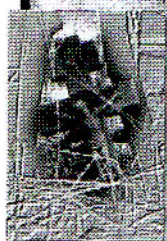
Для більшовиків найбільшу небезпеку становила ОУН, яка відстоювала інтереси української державності. Й. Сталін зазначав, що Є. Коновалець є агентом німецького фашизму і основною метою у зв'язку з діяльністю ОУН він вважав обезглавлення руху українського фашизму напередодні війни.

У Кремлі не відкидали можливості використання Карпатської України для здійснення Німеччиною експансіоністських намірів щодо УРСР. Тому радянське керівництво вдало, що українського питання не існує, що воно вигадане Німеччиною для розвалу держав Східної Європи.

Нереалізований український націоналізм був небезпечний як для Росії, так і для Польщі. Польща боялася бути оточеною, оскільки німецькі дипломати пускали погос, що Гітлер прагне об'єднати Карпатську Україну із Західною Україною або, навіть, з Радянською Україною. Польща занепокоїлася тим, що Німеччина може реалізувати плани створення Великої України. У Варшаві відчували, що це стосується життєвих планів Польської держави.

На переговорах 5-6 січня 1939 року в Берліні польський міністр заявив А. Гітлеру, що Карпатська Україна створює для Польщі великі труднощі, що населення – русини і вони не мають нічого спільного з населенням власне України, а слово Україна – це польське слово і означає спільні прикордонні землі. Й. Ріббентроп на переговорах у Берліні із поляками запевняв Ю. Бека, що Гітлер має великі інтереси в Радянській Україні, але тільки для того, щоб шкодити росіянам.

Москва і зокрема Й. Сталін занепокоїлися, що Польща після цих переговорів стане більш непередбачуваною. 10 березня 1939 року Сталін на XVIII з'їзді ВКП(б) багато говорив про приєднання до Закарпатської України Радянської України із населенням тридцять мільйонів осіб. Критика прозвучала не на Гітлера, а на демократичні країни Заходу, де зацікавлення

українським питанням було дуже великим. Тільки за останні чотири місяці 1938 року в англійських газетах і журналах було опубліковано дев'ятсот статей та матеріалів, присвячених українській темі. Це показало А. Гітлеру, що Радянський Союз не зацікавлений в існуванні Карпатської України, і він 12 березня 1939 року дав згоду Угорщині на поглинання Закарпаття.

Нацистське керівництво в Берліні не планувало укласти будь-який союз з Польщею. А у Варшаві не усвідомлювали наростаючої небезпеки, яка нависла над Польщею з боку Німеччини. На територію Польщі в цей час німецькі спецслужби засиляли сотні своїх агентів і їм було відомо все про польські маневри і плани польських штабів. Спільно з Угорщиною Польща посилювала підривні дії проти Карпатської України. На початку весни 1939 року А. Гітлер прийняв рішення покінчити з самостійним існуванням Чехословаччини. Карпатську Україну планувалося передати Угорщині, яка мала стати союзником Німеччини в європейській війні.

15 березня 1939 року німецька армія вступила до Чехословаччини, а угорські війська протягом двох днів окупували Закарпаття. Українська самооборона «Січ» зазнала поразки від угорців, а з півночі – поляків, котрі вважали Карпатську Україну загрозою для їхнього панування на західноукраїнських землях. У боях із сорокатисячною угорською армією полягло близько п'ять тисяч закарпатців і декілька сотень галичан.

Польща опинилася в ізоляції на своїх кордонах. Угорський генеральний штаб не видав на вимогу Польщі за погодженням із Берліном понад двісті українців – польських громадян. Цих «терористів із Східної Галичини», як їх називали польські власті, направили в розпорядження Німеччини. Угорська сторона погодилася утриматися від видачі Польщі січовиків, не переслідувати їх і дати можливість повернутися додому. Працівники Абверу приступили до створення Українського легіону із колишніх січовиків та оунівців, які переходили з Польщі. Фашистській верхівці в Берліні потрібно було, щоб зусиллями українців підготувати масові антипольські виступи у Західній Україні.

Події 1939 року показали, що Москва і Варшава все більше ставали заручниками своїх планів пошуку виходу із небезпечної ситуації. Незважаючи на те, що Польща остаточно відмовилася піти на союз з нацистською Німеччиною, в Москві продовжували розцінювати її як потенційного ворога.

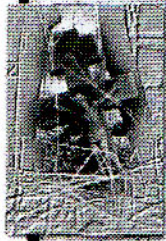
Союз Сталіна і Гітлера. Пакт Молотова-Ріббентропа

Щоби усунути загрозу світової війни, Москва 17 квітня 1939 року запропонувала Англії і Франції укласти угоду про взаємну допомогу і військову конвенцію. Радянську пропозицію інші сторони не сприйняли. Прем'єр-міністр Англії Н. Чемберлен оголосив у парламенті про надання допомоги Польщі, але відмовився від співпраці з Росією. Відповідною була реакція і Польщі. Саме того дня радянський посол О. Мерекалов провів у Берліні переговори з статс-секретарем міністерства закордонних справ Німеччини Е. Вейцекером, де посол висловився за співпрацю з Німеччиною.

Після зняття з посади М. Литвинова наркомом закордонних справ Й. Сталін призначив В. Молотова. Л. Берія почав розправлятися з «литвиновськими» кадрами і було замінено дев'яносто відсотків відповідальних працівників НКЗС, знищено сім заступників наркома, понад шістдесят послів. За порадою Сталіна з наркому звільнили всіх євреїв.

В. Молотов наголошував, що не хоче розривати контакти з Німеччиною та Італією. Вже у березні 1939 року А. Гітлер прийняв рішення діяти проти Польщі спільно з Москвою. Польща ж не відчувала великої небезпеки під боком. Польський міністр Ю. Бек покладав великі надії на польсько-французько-англійський союз і при зустрічі з радянськими дипломатами постійно заявляв про мирні наміри Польщі щодо Радянського Союзу.

Розуміючи наміри Й. Сталіна, А. Гітлер у переговорах виражав готовність надати свободу дій стосовно Західної України, Бесарабії та Прибалтики. У разі захоплення Польщі Німеччиною, володіння Західною Україною дало б можливість А. Гітлеру мати вигідний стратегічний плацдарм і засіб тиску на Радянський Союз. Планувалося використати високу національну свідомість населення Західної України, пов'язану із тривалими періодами боротьби за національну незалежність. Німеччина була зацікавлена в тому, щоб долучити до війни найбільше держав і народів, незадоволених своїм міжнародним статусом. Саме у цьому контексті у Берліні розроблялися програми використання «української карти» як одного з важливих засобів реалізації геополітичних планів А. Гітлера.

Проблема Західної України перетворювалася на один із ключових пунктів під час зіткнення геополітичних інтересів Радянського Союзу і Німеччини. Враховуючи сильні антирадянські настрої Варшави, Гітлер вважав неймовірним союз Польщі і Радянського Союзу. Але йому доводилося зважати на можливу рішучу протидію Москви при спробі окупувати Західну Україну.

У квітні 1939 року А. Гітлер дав наказ підготувати план нападу («Вайс») на Польщу, вважаючи малоімовірною участь СРСР у війні на боці Польщі. Радянському урядові вже у червні стали відомими плани фюрера, але це не перешкодило московським правителям розпочати переговори з нацистським фюрером про поділ Польщі. Берлін проявляв готовність до спільного поділу Польщі і передачі прибалтійських країн Радянському Союзу. Кремлівські політики дали згоду на нацистську агресію Польщі.

Адольф Гітлер заявляв своїм генералам: «Якщо Захід такий нерозумний і сліпий, що не може цього побачити, я буду докладати зусиль, щоб досягнути домовленості з Росією. Тоді я завдам удару по Заходу і після його поразки поверну об'єднані сили проти Радянського Союзу. Мені потрібна Україна». Гітлера не влаштовували поступові переговори з Москвою, він хотів розірвати англо-французько-радянські переговори і першого вересня напасти на Польщу.

У серпні відбулися зустрічі радянського і німецького керівництва. В. Молотов висунув ідею укладення договору про ненапад між СРСР і Німеччиною. Берлін дав згоду, заявивши, що не хоче більше терпіти польські провокації. Спроба створити єдиний фронт боротьби з нацистською Німеччиною на англо-французько-радянських переговорах 17 серпня в Москві була провалена, оскільки нікому не був вигідним союз проти Гітлера.

Польща не згодилася співпрацювати з Москвою, побоюючись в разі війни окупації її території більшовиками. Маршал Польщі Е. Ридз-Смігли заявляв, що з Німеччиною поляки ризикують втратити незалежність, а з росіянами – душу. Польський уряд і преса твердили, що вони не хочуть допомоги від комуністів. У Польщі розпочали збір добровільних внесків до створення на той час Фонду національної оборони.

21 серпня 1939 року А. Гітлер особисто звернувся до Й. Сталіна, наполягаючи на приїзді Й. Ріббентропа в Москву 22-23 серпня та підписання додаткового протоколу про ненапад. Йдучи на укладення пакту про ненапад з Німеччиною, Й. Ста-

лін забув, що німецький уряд, який легко розриває міжнародні зобов'язання, не стане дотримуватися пакту про ненапад. Обидва вожді ставилися один до одного з надзвичайною недовірою і кожен намагався налаштувати свій народ проти керівника іншої держави. А. Гітлер зробив антибільшовизм одним із основних принципів своєї ідеології ще двадцять років перед цим, поставивши його на друге місце після антисемітизму. Фюрер обіцяв своєму народові завоювати життєвий простір на Сході за рахунок Росії.

22 серпня Гітлер одержав запевняння Сталіна, що він зберігатиме дружній нейтралітет. Сталін же, виступаючи перед найвищим керівництвом СРСР, сказав, що Західна Європа піддасться серйозним хвилюванням і безпорядкам, що у цих умовах важко буде залишитися осторонь від конфлікту. Тому Радянський Союз змушений прийняти пропозицію Берліна. Сталін вважав, що першою перевагою, яку вони отримають, буде знищення Польщі до самих підступів до Варшави, включаючи Східну Галичину. Він був переконаний, що потрібно дотримуватись нейтралітету і надавати допомогу Німеччині, тобто робити все, аби війна тривала якнайдовше, з метою виснаження Рейху і капіталістичного англо-французького блоку.

22 серпня 1939 року під час наради з генералами А. Гітлер проголосив, що шлях його солдатам відкрито і через кілька тижнів він протягне Сталінові руку на спільному німецько-радянському кордоні, і разом з ним розпочне переділ світу. 23 серпня договір був підписаний. А. Гітлер домігся свого: термінової згоди СРСР не підтримувати Англію і Францію, якщо вони, виконуючи свої зобов'язання, прийдуть на допомогу Польщі у разі нападу на неї Німеччини.

Таємний протокол показав агресивні наміри кремлівського керівництва і його безпосередню участь у розв'язанні Другої світової війни. Досягнутий радянсько-німецький компроміс, який визначав подальшу долю Західної України, вніс істотні зміни в міжнародний характер українського питання. Нацистське керівництво, побоюючись викликати недовіру Сталіна, утрималося від організації повстання в Західній Україні як приводу для нападу німецької армії на Польщу. Українці, перебуваючи під враженням договору Ріббентропа-Молотова, відмовилися взяти участь у диверсіях на залізниці між Польщею і Румунією.

Зміни позиції Німеччини в українському питанні стали несподіванкою і для Проводу ОУН. Польський уряд також ні-

чого не запідозрив, знаючи про таємні домовленості у Москві. Навпаки, в умовах розігрування Радянським Союзом і Німеччиною «української карти» польське керівництво злочинно ігнорувало будь-які спроби досягнення польсько-українського порозуміння в Західній Україні. Поляки у цей час розпочали репресивні акції проти українських інституцій та членів громадських організацій. Поліція закривала українські товариства, проводила арешти громадських і політичних діячів. Найбільше переслідувалася ОУН.

Польський уряд ігнорував будь-які спроби українських політиків вибороти автономію у складі Польської держави. Українські політики сподівалися, що Польща оцінить заслуги українців перед нею у важкий час та змінить своє ставлення до українського питання. Однак Польща не була спроможна врегулювати співжиття з національними меншинами, зокрема українською. І в тому була її слабкість.

9

розділ

ДРУГА СВІТОВА ВІЙНА. НЕНАВІСТЬ ТА СТРАХ

...Поляки продовжували палити цілі села і вбивати людей восени 1943 та на початку 1944 року. Повністю були спалені села Молодятичі, Малків, Погоріле, а мешканці закатовані, постріляні або живцем спалені. Найстрашніших форм набрали ці акції у Шевченківські дні 1944 року, коли від 9 до 22 березня впродовж двох тижнів повністю спалили 35 сіл і замордували тисячі безневинних і безборонних мирних українців. Велось загальне винищення українського населення під гаслом «Од Вепша до Буга – чарна смуга».

ІХ розділ

ДРУГА СВІТОВА ВІЙНА. НЕНАВИСТЬ ТА СТРАХ

Окупація СРСР західноукраїнських земель (1939-1941)

Першого вересня 1939 року розпочалася Друга світова війна. За розпорядженням Й. Сталіна був створений Другий український фронт. Зосереджено на західному кордоні більше шістсот тисяч військ, чотири тисячі танків, дві тисячі літаків. Радянське командування дало наказ перейти кордон з Польщею і захистити населення Західної України та Західної Білорусії. Але ніхто не обмовився про приєднання до СРСР. Це було обумовлено тим, що радянський уряд повинен був якось обґрунтувати своє сумнівне становище союзника Німеччини. Тому у доповідях урядовців з Москви і у пресі звучало виправдання великої місії Росії, що вона визволила українців, своїх братів, з-під ярма польських поміщиків, що вона не може байдуже ставитися до того, щоб єдинокровні українці та білоруси, які проживають на території Польщі, були кинуті напризволяще, залишилися беззахисними.

Польська держава за чотири тижні перестала існувати. Як Сталін, так і Гітлер тріумфували і кожен по-своєму повторював, що Польща – «штучне утворення» і становить загрозу для європейського миру.

У другому пункті таємного додаткового договору між СРСР і Німеччиною від 23 серпня значилося, що на теренах, приналежних до Польської держави, сфери впливу Німеччини і СРСР будуть розмежовані приблизно по лінії Нарев, Вісла і Сян. Зазначалося також, що бажаним буде в інтересах обох договірних сторін збереження незалежної Польської держави, а питання кордонів такої держави остаточно вирішиться лише ходом майбутніх політичних подій.

17 вересня 1939 року послу Польщі в Москві Гжибовському вручили ноту про те, що Радянський Союз не може... байдуже ставитися до того, що єдинокровні українці і білоруси, проживаючі на території Польщі, покинуті напризво-

ляще, залишилися беззахисними. Тому був підписаний наказ військам перейти кордон і взяти під свій захист життя і майно населення Західної України і Західної Білорусії.

17 вересня 1939 року Червона армія перейшла кордон. Польська армія не передбачала одночасних бойових дій на Заході і Сході, тому наступ радянських військ катастрофічно погіршував її становище.

23 вересня радянські війська вступили на землі Холмщини і Підляшшя, які децю раніше зайняли німецькі війська. Радянське керівництво вимагало, аби «союзники» відступили за обумовлену таємним додатком лінію поділу територій. Непорозуміння між агресорами владналося через кілька днів і 28 вересня був підписаний новий договір про дружбу і кордони між СРСР і Німеччиною. До нього додавався Таємний додатковий протокол, за яким до сфери впливу СРСР відійшла територія Литовської держави, а до Німеччини – Люблінське і частина Варшавського воеводств. До документу прикладалася карта розділу Польщі, підписана Й. Сталіним та І. Ріббентропом.

Протягом вересня Радянський Союз і Німеччина остаточно розділили Польщу і Прибалтику, що разом з тим внесло корективи в долю Холмщини і Підляшшя.

Радянським військам довелося залишити Холмщину і Південне Підляшшя, куди знову мали вступити німецькі війська. Чимало українців покидали свої землі разом з більшовиками, аби почати «вільне» життя в Україні, вільно спілкуватися і вчити своїх дітей українською мовою, де їх ніхто не переслідуватиме за те, що вони українці.

Сталінський режим одразу ж оформив приєднання до Радянського Союзу українських земель, які за Ризьким договором входили до складу Польщі. Польська армія, яка з середини вересня 1939 року здалася більшовикам, частину зброї залишила польському населенню Галичини і Волині. У результаті вересневої кампанії Росія зайняла двісті тисяч квадратних кілометрів, на яких проживало тринадцять мільйонів осіб. Новоприєднані території включали майже всю Західну Україну, за винятком Холмщини, Лемківщини, Лівобережного Надсяння, Підляшшя, які ввійшли до Німеччини.

Окупація Західної України більшовиками тривала двадцять один місяць.

Для галичан, волинян, білорусів настали нові часи, запроваджувалися нові порядки. Більшовики видавали цю по-

дію як радісне свято і всенародне виявлення пригнобленого окупантами українського народу.

Другого жовтня голова Тимчасового управління міста Львова Єременко звернувся до населення з приводу звільнення Червоною армією західноукраїнських земель, встановлення влади народу. Ідентичні звернення були проголошені по всіх містах Західної України. У цій відозві до громадян Львова йшлося про велику місію уряду великого Радянського Союзу, який не залишився байдужим до злиденної тяжкої долі трудящих українців, білорусів, поляків і євреїв, які перебували в ярмі польської шляхти і зовсім кинуті ними в останній час напризволяще. Управління закликала зберігати цілковитий спокій в місті. Йшлося про те, що повинні продовжувати роботу заводи, фабрики, установи, школи, лікарні, крамниці, а також усі культурно-побутові установи – театри, кіно. Закінчувалася відозва гаслами «Хай живе Комуністична партія, Червона армія, Радянський Союз і звільнений народ Західної України!».

22 жовтня 1939 року були організовані вибори, де українців змушували голосувати за єдиний список кандидатів, котрі підтримували анексію Радянським Союзом Західної України.

Деякі політичні заходи Рад принесли західним українцям конкретні покращення в сфері освіти. До середини 1940 року початкових шкіл було шість тисяч дев'ятсот, із них – шість тисяч українських. Українська мова стала мовою викладання у перейменованому на честь Івана Франка Львівському університеті. Поліпшилося медичне обслуговування міського і сільського населення. Промислові й торговельні підприємства, що раніше контролювалися поляками і євреями, націоналізували. Найпопулярнішим кроком стала експропріація радянською владою польських землевласників і обіцянка перерозподілити між селянами їхні землі.

Населення Західної України, яке щиро вітало Червону армію і радянську владу, невдовзі відчуло, що потрапило в умови бідності й гніту набагато жорстокішого, ніж націоналістичний гніт небагатої авторитарної Польщі. Після проведення соціалістичних перетворень сталінський режим показав свою справжню суть.

Багато галичан, котрі вірили у визвольну місію більшовиків і радо їх зустрічали, через два роки були арештовані або страчені. У Львові на той час проживало триста сорок тисяч мешканців, сто тисяч із них – євреї. Крім того було ще тридцять п'ять тисяч євреїв-біженців. Із осені 1939 по осінь 1940 року радянська влада репресувала і депортувала до Сибіру без

суду і слідства 11730 осіб. Розчарування галичан було вельми великим.

Реформами Рад демонтувалися створені західними українцями політичні, соціально-економічні та культурні інфраструктури. Ліквідовувалося багато кооперативів, а інші реорганізовували на радянський зразок. Припинили свою діяльність бібліотеки та читальні товариства «Просвіта». Десятки тисяч галицьких активістів втікали до окупованої німцями Польщі.

Представники Радянської України, які майже всюди користувалися російською мовою, швидко розвіяли ілюзії про їхню хвалебну «українськість». Оскільки серед комуністів, а також чиновників, які прибували на західні землі «керувати», було багато євреїв, то серед галичан і волинян, як і поляків, почали зростати антисемітські настрої. Розчаровані галичани були і в колективізації експропрійованих земель, відібраних від польських землевласників.

Радянська влада націоналізувала приватні підприємства, заводи, фабрики на всій «визволеній» території. Так у Львові була привласнена більшовиками перша цукеркова фабрика Кліментини Авдікович-Глинської «Фортуна нова» (після 1945 року – «Світоч»). Ще 1924 року Андрей Шептицький позичив промисловцю і меценатці К. Авдікович-Глинській (вдові гімназійного професора у Перемишлі) велику суму і виділив власні приміщення для розвитку фабрики у Львові. З 1925 року куратором фабрики став К. Шептицький. На початку війни на фабриці працювало сто десять робітників. Під час війни вона випускала продукцію на військові потреби.

Новий режим з обережністю віднісся до релігійно-духовного життя західних українців. Спочатку впроваджувалися відносно незначні обмеження діяльності греко-католицької церкви. Священики повинні були мати спеціальні паспорти. За використання церков уряд вимагав високі податки. Згодом заборонили викладання релігії в школі, конфіскували церковні землі та посилили антирелігійну пропаганду. Аналогічна політика проводилася щодо православної церкви на Волині, де намагалися підпорядкувати її московському патріархові.

Навесні 1940 року режим розпочав широкомасштабні репресії як проти українців, так і поляків. Перша партія депортованих складалася з провідних польських, українських та єврейських політичних діячів, промисловців, землевласників, торговців, чиновників, юристів, відставних офіцерів та свя-

щеників. Пізніше арешт загрожував кожному, хто ототожнювався з українським націоналізмом. Депортували всіх, і тих, хто мав родичів за кордоном, чи листувався з ними, і тих, хто зайшов побачитися з друзями в момент їхнього арешту.

За двадцять один місяць окупації радянська влада депортувала близько чотириста тисяч українців, на схід – близько одного мільйона двісті тисяч поляків. Метод депортації більшовики почали застосовувати щодо українців ще з 1925 року, видавши проект постанови «Про переселення за межі України». За цим проектом з України виселялося шістдесят тисяч українців. З часом, коли фізичне знищення людей вже не могло пройти без уваги світового співтовариства, депортація перетворилася на основний засіб розправи над поневоленою нацією. Приводом для цього ставали необхідність робочої сили у Сибірських лісорозробках, будівництві промислових об'єктів, освоєнні цілини чи просто ненадійність окремих прошарків населення.

*Термін «депортація» має латинське коріння. У Римській імперії назву *deportatio* отримало покарання у формі вислання, за допомогою якого громадяни уникали смертної кари. Римське право детально регламентувало вигнання убивць, фальшивомонетників, інших правопорушників за межі держави, зазвичай на навколишні острови. У другій половині XIX століття депортація починає набирати нового змісту й масштабів. Політики вбачали в депортаціях ефективний метод вирішення складних міждержавних і внутрішніх проблем.*

Саме в радянській державі з-поміж інших репресивних методів було детально розроблено й випробувано технологію масових примусових виселень як найскладнішу форму насильницької міграції. Депортацію комуністичний режим розглядав як систему судових і адміністративних заходів, як примусове переселення громадян, групи осіб, народу, визнаних соціально й політично небезпечними, на спеціально виділені території. Депортація в радянській тоталітарній державі набула ознак крайніх форм дискримінації. В Україні партійно-державницьке керівництво зазвичай оправдовувало свої антигуманні дії проти будь-якої категорії населення, звинувачуючи в націоналізмі, націоналістичних ухилах, у співчутті націоналістичній контрреволюції.

Й. Сталін вважав, що «слід гнати, розстрілювати, знищувати кожного ворога народу і його родину». Довільний характер репресій був необхідним для створення атмосфери

страху, яка, після потреби в робочій силі, стала другою основною мотивацією для терору безпартійних. Депортованих позбавляли їхніх «малих» батьківщин, родинних і сусідських зв'язків, соціального становища, домівки і різного майна.

Нова радянська влада поділила галицьких і волинських українців на кулаків (куркулів), середняків і бідняків. Куркулями вважали господарів, які мали більші вікна в хаті, коня і корову. Ті, хто мав менші вікна і тільки корову – були середняками, а тих, хто не мав ні корови, ні коня, називалися бідняками. Куркулів, як ворогів народу, вивозили у Сибір із конфіскацією майна, а середняки і бідняки повинні були добровільно записуватися у колгосп, віддати власну землю, знаряддя праці і щодня працювати фактично безоплатно.

На тих, хто не хотів йти у колгоспи, накладали великі податки (м'ясо, молоко, гроші), мучили, били, лякали в'язницею та виселенням у Сибір. Деяких українців-яничар з місцевих мешканців та сусідніх сіл, які зразу ж вступили в комуністичну партію, поставили на посади бригадирів, ланкових та іздових. Часто їм сходило з рук крадійство колгоспного майна і місцева влада на це не реагувала. А хто з простих колгоспників украв хоча б п'ять буряків – отримував п'ять років ув'язнення.

Щоб вирватися з колгоспу селянин повинен був отримати паспорт і довідку, що його відпускають. Якщо селяни і мали якісь гроші, то купити продукти було неможливо: великі черги за цукром, борошном, ковбасою, а хліб – за картками – півкілограма на людину в день, чорний як земля на вигляд. А люди мовчали, налякані вивезенням у Сибір.

З початком Другої світової війни та в сорокових роках примусове виселення розглядалося комуністами як ефективний засіб інтеграції в тоталітарну систему нових регіонів, які в результаті територіального поділу опинилися в складі СРСР. На місце проживання корінних мешканців, які насильно вивозились у віддалені райони Росії, приїжджали десятки тисяч партійних, радянських службовців, військових, працівників репресивних структур різних національностей, здебільшого росіян.

Галичина і Волинь під німецькою владою (1941-1944)

Той, хто хоче миру,
повинен бути готовим до війни.
А. Гітлер.

22 червня 1941 року гітлерівська армія всупереч пакту про ненапад несподівано напала на Радянський Союз. Розпочалася війна титанічних масштабів і небаченої жорстокості. Уздовж фронту від Білого моря на півночі до Чорного на півдні тримільйонні німецькі війська та її союзники атакували радянські сили, які налічували понад два мільйони солдатів. Радянський уряд знехтував численними застереженнями про напад. Німці оточили і знищили величезну кількість військ, що були розташовані поблизу кордонів.

Україну німці здобули без особливих ускладнень. У вересні 1941 року вони заволоділи після запеклих боїв Києвом, захопивши 650 тисяч полонених. Через чотири місяці після вторгнення окупували майже всю Україну. Саме у цій війні відчулася відсутність підтримки мирного населення комуністичного режиму. На Західній Україні, де більшовики були особливо непопулярними, німців часто зустрічали як визволителів. На Східній Україні дехто думав, що німецький режим принесе полегшення від сталінських репресій.

Поспішний відступ Червоної армії мав трагічні наслідки для тисяч політичних в'язнів у тюрмах Західної України. Не в змозі вчасно їх евакуювати, протягом тижня з 22 по 29 червня 1941 року НКВС масово винищив в'язнів без огляду на те, які звинувачення проти них висувалися. Масові вбивства відбулися у Львові, Самборі та Станіславові, де загинуло понад десять тисяч людей. У Рівному, Луцьку закатували п'ять тисяч в'язнів. Схожі масові розстріли відбувалися у Дрогобичі на «Бригідках», у Ліську та інших містах. Ці звірські екзекуції посилили відразу до радянської влади.

Напередодні війни у Перемишлі всі тюрми були забиті. 22 червня вранці енкаведисти розділили в'язнів на дві групи. Меншу, до трьохсот осіб, під конвоєм з собаками повели Львівським трактом на схід у напрямку старих австрійських укріплень в околицях Селиськ і Яксманич. За Коровниками несподівано з-за Сяну прорвався невеличкий німецький відділ і звільнив в'язнів. Конвой з собаками розбігся. А другу групу із п'ятиста чоловік повели через Нижанковичі на Добромиль,

та під вечір привели до Солянуватки коло Добромиля. Вночі всіх постріляли і кинули в соляні шахти. Через два дні, як тільки більшовики втекли, туди подались рідні заарештованих шукати своїх. Німці боялися епідемії і засипали все вапном. (Через десятки років стане відомою кількість вбитих – їх було понад 3600).

Більшість українських націоналістичних організацій, таких як ОУН(б), ОУН(м), уряд УНР у вигнанні вважали нацистську Німеччину своїм союзником у боротьбі з СРСР. ОУН(б) взяло участь у формуванні диверсійних батальйонів «Нахтігаль» і «Роланд», ОУН(м) активно допомагала нацистам формувати окупаційну адміністрацію, взяла участь у формуванні 1943 року 14-ї дивізії СС «Галичина».

Представник УНР Т. Боровець створив організацію «Поліська Січ» для боротьби з радянськими військами на Волині. Проте керівництво гітлерівської Німеччини не вважало українських націоналістів союзниками і вбачало у них зручний засіб боротьби з радянською владою. Коли ОУН(б), очолювана Степаном Бандерою, 30 червня 1941 року у Львові спробувала проголосити незалежність України, німці заарештували лідерів організації за непокору і почали переслідування бандерівців.

Радянський Союз вивіз з України понад півтора тисячі заводів і понад десять мільйонів людей поза межі досяжності німців. НКВС у німецькому тилу залишив багато агентів для проникнення в німецький адміністративний апарат, особливо в поліцію, і стереження за поведінкою неевакуйованих.

У Галичині та на Волині всі керівні посади на промислових об'єктах, пошті, залізниці, лісництві, на колишніх фільварках передали полякам-фольксдойчерам, які ставились до українців ще гірше, ніж до 1939 року. Усі важливі державні та господарські посади аж до повітового рівня займали німці. Українці могли займати посади мера невеликого міста або поліцая.

Згідно з расовою доктриною нацистів усі слов'яни були людьми другого сорту і їхня роль зводилася до служіння німецькій расі. Гітлер і його соратники вважали Україну першочерговим об'єктом німецької колоніальної експансії, а українців – майбутніми рабами німецьких колоністів. Перші перемоги утвердили переконання Гітлера в тому, що йти на поступки українцям немає потреби. Тому, коли настав час призначення нацистського правителя України, фюрер вибрав Еріха Коха, відомого своєю жорстокістю, а також особливою ненавистю до слов'ян.

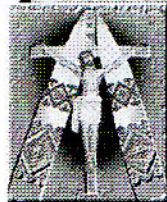
Еріх Кох відмовився встановити свою столицю у Києві, а вибрав невелике провінційне містечко Рівне. Замість того, щоб приєднати Галичину до решти України, німці перетворили її на один із районів Генерального губернаторства Польщі.

1 серпня 1941 року у Львові видано розпорядження уряду Генерал-губернаторства (генерал-губернатора Франка) про організацію адміністрації в окрузі (адміністративно-територіальна одиниця, введена на окупованій території фашистськими загарбниками, яка дорівнювала кільком областям – провінціям) Галичина. В ній йшлося про те, що цивільну адміністрацію на землях Галичини, що раніше належала до Польщі, приєднано до адміністрації Генерального губернаторства (Львівське, Тернопільське і Станіславівське воеводства). Округ Галичина, повідомлялося у розпорядженні, ділиться на окружні староства та виділені міста. На чолі окружного староства стоїть староста, а міста – міський староста. Урядовою мовою в Галичині з цього дня мала стати німецька. Не допускалися ні українська, ні польська мови. Постанови та інші законодавчі акти мали проголошуватися трьома мовами.

По всій окупованій території почалися геноцидні репресії – перш за все кидали в концентраційні табори, а потім масово знищували євреїв і радянських військовополонених. Більшість євреїв потрапили до рук нацистів, які в Україні утворили п'ятдесят гетто й понад сто вісімдесят концтаборів. За кілька місяців нацисти замордували приблизно вісімсот п'ятдесят тисяч євреїв, а у Києві за два дні у Бабиному яру вбили тридцять три тисячі євреїв. Із п'яти мільйонів вісімсот тисяч радянських військовополонених до кінця війни загинуло близько три мільйони триста тисяч, із них майже один мільйон триста тисяч – в Україні.

Німецька адміністрація вирішила ефективно використати порабовлені території і їх населення. Тож під децю зміненою назвою було збережено колгоспи. Завдяки скаженій експлуатації вісімдесят п'ять відсотків усього постачання Німеччині продуктами з окупованих радянських територій ввозилися з України. Німці планували перетворити Україну на цілком аграрну країну. Крім того, українців почали використовувати для примусової праці на промислових і сільськогосподарських підприємствах Німеччини. Із 2,8 остарбайтерів у Німеччині наприкінці війни 2,3 походили з України.

Шеф СС Генріх Гімmlер вважав, що потрібно знищити більшу частину української інтелігенції, від якої не було

практичної користі. Кох вважав, що трьох класів початкової школи для українців більш ніж достатньо. Він наказав згорти систему медичного обслуговування, аби підірвати біологічні сили українців. Однак у Галичині німецькі власті не поводитися так жорстоко, як у східних областях. Хоча і тут примусово вивозили у Німеччину, вилучали продукти, залишали міста напівголодними.

У Львові, який належав до Генерал-губернаторства, дозволили створити представницький орган – Український центральний комітет. УЦК при потребі обстоював інтереси українців перед нацистами, який у березні 1942 року перейшов у підпорядкування УЦК у Кракові. У Галичині, як і в Холмщині та Підляшші, мали змогу організовувати кооперативи та вести культурну діяльність.

Після приголомшливої поразки німців під Сталінградом навесні 1943 року нацистські власті прийняли рішення набрати до своєї армії німецьких мешканців східних територій. Губернатор Галичини Отто Вехтер звернувся до УЦК з пропозицією сформувати українську дивізію. Усе вище командування складалося з німців, а найманцями були українці. Але, щоб не дратувати Гітлера, вирішили цю дивізію назвати не українською, а добровільною дивізією СС «Галичина», у яку ввійшло понад тринадцять тисяч солдатів.

У той же час, як тільки вибухнула радянсько-німецька війна, місцевий український діяч Тарас Бульба-Боровець, близький до петлюрівського уряду УНР, що перебував на вигнанні у Варшаві, сформував нерегулярну частину під назвою «Поліська Січ» (пізніше перейменовану на Українську повстанську армію). Метою цього формування було вичистити регіон від залишків Червоної армії. Коли під кінець 1941 року німці спробували розпустити його частину, він повів своїх бійців у ліси, щоб воювати із німцями і більшовиками. 1942 року невеликі підрозділи створили на Волині члени ОУН(б) та ОУН(м), що ховалися від переслідування Коха. Але звірства окупантів примусили частину націоналістів почати боротьбу з фашистами на Волині 1944 року. Проте набагато активніше УПА діяла проти радянських та польських партизанів, підпільних загонів.

Для об'єднання всіх націоналістичних загонів ОУН(б) силоміць включила до своїх формувань підрозділи Боровця та ОУН(м), прибравши для них назву УПА. Головнокомандувачем призначили члена проводу ОУН(б), високопоставленого українського офіцера з щойно розформованого загону «Нахті-

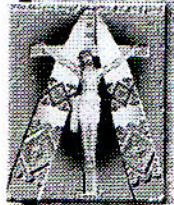
галь» Романа Шухевича. До кінця 1944 року чисельність УПА досягала сто тисяч чоловік.

УПА не лише виступала проти фашистів і більшовиків, а й ув'язалась в надзвичайно жорстокий конфлікт із поляками на мішаних українсько-польських землях Волині, Полісся та Холмщини. Багато із інтегральних націоналістів мріяли після закінчення війни вигнати поляків із територій, де українці становили більшість. У свою чергу польська підпільна націоналістична армія – Армія крайова (АК) не менш рішуче прагнула зберегти контроль над землями, що раніше входили до складу Польщі. Результатом цього стала кривава боротьба (яку часто підігрівали німці та провокували радянські партизани) між українськими і польськими силами за територію та зведення давніх рахунків.

Влітку озброєні поляки не дозволили селянам збирати врожай на землях колишніх колоністів, яких більшовики 1940 року вивезли у Сибір. Не всюди українська поліція мала змогу захистити безборонних селян. Селянська непокора часто виявлялася у сутичках, де основним знаряддям були коси, серпи, сокири та вила. Та згодом селяни діставали збройну допомогу від різних українських партизанських угруповань, а пізніше – від УПА.

На Поліссі і Волині діяли більшовицькі партизани, які разом з поляками грабували населення і розстрілювали націоналістів. Вдень німецькі каральні загони разом з польською гарантованою поліцією нападали на ті пограбовані села, грабували ще раз, розстрілювали селян і палили їхні оселі. Українські селяни, доведені до відчаю таким терором «визволителів» та «старших братів», взялися за зброю.

Найбільше страждало мирне населення. 1942 року поляки знищили кілька тисяч українських селян у переважно польських районах Холмщини, а у 1944 – 1945 роках – серед безборонної української меншості на захід від ріки Сян. На Волині 1943 року, як існувала версія серед поляків, українці і насамперед загони служби безпеки ОУН, вирізали шістдесят-вісімдесят тисяч поляків. Нещодавно обнародовані факти (знайдено офіційні документи) про це, що ці акції організувало НКВС. Так чи інакше, але і українські, і польські збройні загони, а також комуністичні російські диверсанти, брали участь у поголовній бойні, котра стала кривавим апогеєм ненависті між двома народами та поглиблювалася від покоління до покоління.

«Німецький період» просвітництва Холмщини і Підляшшя (1939-1944)

Після короткотривалого перебування радянських військ на холмських і підляських землях та їхнього відходу німецька армія в середині жовтня 1939 року ввійшла знову на Холмщину і Південне Підляшшя. Ці землі включили до складу Генерал-губернаторства, очоленого Гансом Франком. До складу Генерал-губернаторства включили всі землі довоєнної Польщі, за винятком прилучених до Рейху і тих частин Західної України та Західної Білорусії, що відійшли до СРСР.

Генерал-губернаторство охоплювало територію у дев'яносто п'ять тисяч квадратних кілометрів з населенням дванадцять мільйонів осіб. Його столицею став Краків. До губернаторства відійшли Лемківщина, частина Надсяння, Холмщина з півднем Підляшшя, що складало шістнадцять тисяч квадратних кілометрів українських етнічних земель з 1,2 мільйонами населення, в тому числі майже п'ятсот тисяч українців і близько двісті тисяч римо-католиків, для яких українська мова була рідною.

За німецькими даними населення Генерал-губернаторства – колишніх Краківського, Люблінського, Радомського і Варшавського воєводств складало десять мільйонів осіб, серед яких українців було шістсот тисяч, а сполонізованих українців – 188 тисяч осіб.

Однак, уже з вересня-жовтня 1939 року до червня 1944 року під німецькою окупацією на Холмщині та Підляшші українське життя змінилося на краще. Воно змінювалося в залежності від військово-політичної ситуації і, звичайно, настроїв німецьких окупантів. Німецька влада ставилася до українців толерантно. Ганс Франк наголошував, що не належить допускати до організації національної спільноти українців, але можна дозволити заснування допомогової організації.

Українські допомогові комітети виникли відразу ж з падінням Польщі. Тому німецькі місцеві власті були поставлені перед фактом. Таким став комітет у Кракові та на місцях. Усі дії українських комітетів перед встановленням німецької адміністрації були нею визнані. На Холмщині і Підляшші діяльність таких комітетів координувало Люблінське представництво УЦК. А безпосередню роботу щодо організації україн-

ського національного життя на місцях проводили УДК, які діяли у Холмі з філією у Володаві, Грубешові з філіями у Белзі та Угринові, Замості з філією у Тарногороді, Білій Підляшці з філіями у Тересполі, Янові та Вишничач. Окремо УДК діяли також у Радні, Красноставі та Любліні.

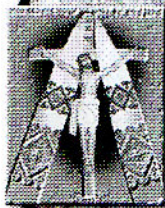
Холмщина і Підляшшя протягом століть зазнали найбільшої денаціоналізації внаслідок пригноблення і заборон то віри, то мови, або насильництва над волею людей. Українські вчителі, священики та організатори кооперативного руху на місцях стали основною рушійною організаторською та просвітительською силою по відродженню краю. Вони заснували мережу українських освітніх товариств, яких на початок 1943 року налічувалося на Холмщині і Підляшші 528.

15-16 березня 1940 року відбувся з'їзд культурно-освітніх діячів, що його провів УЦК. Рішення з'їзду були передані німецькій адміністрації, яка дала згоду на відкриття українських шкіл. Для її організації УЦК скерував на Холмщину і Підляшшя понад сто вчителів. Наприкінці 1940 року тут працювало шістсот вчителів, частина з яких мала вищу освіту. Лише в січні 1940 року школи отримали державний статус, а вчителі – державне утримання. Вони заклали основу українського шкільництва, якого на цих землях ні при жодних окупантах не було.

Уперше на Холмщині і Підляшші навчання в народних і фахових школах перейшло на українську мову. У Холмі у грудні 1939 року було відкрито українську початкову школу, до якої вступило 65 дітей, вже через два роки там навчалося 129 учнів. У Холмі діяла і українська гімназія, в якій поступило на навчання 579 хлопців і 407 дівчат. У кінці навчального року атестували 541 учня, решті навчання давалося тяжко і їх не допустили до продовження здобуття освіти. Директором гімназії був Михайло Білик, який одночасно очолював Українське освітнє товариство.

У жовтні 1940 року у Холмі відкрили ремісничу і технічну школи під керівництвом галичанина Василя Тракала. Створено підготовчі курси за гімназійною програмою (без латинської мови). До ремісничої школи прийняли 299 хлопців, до технічної – сто. Серед викладачів цих закладів було вісім вчителів-німців.

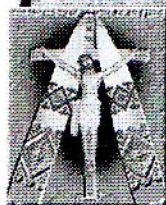
На Холмщині у Грубешові та Тарнові, у Підляшші – у Білій та Володаві відкрили українські торговельні школи, а на базі рільничої школи в Окашеві поблизу Холма створили українську сільськогосподарську школу.

освіти, серед них були вчителі церковно-приходських шкіл з часів Холмської губернії.

Враховуючи дефіцит учительських кадрів місцевого походження, українці звернулися до німецької адміністрації про дозвіл відкриття учительської семінарії у Володаві. 1943 року у Грубешові відкрили вчительську семінарію, в якій на першому курсі навчалось сто тридцять учнів.

Аби підтримати студентську молодь матеріально Українськими допомоговими комітетами були засновані стипендії місцевих громадських діячів, що загинули від рук польських підпільних формувань (Миколи Струтинського, Якова Войнаровського, Ференца Бориса). Більський УДК на Підляшші заснував «Стипендійний фонд імені сенатора Івана Пастернака», підступно вбитого 1943 року. Ці фонди для підтримки учнівської молоді, яка навчалася у вузах Львова, заснували у Холмі, Володаві та інших містах УДК. Під час релігійних та національних свят у селах і містах збирали кошти для підтримки цієї молоді.

Розквіт і проблеми українських церков (УГКЦ та УАПЦ)

Трагічні наслідки для греко-католиків Холмщини і Підляшшя мало відновлення православ'я, яке здійснював російський уряд під час панування на цих землях у 1815 – 1915 роках. Приблизно однакові за чисельність втрати частина населення холмсько-підляських земель зазнала через насильне приєднання греко-католицької церкви до російської православної церкви 1875 року (фактичну її ліквідацію). Загальні втрати українського етносу за сто років на цих землях становили понад двісті тисяч осіб.

На момент встановлення російської влади у Польському королівстві у Холмській греко-католицькій єпархії налічувалося близько шістсот парафій, розташованих у Люблінському, Сідлецькому, Белзькому, Мазовецькому, Августовському воєводствах, у Варшаві та Кракові, з них близько 440 – на холмсько-підляських землях. На початку XIX століття греко-католики становили більшість у Більському і Парчівському повітах – на Підляшші.

Підвалини до загальної ліквідації греко-католицької церкви почали закладатися в сорокових роках XIX століття. 1839 року була скасована унія у північно-західних губерніях Російської імперії. Цього ж року Холмська єпархію відокремили від Львівської митрополії і підпорядкували Ватикану. Враховуючи міцні традиції греко-католицької церкви, влада не насмілилася силовим методом ліквідувати Холмську єпархію, а обрала шлях поступової русифікації.

Разом з тим, синод РПЦ проводив активну агітаційну роботу серед греко-католицького духовенства та віруючих, схилиючи їх до повернення на православну віру. Це мало певні наслідки, бо число церковних громад, які переходили на православ'я постійно зростало. Навернені на православну віру парафії 1825 року передали у підпорядкування Мінському архієпископу, з 1828 року ними опікувався призначений російською владою благочинний, а 1834 року вони увійшли до новоствореної Варшавсько-Холмської єпархії, яку очолив архієпископ Антоній.

Російський уряд та синод РПЦ активно використовував існуючі в Галичині русофільські настрої. За єпископів Й. Войцицького та М. Куземського широко практикувалося переведення з Галичини священників українського походження,

які мали переорієнтувати українське населення Холмщини і Підляшшя на російський православний лад. Лише у сімдесяті роки ХІХ століття сюди переїхало з Галичини 155 священиків, хоч не всі вони виявлялися переконаними проповідниками політики Росії.

Відносно коротке толерантне ставлення російських властей до церковно-релігійних проблем українського населення краю закінчилося 1868 року. Урядову комісію у справах віросповідань Польського королівства підпорядкували загальноімперському департаменту закордонних віросповідань. Крім того на релігійну ситуацію негативно вплинуло запроваджене 1871 року обов'язкове вживання російської мови в офіційній сфері та усіх органах влади, серед них й церковних. Єпископ М. Куземський повернувся до Львова, а його місце зайняв Маркел Попель, який активно переконував греко-католицьке духовенство та мирян про перехід до православ'я та приєднання єпархії до РПЦ.

На початку 1875 року згоду про приєднання до Московського патріархату дали 120 парафій та Холмська духовна консисторія. Імператор Олександр II «дозволив» прийняти Холмську єпархію до РПЦ – «матері руських церков».

1883 року після «возз'єднання» церков у Холмській єпархії нараховувалося 83 тисячі «упорствуючих» та біля дев'ять тисяч тих, хто «коливався» у прийнятті вибору. На виконання царського указу російська влада почала «приєднувати» греко-католиків Холмщини та Підляшшя до РПЦ збройною силою. В села, мешканці яких виявляли особливу впертість, направляли військові підрозділи, дії яких призвели до арештів та людських жертв. Зокрема, у підляському селі Притуліні загинуло тринадцять, у Дрилеві – п'ять осіб. Заарештовано біля двісті уніатів, з яких 52 засуджені від чотирьох до шести років ув'язнення, більше шістсот депортовано до внутрішніх губерній Росії. Одночасно сімдесят священиків ув'язнили або заслали до етнічних російських губерній, а шістдесят – депортовано до Галичини.

Наступні тридцять років не стали періодом порозуміння між правлячою російською православною та греко-католицькою церквами. Перехід віруючих на католицьку віру відбувався виключно з дозволу холмського-православного єпископа та синоду РПЦ.

Проблеми у стосунках панівної в Росії православної церкви з іншими церквами та релігійними центрами змусили російського царя 17 квітня 1905 року видати указ про віль-

ний вибір віросповідання. Ним, зокрема дозволялася римо-католицька, але заборонялася греко-католицька церква. Російська влада сподівалася, що після указу для «упорствующих» українців у релігійному питанні не залишиться вибору – вони всі перейдуть на православну віру, як найближчу за канонами і традиціями.

Сподівання російської влади і одержавленої РПЦ не виправдалися. Протягом 1905 – 1907 років у західних губерніях Росії на католицьку віру перейшло понад 170 тисяч осіб, серед них у Варшавській єпархії – 6590, у Волинській – 953, у Гродненській – 6170, у Холмській – 120 тисяч осіб.

Якщо православне населення 1904 року Холмщини та Підляшшя становило 270 тисяч осіб, то 1905 року православними залишилося 230537. Від часу ліквідації греко-католицької церкви 1875 року українське населення Холмщини і Підляшшя скоротилося на 147376 осіб. Такі великі втрати воно не змогло відновити протягом усього часу існування на своїй історичній батьківщині, тому й було безсиле чинити реальний опір русифікації та колонізації.

Незавидна доля спіткала також галицьких українців, котрі потрапили під російську опіку та окупацію. Царський уряд відразу дав зрозуміти, що він не вважає Східну Галичину якимсь новим і тимчасовим завоюванням, називаючи її «давньою руською землею». Після 1905 року за наказом царя було закрито всі українські культурні установи, кооперативні й періодичні видання. Особливо масивних атак зазнала греко-католицька церква після окупації Галичини, Буковини 1914 року російськими військами.

Гаслом окупаційної російської влади було «кінець українству». Заборонялося вживати українську мову, але поляків ця заборона не стосувалася. Під заборонаю були українські товариства, установи, насильно насаджувалось російське православ'я. Проходили масові обшуки, арешти, депортації українців, інтелігенції, греко-католицького духовенства в Сибір. До Росії вивозили сотні греко-католицьких священників, а натомість ставили православних попів. За короткий період депортували понад дванадцять тисяч галицьких свідомих українців.

1914 року заарештували й вивезли до Суздаля митрополита Андрея Шептицького, який відмовився рятуватися від росіян утечею. Безстрашна поведінка митрополита протягом усієї Першої світової війни надихала його земляків і значно сприяла дальшому зростанню його популярності.

Уже в міжвоєнний період греко-католицька церква була тільки однією із багатьох і не могла розраховувати на безумовну вірність їй усіх галицьких українців.

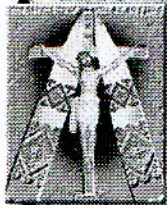
До 1939 року греко-католицька церква у трьох східно-галицьких воєводствах і Лемківщині мала 2284 священики, 2491 парафію при 3587 тисячах віруючих. Того часу римокатолицька церква нараховувала на території Східної Галичини лише 881 священика в 707 парафіях, 730 костелах і 1032 каплицях.

Та все ж у Східній Галичині найбільшою і найвпливовішою організацією лишалася греко-католицька церква. Існування і діяльність греко-католицької церкви мали подвійний вплив на українське державотворення. З одного боку, залежна від Ватикану уніатська церква формувала універсальний західноєвропейський католицький менталітет, який відрізнявся від православного візантійського. З іншого, – за часів панування Польщі, особливо в міжвоєнний період, греко-католицька церква ідентифікувала національну належність українців Галичини, зберігала українську окремішність краю, допомагала попри всі історичні катаклізми втримати «український дух». Вона стала єдиним чинником східногалицького суспільства і мала величезний авторитет в усіх верствах населення.

ГКЦ мала цілу мережу молодіжних організацій, жіночих товариств і навіть Українську католицьку національну партію. Масовий зліт «Молодь за Христа» 1933 року зібрав понад п'ятдесят тисяч учасників. Церква сприяла прогресові у шкільництві. 1928 року вона заснувала єдиний український вищий навчальний заклад у Польщі – Теологічну академію у Львові, ректором якої був Йосип Сліпий. Також засновано три нових семінарії.

Законодавчим актом, який юридично оформив стосунки між польським державним апаратом і греко-католицькою церквою, став конкордат, підписаний між Ватиканом і Польщею 10 лютого 1925 року. Конкордат встановлював конкретні правила у стосунках між державою, яка виражала інтереси польського населення і греко-католицькою церквою, українською за своєю суттю. 8 вересня 1925 року греко-католицькі єпископи склали присягу на вірність Польській Речі Посполитій.

Ієрархія церкви та її духовенство боролися за дотримання тих прав, які були гарантовані українцям законами і договорами. Вони гостро реагували на несприйняття урядом та польським суспільством української ідеї загалом, на ігнору-

вання прагнень українців мати свою вищу школу, на шкільну політику польських властей, дискримінацію української мови і культури, на політичні репресії, денаціоналізацію Волині і Полісся. Греко-католицьке духовенство в цих умовах визнавало рацію існування українського націоналізму, який єдиний, крім християнства, міг протидіяти більшовицькому комуністичному тоталітаризмові.

У міжвоєнний період греко-католицька церква своїми досягненнями завдячує митрополитові Андрею Шептицькому. Переконаність Шептицького в тому, що греко-католицька церква – це суто українська установа, яка повинна берегти східні традиції та підтримувати національні прагнення свого народу, сприяла зростанню його популярності. Цей підхід призвів до конфлікту між ним і частиною церковної ієрархії на чолі з єпископом Хомишиним та Василіанським орденом, які скоріше наголошували на своїх зв'язках з римо-католицизмом, ніж на самобутності їхньої церкви.

Митрополит Андрей Шептицький справляв значний вплив на політичне життя. У тридцятих роках він енергійно протестував проти кампанії пацифікації, а через п'ять років підтримував політику нормалізації. Маючи тісні взаємини з поміркованою частиною УНДО, Шептицький засуджував як націонал-екстремістів, так і комуністів, постійно обстоюючи необхідність вищих цінностей, ширшого бачення ситуації.

Під час Другої світової війни митрополит Андрей Шептицький не лише дав притулок у своїх монастирях сотням євреїв, а й використовував свої проповіді, щоб відкрито засуджувати винищення їх нацистами. 1943 року у рапорті Гімлерові повідомлялося, що митрополит рішуче виступає проти антисемітських злочинів нацистів, що він дійшов висновку про те, що фашизм – це більше зло, ніж комунізм.

1944 року більшовики, зайнявши Західну Україну, швидко і безкомпромісно насадили націоналістично настроєним галичанам свою владу. Негайно почалися репресії проти греко-католицької церкви, оскільки вона була найміцнішою ланкою між західними українцями та Заходом й діяла головним чином як церква національна. Після окупації Львова митрополита Андрея Шептицького посадили під домашній арешт.

Сигналом до кампанії, спрямованої проти греко-католицької церкви, послужила смерть 1 листопада 1944 року Андрея Шептицького. У пресі почали з'являтися статті, які звинувачували церкву в колабораціонізмі з нацистами й під-

тримці українського підпілля. За памфлетами та наклепами пішли арешти й заслання до Сибіру за явно сфабрикованими звинуваченнями усієї греко-католицької ієрархії. Наступника Андрея Шептицького – Йосипа Сліпого заслали до концтабору в Сибір. Розпочалася також підготовка примусового включення греко-католицької церкви до підпорядкованої Москві російської православної церкви.

У той час, як у Галичині згуртовувалися сили греко-католицької віри, у Холмщині, Підляшші, Лемківщині йшла боротьба за існування православної церкви, в Радянській Україні ще 1918 року почалася кампанія по розірванню зв'язків з московською православною церквою і започаткуванню самостійної української православної церкви. Була створена Всеукраїнська Церковна рада. Однак новообраний патріарх російської православної церкви Тихон і майже всі православні ієрархи в Україні почали опиратися і затіяли запеклу боротьбу з впливом Всеукраїнської Церковної ради. Таке відверто вороже ставлення утримувало багатьох священиків і мирян від переходу на бік автокефалів.

Під час Собору 21 жовтня 1921 року, на який зібралось п'ятсот делегатів (у тому числі 64 священики), Рада зробила рішучий крок. Вона знехтувала канонами і проігнорувала погрози ієрархів, обравши митрополитом одного із своїх членів священика Василя Липківського. Він тут же висвятив архієпископа й чотирьох єпископів. Вони в свою чергу рукопоклали кількасот священиків та дяків. Далі Рада підтвердила свою попередню ухвалу створити Українську автокефальну православну церкву.

Нова церква швидко зростала і 1924 року мала вже тридцять єпископів, півтори тисячі священиків, понад одинадцять парафій та мільйони віруючих. До неї приєдналося багато парафій у Сполучених Штатах, Канаді та Європі, де проживала діаспора. На відміну від традиційного православ'я, що пишалось своєю консервативністю, українська церква впровадила численні нововведення, як, зокрема, користування у церковних відправах українською мовою замість церковнослов'янської. Вона осучаснила зовнішній вигляд своїх священиків, заборонивши традиційні ризи, довге волосся та бороди. Священикам дозволялося одружуватися. Церква відкинула авторитаризм патріаршої системи, надавши найвищу владу в церкві вибор-

ній раді єпископів, священників і мирян. УАП церква також поширила принцип виборності на призначення єпископів і парафіяльних священників.

Ці здобутки не могли, однак, врятувати нову церкву від деяких недоліків. Радикальне порушення канонічної практики, неодноразові заяви патріарха Тихона про її незаконність, невизнання її іншими патріархами поза межами СРСР створили УАПЦ репутацію, що відштовхувала від неї багатьох її послідовників. Крім того запроваджені УАПЦ виборні демократичні засади призводили до численних сутичок між духовенством і мирянами. Основним недоліком була відсутність матеріальної бази. Ще серйознішою стала проблема нестачі священнослужителів. Відповідальні посади займали недостатньо підготовлені особи. Усе це уповільнювало авторитетність УАПЦ.

Занепокоєні успіхами української церкви, радянські власті застосовували до неї принцип «поділяй і володарюй». Вони сприяли виникненню дисидентських церковних груп, що підривали не лише російську православну церкву, а й її українську суперницю. Власті стали опікати новостворену Соборно-єпископальну церкву, що з'явилася 1925 року під керівництвом Теофіла Бульдовського. Ця церква займала проурядову позицію.

Однак уряд не зумів підкорити УАПЦ і зменшити її популярність. 1926 року радянська влада почала фронтальний наступ, наклавши високі податки на українські парафії та обмеживши діяльність духовенства. Незабаром влада звинуватила митрополита Липківського і ряд його прибічників в українському націоналізмі, їх заарештували і розпустили Всеукраїнську Церковну раду. Хоч УАПЦ дали проіснувати ще кілька років, однак цю церкву, як і всі релігії в Радянському Союзі, чекали утиски та знищення.

Релігійно-духовне життя Холмщини і Підляшшя (1939-1944)

Як тільки Холмщина і Підляшшя звійшли до складу Генерал-губернаторства, вже у жовтні 1939 року делегація холмців на чолі з колишнім депутатом сейму Семеном Любарським поїхала у Краків домогтися від німецької влади впорядкування церковних справ. 5 листопада у Холмі постала Тимчасова Церковна рада з десяти, а пізніше шістнадцяти духовних діячів. Юридичним консультантом Церковної ради був адвокат, колишній депутат сейму Степан Баран, автор відомого запиту 1938 року до польського уряду щодо руйнування православної церкви.

Незважаючи на перешкоди, які чинили варшавські про-російські кола, Холмсько-Підляська православна єпархія була утворена. Професорові Богослов'я Варшавського університету Іванові Огієнкові надали єпископський сан під духовним ім'ям Іларіон. 19 жовтня 1940 року його висвячено у ченці і наречено у Святоонуфріївському монастирі в Яблочині на Підляшші. Його інтронізовано на становище архієпископа Холмського і Підляського.

Основні зусилля владика скеровував на консолідацію священиків і суспільства. Від свого оточення Іван Огієнко вимагав керуватись тим, що священики мають бути будівничими національної свідомості народу, а сама церква – національною школою.

Кількість православних парафій на початку 1940 року зросла до 91. Настоятелем Холмського собору Пресвятої Богородиці став Іван Левчук. Церковна Рада клопоталася про відкриття православних церков по всіх містах і селах, про призначення нових священиків і створення при Холмському соборі духовної семінарії. У Холмі, Грубешові, Замості, Володаві та інших містах діяли допомогіві комітети, відновилася діяльність товариства «Рідна хата», українських кооперативів і українських народних шкіл.

Українцям повернули кафедральний Собор Пресвятої Богородиці в Холмі, ввели українську мову в церковне діловодство. Богослужіння у храмах здійснювалося церковнослов'янською мовою, а проповіді – українською.

21-23 жовтня 1940 року у Холмі відбувся Холмсько-Підляський єпархіальний собор, куди прибуло понад п'ятдесят

делегатів від духовних і світських організацій. Та лише у листопаді 1942 року було розроблено статут внутрішнього життя Української православної церкви на Соборі єпископів. Затвердили його 19 січня 1943 року.

За перших три роки діяльності Холмсько-Підляської єпархії було відновлено 183 парафії, запроваджено Богослужіння у православних храмах та збудовано п'ять нових церков, повернуто низку зачинених або перебудованих поляками на костели церков. На території єпархії було 172 священники, 20 дияконів, 105 дяків, які обслуговували 320 тисяч православних українців.

Благочинними ряду деканатів були священнослужителі місцевого походження: Володимир Матвійчук (Білгорайський деканат), Йосип Цехан (Холмський деканат), Петро Закидальський (Томашівський деканат), Іван Данилюк (Радинський деканат).

Силами єпархіального управління в підземеллях Холмського кафедрального собору створили Український пантеон, реставрували місця поховання князів Данила Романовича, Михайла Юрієвича, Юрія Львовича та Юрія II (Болеслава), холмських єпископів Філарета (1570), Йона Сосновського (1546), Василя Баки (1552) та Захара Іляшкевича (після 1570).

Для сприяння вирішенню питань консолідації холмського суспільства, підняття і зміцнення національної думки, рівня духовності і культури митрополит Іларіон запропонував Холмському єпархіальному управлінню створити видавництво «Свята Данилова гора». При безпосередній участі Огієнка воно розповсюджувало серед населення книги, зокрема, перекладену Іваном Огієнком «Євангелію», «Український правописний молитовник», його власні праці «Бережімо все своє рідне» «Українська мова в церкві», «Як жити в світі». Кращих учнів Іларіон нагороджував своїми книжками.

1942 року Єпархіальне управління заклало власну бібліотеку (музейну збірку Холмської землі імені М. Грушевського), у фондах якої вже через рік налічувалося до п'ятнадцять тисяч книжок теологічного, історичного, філософського змісту. Книгозбірнею і книгарнею «Українське слово» опікувався письменник В. Островський. Бібліотека мала відділ українських часописів з усіх українських земель та українські емігрантські видання в західних країнах. До середини 1943 року сюди надійшло 232 подаровані книги та 929 журналів.

Архієпископ Іларіон клопотав перед німецькими властями аби відкрити Українську православну духовну семіна-

рію. Розвиток церковного життя вимагав підготовки молодих священиків, аби забезпечити потреби найвіддаленіших парафій. 4 травня 1943 року урочисто було відкрито семінарію, а її ректором став протоієрей Семен Смерека.

Значний вплив на свідомість парафіян, піднесення їх національно-патріотичних почуттів мали проповіді і послання Іларіона, який виховував своїх прихожан і всіх холмщаків та підляшівців у душі любові до своєї згорьованої землі. Священнослужителі Холмсько-Підляської єпархії, наслідуючи свого архієпископа, залучалися до проповідування національної ідеї серед українців. У містах і селах проходили урочисті відзначення визначних подій в історії українського народу, споруджувалися і освячувалися символічні могили полеглим борцям за волю України, закладалися молодіжні церковні братства.

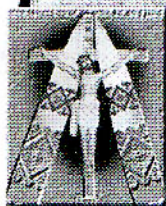
За змістом і характером діяльності нова українська церква стала центром національного єднання.

Однак вторгнення німців на польські землі не предвіщало нічого доброго. Крім перших паростків врегулювання релігійних справ, існували також суспільні проблеми. Німецька влада вводила репресивні заходи проти місцевого населення, а польське підпілля влаштовувало збройні акції щодо ліквідації місцевих українських активістів, палило українські села, бивало ні в чому неповинних беззахисних людей.

Навесні 1944 року почався зворотний бік війни. Йшов наступ радянських військ. Сотні українських родин, боячись повторити гірку долю засланих у Сибір українських патріотів, після визволення західноукраїнських земель у вересні 1939 року, виїхали на Захід. У липні 1944 року залишив Холм і архієпископ Іларіон.

Архипресвітер Іван Левчук покинути Холм відмовився. Він пережив масове виселення українського населення з Холмщини і Підляшшя до УРСР 1944-1946 років, а 1947 року – на північні та західні землі Польщі. 1947 року під час операції «Вісла» разом з дияконом Нестеровичем отця Івана було ув'язнено у таборі Явожно.

Для українців Західної України основою їхньої ідеології була приналежність до своєї церкви. Це однаково стосувалося як православного українського населення Холмщини, Підляшшя, Волині, Полісся, так і галицьких греко-католиків.

Боротьба польських шовіністів проти українського відродження

Поступ українців у всіх сферах життя видався загрозливим для шовіністично налаштованої частини поляків. Залучення до місцевого управління українців, дозвіл на створення української поліції, незбагненні поступки в організації релігійної, культурної та освітньої діяльності, боляче сприйнялись польським суспільством, найбільш радикальними політичними організаціями. Вони вбачали в організованому українському русі загрозу для територіальної цілісності повоєнної Польщі.

Після вересневої катастрофи 1939 року, з кінця 1941 – початку 1942 років поляки приступили до активних антиукраїнських дій. Спочатку це зводилося до вибіркового знищення національно свідомих українців, керівників культурних осередків з метою фізичного усунення активістів українських організацій, солтисів, вїттів, котрі б перешкодили остаточному спольщенню українського населення.

Німеччина, окупувавши Центральну і Східну Європу, планувала скористатися загальновідомим правилом «Поділяй і владарюй!» і тому легко роздавала обіцянки, які їй ні до чого не зобов'язували. Однак ці обіцянки і поступки посилювали міжнаціональні чвари серед мешканців етнічного прикордоння. Особливо для німців було важливим досягти ефекту на українсько-польському порубіжжі.

1940 року Ганс Франк запевнив, що німців цікавить українське питання. Він наголосив, що багато українців думає про те, що Генеральна губернія є тільки одним із чинників, призначених українцям долею, щоб повернути українському народові Велику Україну. Та, запевняв він, Німеччина цього дозволити не може і тому просив пояснити керманічам підлеглих урядів, що хоч українці приязні німецькому народові, але є його довіреними. Він пропонував підтримувати найкращі відносини з українцями, однак триматися на віддалі і уникати слова Україна.

Через два роки Ганс Франк ситуацію щодо поляків і українців змальовував в децю інших кольорах. Він акцентував на тому, що дана ситуація відносно поляків є спеціальною, бо, з одного боку, німці мусять формувати германізацію, щоб цей простір губернії через кілька років став німецькою колонією. З другого боку, він вимагав, не гаяти часу для ворожнечі,

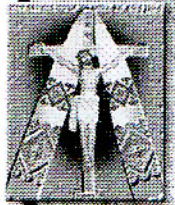
а тільки працювати. Однак, підкреслював Франк, українці у цьому випадку є винятком, і тому в інтересах німецької держави втримувати напружені відносини між поляками і українцями, яких на території губернії до п'яти мільйонів, що є важливою противагою до поляків. Тому він пропонував вдовольняти політичні питання так, аби створити порозуміння з поляками.

Відчувши зміни на фронтах Другої світової війни і послаблення німецьких впливів, поляки підняли на боротьбу з українцями значну частину польської спільноти. За десятиріччя звикнувши до займанщини (церкви, школи, земельні угіддя), їм було важко погодитися з частково відновленою історичною справедливістю. Це призвело до відкритих конфліктів, масштабних протистоянь і чисельних невинуватих жертв.

Польське підпілля, не маючи великих сил мститися німцям, перенесло свою ненависть на українців, намагаючись позбутися їх у Холмщині, Надсянні, Підляшші. 1943 року у Польщі нараховувалося понад п'ятдесят тисяч осіб, котрі організували підпільні збройні загони. 1944 року у Армії крайовій перебувало понад сімдесят тисяч поляків, Армії людовій – п'ятнадцять тисяч, Батальйонах хлопських – сорок тисяч. Багато з тих загонів чинили опір німецьким окупантам, але до часу приходу східних визволителів від німецької окупації польські загони при фактичному потуранні з боку німецьких властей очищали Холмщину, Надсяння і Підляшшя від українців.

До яких тільки методів не доходили поляки під час Другої світової війни, аби знищити сліди своїх сусідів: погрози, тиску, позбавлення майна, вбивств. Протягом 1942-1943 років на Холмщині було знищено орієнтовно п'ятсот українців – лікарів, вчителів, священників тощо. Вони не належали ні до ніяких банд, їх вбивали лише за те, що вони були українцями. Протягом 1943 – 1945 років на Холмщині і Підляшші, особливо у віддалених повітах, склалась надзвичайно небезпечна ситуація. Українське життя практично було паралізоване. Жертвами безрозсудної антиукраїнської політики стали десятки священнослужителів, працівників освіти і культури.

У лютому 1944 року польські боївки розпочали планові підпали сіл і поголовне вирізання українського населення. У Грубешівському повіті знищили п'ятдесят два села (частину 1943 року) і вбили майже чотири тисячі українців. Усі ці села

спалили у березні-квітні 1944 року. А масові знищення продовжувалися щодня і українські села горіли повсюди.

Березень 1944 року був справжнім пеклом на Холмщині. 9-10 березня здійснений одночасно напад на села Сагринь, Турковичі, Ласків, Шиховичі, М'ягке, Маличі, Ріплин, Терebinь, Стрижівець. 11 березня вбивали людей і горіли села Андріївка та Модринець, а 14 березня – Модринь.

Символом трагедії Холмщини стала нелюдська розправа над мешканцями великого села Сагринь з трьохстами дворами, яке дощенту зруйнували: двісті вісімдесят сільських хат, церкву, парафіальні будинки.

Для нападу на Сагринь і Турковичі 7 березня 1944 року в лісі села Липовець наступила концентрація Армії крайової та Батальйонів хлопських – дві тисячі чоловік. Скупчення польських підпільних загонів на території Грубешівського повіту свідчило про їхній намір провести широкомасштабну антиукраїнську акцію. Місцеві загони АК в лютому 1944 року отримали підкріплення із польських поліціантів, яких німецька жандармерія перевела на Холмщину з Волині. Увечері 9 березня про підозріле скупчення польських підпільників було проінформовано німецьку службу безпеки, проте вона не вжила жодних заходів.

У ніч на 9 березня підпільні бойовики підійшли під Сагринь і вдосвіта, о четвертій годині, почали наступ. Цієї ночі українська поліція збрала молодих чоловіків для відсічі можливого нападу польської банди і розіслала по вулицях. Бандити оточили Сагринь і обстріляли запальними кулями. Загула тривожно сирена і люди вибігали з хат. Село оборонялося півгодини, однак, коли розпочалися пожежі, оборона змушена була відступити, бо мала всього шістдесят крісів (а бандити коло п'ятдесят скорострілів та чотириста п'ятдесят крісів). Люди втікали з села і потрапляли під бандитські кулі, що летіли на них звідусіль. Частина сагринців заховалась у мурованій церкві, але поляки підірвали двері, мирян повбивали, а церкву спалили. Тридцять п'ять людей, переважно жінок і дітей заховались у мурованому приміщенні поліції. Будинок спалили, а жінок і дітей закатували.

Після спалення і тортур поляки захоплювали майно, худобу, вози. Бандити не соромилися приїжджати в село зі своїми жінками, доньками фірами і вивозити вціліле майно до лісу. Пізніше ці польки по декілька разів возили награвоване до Тишівця. А людей, котрі ховалися у полях у схованках, виритих землянках, бандити на конях знаходили і замордовували.

Бойовики спалили все село і, повбивавши всіх сагринців, які не встигли заховатися, ходили по дворах, відкривали льохи і, якщо когось знаходили, чинили всілякі звірства: перерізали шиї, відрізали жінкам груди, вбивали немічних і хворих старих та немовлят. Оргія грабежу і жорстокості тривала декілька днів.

За неповні два дні тільки в одному Сагрині було вбито, зарізано, спалено живцем понад вісімсот мешканців лише цього села, а разом з людьми, які приїжджали сюди сім'ями на ночівлю з сусідніх сіл і присілків, в Сагрині загинуло ще на кілька сотень більше. Ці українці вважали Сагринь безпечним місцем для себе, бо тут був поліцейський постерунок. Бандити не вбивали поляків і тих, хто поробився поляками, давали їм навіть свої коні, аби вибралися з села. Коли мордували українців, то дехто зухвало кричав, що не дозволить мріяти про Україну на польській землі.

У Ласкові тоді вбили 270, у Шихловичах – до 250, у Модрині – біля 190 чоловік.

19 березня повністю спалили десять сіл: Масловичі, Міняни, Козодави, Тихобіж, Сліпче, Космів, Модринець, Жабче, Опців і Хорощиці.

21 березня горіли Бересть (загинуло близько 330 українців), Верещин (загинуло близько 110 осіб) і Витків.

22 березня поляки підпалили ще вісім сіл: Смолигів, Старе село, Ліски, Костяшин, Василів Великий, Губенок, Річиця і Тучапи.

Продовжували палити українські села польське підпілля і далі у квітні, травні, червні... Гинули люди, горіли хати, стайні, худоба і майно. Тільки від 2 до 8 квітня оскражені поляки спалили знову дев'ять сіл: Новосілки (вбито 150 осіб), Крилів (загинуло біля 180 чоловік), Потуржин, Василів Малий, Радостів, Жуличі, Вишнів, Колдубиська і Телятин.

2 квітня 1944 року більше п'ятдесят озброєних людей оточили село Новосілки (а пізніше Потуржин і Телятин) і почали стріляти. Вони ходили від хати до хати і підпальювали їх. Чулися несамовиті крики, зойки, пелена диму і вогню оповила село. Із двохсот хат залишилося цілими лише дев'ять. Загинуло близько сто п'ятдесят українців. Вбивали селян поварварськи. Особливою звірчою виявилася розправа над місцевим священиком Миколою Гольцем.

Через деякий час понівечені тіла священика, польського ксьондза та керуючого панським маєтком, які їздили по селах

і закликали українців та поляків до злагоди, знайшли в ямі на обійсті колоніста, а тіло однієї жінки – зарите в гною на подвір'ї солтиса. Тіло тортурованого священника було знівечене, відрізані вуха, борода, язик.

Така ж доля спіткала в той же день село Потуржин. Кого впіймали – вбивали, закатовували чи кидали у вогонь або криницю. Тут залишилися незруйнованими кілька будинків: будівлі гміни, школи, місцевої в'язниці, кілька крамниць, млин, будинки фільваркової челяді.

Село Телятин горіло 7 квітня. Саме того дня згоріли сусідні Жуличі, Вишнів та Кадлубиська. Телятин було велике і заможне село з 650 дворами. Поляки жили лише на колоніях довкола села. Сорок селян, які заховалися у солтиса у пивниці, застрелили, а пивницю закидали соломною, а потім гранатами. У тих, хто вибирався, стріляли. Телятин того дня зруйнували вщент. Хто зумів заховатися і переховувався у родичів у інших селах – вцілів, а решту були замордовані і спалені. Лишилися немов після татаро-монголів – згарища і лежали розкидані трупи людей та свійських тварин.

У селі Круп'є в Красноставському повіті поляки постійно знущалися над українцями від січня до травня 1944 року. Люди пережили моральні і фізичні муки. Переслідування, жорстокі катування, калічення, різноманітні контрибуції закінчилися насильницьким наверненням українців на римокатолицизм на Великдень у травні. Перед селянами польські озвірілі боївкарі висунули вимогу святкувати Великдень разом з ними і прийти у костел. Останній термін для роздумів дали до 15 травня. Внаслідок цих ультиматумів зуміли втекти тридцять родин. За непокору і неповагу до католицизму було побито і покалічено всіх, хто не встиг утекти, зруйновано двадцять хат, майже всіх пограбовано, двадцятьох людей застрелили, трьох закатували, а двох зарізали пилою. Отаке-то було навернення на католиків. Внаслідок такої агітації до костелу загнали 450 селян. Не зраджували свою віру і традиції тільки з півтора десятка старих жінок і чоловіків.

Напередодні Зелених свят, 11 червня 1944 року, польські озброєні загони напали на холмські села Стенятин, Ратичів, Жерники, Посадів, Шлятин, Гопкіс, Зимно, Поледів і Пиняни. Людей мордували з особливою жорстокістю. Багатьом із сіл довелося перед нападом виїхати до села Корчмини (там були озброєні українські загони і проживали переважно греко-католики), Ріплін оскільки їх попередили про напад. (Моя мама із Стенятини. Родина спочатку ховалася у схроні

на городі, а перед нападом втекли у Ріплин, де жили батьки маминого тата. – І. Ц.).

У селі Стенятин на колонії вбили тридцятьох людей, тих, хто заховався і не очікував розправи. Іроди на тій колонії закатували молоду матір з шестимісячною дитиною. Допитуючи, де її чоловік, кати вирізали жінці язик, серце, вибрали очі, відрізали руки, так само по-садистськи розправилися із немовлям, вирізавши йому язика.

У червні 1944 року зі Стенятини завезли на цвинтар Белза двадцять дев'ять замордованих, понівечених і почленованих тіл (діти, чоловіки похилого віку, жінки). Ці люди були захоронені у братській могилі, а імена їхні викарбувані на встановленому на могилі пам'ятнику.

Вбивали польські вояки і бандити селян під час польових робіт та збирання вирошеного врожаю до самого їх виселення. Вже після війни, 6 червня 1945 року, був здійснений напад бандитів, одягнених у польську військову форму, на село Верховини Красноставського повіту, яке знаходиться на відстані дванадцяти кілометрів від Холма. Без жодного пострілу закатовано, зарізано ножами, заколото багнетами 194 українці. Особливо жорстоко нелюди мордували молодь села.

Такі картини повторювалися у десятках сіл Закерзоння. Така ж доля спіткала тисячі українців, котрих поляки вбивали, катували, кидали у вогонь чи криниці, відрізали кінцівки. Жорстокість поляків тих років можна порівняти хіба що з садизмом татаро-монголів.

Під час масштабних терористичних акцій було знищено і спалено десятки сіл і тисячі непричетних до конфліктів людей. За цей період загинуло від рук поляків близько п'ять тисяч холмців. Але були поодинокі випадки, коли сусіди-поляки попереджали односельців про небезпеку, а інколи й переховували їх від озброєних загонів Армії крайової.

У польському суспільстві домінувало переконання про моноетнічну державу з єдиним народом і єдиною церквою. Кинута ще на початку століття ідея про виселення українців за Буг опанувала свідомість щораз ширших верств польського суспільства. Це, зрештою, їм вдалося реалізувати при допомозі Москви, яка, виселяючи українців з їхніх етнічних земель, вирішувала щонайменше дві власні проблеми: забезпечувала собі спокій у підвладній їй Польщі (наївна сталінська думка) і частково компенсувала втрати населення на своїй території, отримуючи свіжу робочу силу.

Каральні акції польських банд у Надсянні

За часів Київської Русі і Галицько-Волинського князівства на території так званого Надсяння головними поселеннями були Сянік, Динів, Перемишль, Ярослав. 1340 року польський король Казимир захопив Львів та Перемишль, а 1352 року отаборився на княжому замку у Сяноку. З 1370 по 1387 рік Надсяння було під владою угорських королів. 1387 року королева Польщі Ядвіга, жінка Ягайла, захоплює ці землі і приєднує до Польщі. 1434 року поляки ввели тут польську адміністрацію і устрій, створили Руське воєводство з адміністративним центром у Перемишлі.

До 1772 року на землях Надсяння, як і інших українських землях, володарювали поляки. З 1772 по 1918 рік Надсяння, як і вся Галичина, було під владою Австро-Угорщини (146 років). Австро-російська війна 1914 року серйозно відбилася на Перемишлі, що був єдиною австрійською твердиною у Галичині. Саме з огляду на небезпеку австрійська військова влада почала евакуацію, що була спершу добровільна, опісля примусова. Внаслідок цієї добровільно-примусової акції населення Перемишля зменшилося з 54692 на 17000 осіб 1915 року.

Австрійська влада вважала українців зрадниками, тому мало хто з них залишився. Перша масакра українського населення в Перемишлі відбулася 15 вересня 1914 року. Під'юджені польсько-жидівською юрбою мадярські гонведи посікли шаблями сорок трьох невинних українців.

У результаті розпаду Австро-Угорської імперії в листопаді 1918 року українці проголосили утворення Західно-Української Народної республіки (ЗУНР) зі столицею у Львові. Надсянці повністю підтримали проголошення незалежної України. У Перемишлі, Сяноку та інших населених пунктах були утворені комітети по підтримці ЗУНР і встановлення української влади на місцях. Поляки, які теж проголосили незалежність та державність Польщі, вирішили не допустити втрати українських етнічних земель і пішли на Україну війною. Почалась польсько-українська війна 1918-1920 років.

У війні проти України поляків підтримували держави Антанти, особливо Франція. За пропозицією Антанти восени 1919 року почалися польсько-українські переговори, у яких брав участь міністр закордонних справ Великобританії

Д. Керзон. Українці відстоювали свій кордон з поляками по ріці Сян. Поляки не погоджувалися, наполягаючи на своїй позиції відсунути кордон значно на схід від Сяну. Топографічну мапу взяв Д. Керзон і, побачивши звивистість Сяну, сказав, що не годиться спіральний кордон. Він протягнув по карті пряму лінію з півночі на південь, дещо на схід від Сяну. Ця лінія мала становити кордон між Польщею і Україною. Вища рада Антанти підтвердила цю лінію як польсько-український кордон 8 грудня 1919 року.

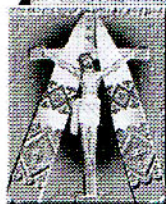
Про лінію Керзона згадали в серпні 1939 року на переговорах у Москві міністри закордонних справ СРСР Молотов і Німеччини – Ріббентроп. Вони прийняли цю лінію за кордон між СРСР і Німеччиною під час розгрому Польщі у вересні 1939 року. Але кордон пересунули на ріку Сян і закріпили договором від 28 вересня 1939 року.

28 листопада – 1 грудня 1943 року Тегеранська конференція антигітлерівської коаліції встановила кордон по лінії Керзона, а у січні 1945 року на Ялтинській конференції Рузвельта, Черчілля і Сталіна «Лінія Керзона» прийнята як польсько-радянський кордон. Її згодом санкціонував договір між СРСР і Польщею, підписаний у Москві 16 вересня 1945 року.

За лінією Керзона під Польщею знову опинилися етнічні українські землі Лемківщини, Надсяння, Холмщини і Підляшшя. Територія Закерзоння становила біля двадцяти тисяч квадратних кілометрів. Оскільки ці землі 442 роки знаходилися під владою Польщі, то українці зазнавали впродовж століть національного, релігійного і соціального гніту, що призвело до ополячення частини українців, переходу на римокатолицьку віру, заселення поляків у містах тощо.

На Закерзонні ще не знали, що їхню долю вирішили «батько народів» Сталін і комуністичні маріонетки в Києві та Любліні. Ще 9 вересня 1944 року був підписаний договір між Польським Комітетом національного визволення і урядом УРСР про взаємну евакуацію українського населення з території Польщі до України і польського населення з України до Польщі. Сталін запланував це переселення ще на Тегеранській і Ялтинській конференціях, а на Потсдамській конференції (Берлін 1945 року) проголосив, що Польща стане державою без національних меншин, коли він виселить звідси українців і німців.

У кінці липня і в серпні 1944 року радянська армія вибила німців з території Надсяння, Холмщини і підійшла до

підніжжя Карпат. Німці втримували фронт на річці Віслок і на схилах Карпатських гір. У вересні – листопаді точилися запеклі позиційні бої у Карпатах і на Сандомирському плацдармі, особливо за Дуклінський перевал. За фронтом пішли на захід тиллові частини, які дислокувалися на сході Закерзоння.

Поляки продовжували палити цілі села і вбивати людей восени 1943 та на початку 1944 року. Повністю були спалені села Молодятичі, Малків, Погоріле, а їх мешканці закатовані, постріляні або живцем спалені. Найстрашніших форм набрали ці акції у Шевченківські дні 1944 року, коли від 9 до 22 березня впродовж двох тижнів було повністю спалено 35 сіл і замордовано тисячі безневинних і безборонних мирних українців. Велось загальне їх винищення під гаслом «Од Вепша до Буга – чарна смуга».

Найбільшу злочинну акцію польська Армія крайова організувала і реалізувала 19 березня 1944 року на відзначення іменин Юзефа Пілсудського. Ця акція охопила полум'ям значну частину Грубешівського повіту. В одне замкнене кільце потрапили села Черничин, Мелошин, Маслоичі, Модрин, Сагринь, Пасіка, Козодави, Тихобуж та інші. Поляки спалювали хати і вбивали всіх підряд. Ця масакра тривала до глибокої ночі і лише згарища стали свідками жахливого польського садизму. За один день було замордовано 730 беззахисних людей, включаючи немовлят і немічних старих.

Польські села були озброєні ще від 1939 року, а українці не мали такої нагоди. Там, де були свої самооборони, такі села при загрозі нападу перебиралися у найближчі ліси разом з дітьми та худобою, де перечікували, поки банди підуть далі. Таке було у Кречкові, Рікшичах, Брилинцях та інших. Самооборони мали переважно локальний характер і як військова сила ще не набрали більшого значення. На крайній випадок використовувались для охорони кількох українських сіл, розташованих близько польських.

11 квітня 1944 року поляки з Гути Березької і Бірчі разом з міліцією над ранком вимордували українців у селах Бахові, Березці і Сівчині. У хатах усе порозбивали, поламали. Хто зумів втекти – боялися повертатися, аби поховати рідних. Усе це сталося несподівано. Люди весь час жили мирно, ніколи з поляками не ворогували, їх навіть не насторожила трагедія в сусідніх селах. Поляки над ранком набігли, вимордували, понищили, а що можна забрали з собою і втекли через ліс. Усе робилося поспіхом. Усюди лежали понівечені тіла жінок,

старих, дітей. Навіть священника не те що не пожаліли, а так мордували, що забили поліно до рота. Крім завданих своїм сусідам горя і бід, озвірілі поляки забрали ще й у селян худобу.

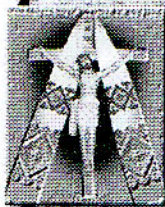
15 квітня 1944 року на лівому боці Сяну по всіх українських селах серед білого дня на підводах чи на конях їхали банди озброєних поляків зі списками українців або місцевим інформатором-поляком і відстрілювали українців – старих і дітей, переважно жінок – у хатах і тих, хто втікав у полі чи в лісі. Того ж дня на Перемишельщині постраждали всі українські села по лівому боці Сяну – від Динова на схід до Перемишля (близько тридцяти сіл).

18 квітня у Малковичах, десять кілометрів на північ від Перемишля, загинуло 152 особи, а 19 квітня в Пискоровичах на північ від Ярослава – більше як 350 селян. За кілька місяців було замордовано 7 – 9 тисяч українців. Акції проводились координовано з одного центру на всьому Закарпатті. Тільки в околицях Перемишля від польських банд загинуло біля чотирьох тисяч людей.

У польській пресі з'явилися публікації, нібито українці винні, що Гітлер почав з Польщею війну, і в тому, що вони її програли, і в тому, що радянська армія захопила польські землі на «Східних кресах», що українці співробітничали з німцями в роки війни, і що українці – різуні і бандити, яких треба вигнати з Польщі і знищити. Під цю ідеологічну війну почалися погроми і фізичне знищення українців. Ця ідеологічна обробка населення в цьому напрямку йшла через пресу, усне спілкування людей, органи місцевої влади і навіть з амвонів у деяких костелах.

У жовтні 1944 року більшовики спільно організували польську Армію людову, що стала об'єднанням польських розбишак, намагаючись позбутися свого потенційного ворога – українського чоловічого населення. У Любачеві та інших містах радянське військове керівництво насильно поповнюють ряди своєї армії українським «гарматним м'ясом» для продовження війни на заході. Вербування відбувалося за німецьким зразком. Більшовики оточували село й примусово забирали чоловіків від 17 до 55 років. Усіх «добровільно» мобілізованих включали до лав армії, не даючи відповідного обмундирування, ані зброї. Майже всі роздягнені, невишколені й озброєні люди загинули на західних фронтах.

Польська влада Тимчасового уряду перебрала всю адміністрацію у свої руки. У вересні-жовтні 1944 року для поль-

ських дітей відкрилися школи, а українські відкривати заборонили. Поліція почала обшуки в будинках українців, арешти і елементарний розбій. Чимраз далі – починався звичайний грабіж бандами. Частішали вбивства українців польською поліцією, військовиками або бандами злочинців. Гинули навіть жінки і молодь, котрі поверталися з базару в Перемишлі.

А тим часом поляки у надсянських землях докладали зусиль, щоб якнайбільше українців потрапило до рук більшовиків. Усіх, хто намагався втекти чи заховатися, стріляли на місці. У грудні у так званій пацифікації брали участь новостворені польсько-більшовицькі відділи міліції обивательської, «штурмуфкі». Жорстоко поводитися з українським населенням працівники польського НКВС (Ужєнд безпеченства). Людова Польща розпочала боротьбу з бандерівцями, а насправді справжній грабунок українського населення. Тих, хто намагався обороняти свою власність, били або вбивали на місці.

Щоб заховати сліди злочинів польська урядова боївка паляла українські села, кидаючи замордованих людей у вогонь. Так згоріли села Синявка, частина Молодова, Гірче, Опака та інші.

У селі Павлокома біля Перемишля польська банда 2 березня 1945 року зробила наче розвідку – пограбували вози, плуги та інший господарський реманент, а також забрали коней, худобу, курей, одяг та домашні речі в українських родин. У цей день було вбито близько сорока людей, котрі випадково потрапили бандитам на очі.

А 3 березня відділ Армії крайової під командуванням Юзефа Бісса, псевдо Вацлав, «серйозно» навідався у Павлокому. Бойовики того дня закатували 366 мешканців села, серед яких 94 дітей і 75 літніх людей. Поляки немилосердно знущалися над жінками, дітьми, катували як старих, так і малих.

Люди самі зібралися в церкві, їх не потрібно було розшукувати – прийшли цілими родинами разом зі священником Ленцьом. Польські бандити, скориставшись із наївності українських селян, зайшли до церкви і змусили священника припинити відправу. І всіх, хто був у церкві, першими розстріляли. Решту павлокомівців заганяли до церкви через захристію, бо центральний вхід був зачинений. У церкві зліва ставили жінок з маленькими дітьми, вагітних, а з правого боку – всіх інших по двоє, один за одним. Коли ж набиралася достатня кількість людей, тоді виганяли всіх у двір за церкву, а потім – на цвинтар. А тих, кого приганяли до церкви, заставляли

зняти з себе кращий одяг та взуття, навіть якщо в когось були діряві чоботи, але добрі халяви, то бритвою просто на ногах їх обрізали до крові.

Павлокомівців по черзі виводили на кладовище, де мордували, різали і кидали в задалегідь підготовлені ями. Чоловіків катували за церквою біля дзвіниці. Мордували польські садисти жорстоко, з «насолодою»: утворили живе коло з бучками в руках. Жертву заганяли в це коло і молотили, як сніп збіжжя. Чоловіків били до нестями, заставляли встати, а коли хтось окривавлений лежав, то його навіжено товкли довгими палицями. На це видиво заставляли дивитися тих, кого виводили з церкви. Тоді ж замордували і пароха отця Володимира Лемця.

На цвинтарі бандити змусили всіх «відсортованих» смертників лягти на могили і не піднімати голови. Наступну жертву ставили на край ями і розстрілювали. Труп падав у глибоку яму, наповнену водою. Стріляли старших, а потім – дітей, котрим наказували скинути з себе одяг.

Із 179 родин села Павлокоми 22 вдалося врятуватися, з них шість родин були відсутні. Останніх жінок і дітей, хто був у церкві, бандити вирішили «пощадити»: оголосили, що жінок з маленькими дітьми і вагітних не вбиватимуть, але вони повинні піти в Україну за Збруч... Мовляв, «даруємо вам життя, ми випровадимо вас під українські села і йдуть собі на Україну». Всю ніч вели, як рабів, переляканих, босих, роздягнених і голодних жінок і дітей до Селиська – першого українського села...

Одне із найсвідоміших сіл Посяння підпалили. У Павлокомі була мурована народна школа, Народний дім, читальня «Просвіти», споживча кооперація, дахівкарня, молочарня. Після розправи польські бандити дограбовували все із селянських хат – зерно, одяг та господарські знаряддя.

5 березня 1945 року в селі Вільшани (чотирнадцять кілометрів на захід від Перемишля) польські поліціанти з Красичина вбили дванадцять українців (з родини священика, вчителів, найсвідоміших українців). Їх вивезли над Сян і в тому місці, де щороку на Йордан святили воду, постріляли. Цей злочин стався за участю представників закону і над людьми, які війну просиділи вдома і не мали нічого спільного ні з націоналістами, ні з німцями.

Після Павлокоми і Вільшан всі зрозуміли, що це лише початок. Поляки вирішили мстити українцям за те, що робили бійці УПА на Волині в 1942-1943 роках. Місцеві активісти

Вільшан вважали, що не треба дражнити поляків, і якраз їх 5 березня поліція постріляла. Були села П'яткова, Явірник Руський, Жогатин, Поруби, які ще 1943 року зазнали нападів грабіжницьких польських банд з Дильонгови та Борівниці, і тому побудували криївки, а за хатами – окопи.

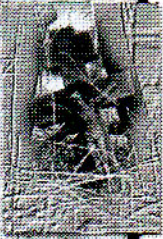
У цій ситуації ОУН Закерзоння прийняла рішення створювати у селах збройні загони самооборони. За листопад-грудень 1944 року організувалися загони самооборони у Холмщині, Надсянні і Лемківщині. При перших збройних сутичках з міліцією, боївками Армії крайової і бандами грабіжників провід ОУН зрозумів, що польські збройні загони чисельно і в озброєнні значно переважають загони самооборони. Командування УПА вирішило формувати регулярні частини УПА – сотні і курені з залученням до них збройних загонів самооборони. Молодь Любачівщини й Чесанівщини, бачачи масові жорстокі розбої, вбивства беззахисних дітей та жінок, включалася до відділів Української повстанської армії.

Провід УПА вирішив видати заклик до польського населення припинити гоніння українців. Та після цього переслідування і вбивства стали ще жорстокішими.

У Закерзонський край командування УПА перекинуло десятки вишколених і загартованих у боях з окупантами старшин. Військові підрозділи УПА формувалися у воєнний час, навіть коли закінчилася війна на фронтах, та війна на Закерзонні продовжувалася. Обороняючи українське населення від польського терору і фізичного знищення, відділи УПА вели постійні бої з польською поліцією, відділами вишколеної Армії людової, Батальйонами хлопськими або Армією крайовою, а також з військами НКВС, які вже з 1945 року боролися з УПА разом з поляками. Усіх їх об'єднувала зоологічна ненависть до українців. Терор не припинявся ні на один день, особливо на лівому боці Сяну між Диновом і Перемишлем, на всій території Холмщини, особливо в Томашівському повіті.

Аби припинити злочинства, яких завдавали перемишльським селам польські бандити, на відправі Крайового проводу УПА прийняли рішення випередити керівника цього угруповання Конвіцького-Сліпого і знищити це бандитське гніздо у селі Борівниці. Провід скерував туди для допомоги місцевому підпіллю бійців.

19 квітня три сотні УПА напали на село. Конвіцький-Сліпий втік, а 27 місцевих поляків розстріляли посеред села. Бійці наказали селянам збирати свої пожитки, бо через кіль-

ка годин палитимуть хати. Поляки боялися, щоб упівці не вчинили так, як поляки недавно в українських селах, і тому покірно навантажили хто що міг та як міг і дорогою з плачем подалися попри Улюч за Сян, а деякі – до Бірчі. Ще на їхніх очах почали горіти будинки Борівниці.

Подібно до спроб колонізації західноукраїнських земель українські націоналісти вирішили провести деполонізацію на цих теренах. Поступово, село за селом, проходили відділи УПА, пропонуючи полякам протягом 48 годин виїхати за Буг чи Сян. У разі невиконання їх чекала смерть.

Залякані польські селяни втікали у міста, частково виїжджали на територію Польщі, але деполонізувати ці землі не вдалося. Пролилися ріки крові обох воюючих сторін. І хоча основний удар повстанців спрямовувався проти відділів АК та міліції обивательської, все ж гинуло мирне польське селянство.

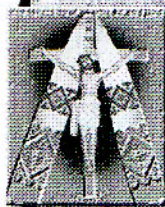
У ті дні по українських селах на правому боці Сяну роз'їхалися озброєні поляки, або через посильних передавали письмові накази, часто в ультимативній формі, що якщо українці найближчими днями не виберуться «з польських земель», їх чекає те саме, що Павлокому, Березку та інші. Наказували починати виїзд відразу після польського Великодня – 22 квітня.

21 квітня 1945 року курінь під командою Коники зліквідував банду Котвіцького із 140 чоловік у селі Борівниця без жертв польського цивільного населення. 23 квітня польське підпілля запропонувало провести переговори, які відбулися 29 квітня.

На всьому терені аж на південь від кордону з Чехословаччиною настав мир. Було врятовано життя не одній тисячі невинних. На північ від Перемишля переговори відбулися 6 травня. Однак банда Волиняка продовжувала і далі нападати на українські села на північ від Ярослава.

6 травня, на український Великдень, польські загони у селі Негрибка під самим Перемишлем замордували родину священика Войтовича, а тіла покидали у криницю. Поляки, слід зауважити, мордували всіх українських священиків де тільки мали змогу. З них завжди починали.

З початку травня 1945 року цивільні подяки з членами міліції обивательської і Уженду безпеченства зібралися пограбувати село Люблинець Новий на Чесанівщині. При в'їзді до села, на присілку Мельники, біля млина зустріла їх засідка УПА. Так зліквідували біля трьохсот злочинців. На час поль-

'ських терорів у Любачеві міська тюрма була заповнена українцями.

Від осені 1944 до 1947 року крім тисяч замордованих польськими військовиками було заарештовано багато українців, які не мали нічого спільного з підпіллям. Їх засуджували на півроку чи рік, але через кілька тижнів або місяців рідні отримували повідомлення, що засуджений помер від серцевого нападу. Людей просто «для розваги» вбивали наглядачі або польські в'язні. Такі випадки були масові. У Варшаві, Москві, а особливо в Києві знали, що витворяють поляки з українцями на їхніх рідних землях...

Гітлерівська Німеччина за шість років окупації Польщі знищила близько шести мільйонів поляків, більшовики теж не гладили їх по голові, але кілька поколінь в Польщі виховані на ненависті саме до українців, бо переважна більшість історичних творів про часи Другої світової війни стосується боротьби з УПА. Поляки тоді не могли і не хотіли зрозуміти, яке українці мали право думати і навіть наважились боротись за якусь незалежну державу на своїй рідній землі...

10
розділ

**ВИГНАННЯ
І ДЄПОРТАЦІЯ**

Українсько-польські переселення стали однією із трагічних сторінок серед злочинів сталінізму і продовженням політики геноциду українського народу.

Прискорювачами злочинної акції виселення українців з їхніх етнічних прадавніх земель були польські силові структури (дивізії Війська польського, Народове сілі збройне, загони народної міліції (міліції обивательської), Ужонд безпеченства публічного, управління безпеки, прикордонники), а також підпільні терористичні боївки, просто банди мародерів і, звісно, евакуаційні комісії.

У ситуації антиукраїнського терору, тиску силових структур, підпільних терористичних груп та банд переселення-виселення-депортація не були добровільними, це було насильницьке спонукання безлічі чинників до виселення українців із теренів Польщі. Проти українського населення виступали пліч-о-пліч операційні групи НКВС, більшовицька партизанка ковпаківців, звана в народі «босяками» та римо-католицький клір.

Х розділ

ВИГНАННЯ І ДЕПОРТАЦІЯ УКРАЇНЦІВ

Переломні 1944-1945 роки для Холмщини і Підляшшя

Ще одна нагода приєднання західноукраїнського регіону до України трапилася 1944 року у зв'язку з переходом радянською армією кордону України. Тодішній керівник УРСР М. Хрущов пропонував створити окрему Холмську область у складі України. За приєднання виступали прогресивні люди з Холмщини, Підляшшя, Надсяння і Лемківщини. Однак між урядами УРСР і Польщі (Польським комітетом національного визволення) у Любліні 9 вересня 1944 року було підписано угоду про взаємне переселення українців і поляків. Угоду підписали голова ради народних комісарів УРСР Микита Хрущов і голова ПКНВ Едвард Осубка-Моравський. В угоді підкреслювалося, що акція є «добровільною і тому примус не може бути застосований ні прямо, ні посередньо. Бажання евакуйованих може бути висловлене як усно, так і подано на письмі».

Сталін поміняв українські Холмщину і Підляшшя на Кенінгсберг із Балтійським морем, що не замерзає.

Питання переселення українського населення до УРСР у 1944-1946 роках від 9 вересня 1944 року було заздалегідь вирішено в Москві й узгоджено з країнами антигітлерівської коаліції. Про це свідчать дати виступу з цього питання в парламенті англійського прем'єра Черчіля (22 лютого 1944 року) і дата підписання угоди про переселення (9 вересня 1944 року).

З нагоди підписання угоди про чергове визволення Холмщини і Підляшшя шляхом депортації українського населення в УРСР представник уряду Корнійчук зауважив полякам, що хоч і віддають їм Холмщину, але претензій до неї не зрікаються. Таким чином, уряд Сталіна подав руку допомоги полякам вигнанням українців з теренів Холмщини, Підляшшя, Лемківщини та Надсяння. Сталін визволив Польщу від німців, а Радянська Україна звільнила Польщу від українців!

З благословення західних держав (питання переселення вперше порушувалось на Тегеранській конференції 1943 року),

переслідуючи мету одномоментно вирішити декілька власних проблем, Радянський Союз здійснив акцію переселення понад одного мільйона чоловік у двосторонньому напрямку.

По селах роз'їхалися члени евакуаційної комісії і заохочували людей різними байками, залякували, аби вони добровільно покидали своє село, хати і їхали у вільну Україну. Уряд УРСР утворив для практичної реалізації ганебного акту вандалізму над більш ніж мільйонним населенням українців у Польщі Управління у справах евакуації, а в обласних і районних владних структурах – відділи і сектори по розселенню.

Представники евакуаційних комісій організовували мітинги, збори, проводили індивідуальні бесіди з українцями, зустрічі, у яких обіцяли їм «рай» в Радянській Україні. Запевняли, що всім переселенцям нададуть добротне житло, наділи землі, роботу, дворічні пільги. Заохочували тим, що діти навчатимуться українською мовою, буде забезпечено безкоштовне медичне обслуговування.

Холмщаки і надсянці вірили більшовицьким агітаторам і давали згоду на переїзд. Заодно формувалися списки бажуючих переселитися. Коли ж люди збирали свої пожитки, то доводилося їм під відкритим небом тижнями, на холоді, голодними і немитими, на станціях чекати відправлення. Дорога до східних міст України була виснажливою, поїзди по декілька днів простоювали у тупиках.

Планувалося розміщувати евакуйованих за їхнім бажанням, забезпечувати житлом, земельними ділянками, відшкодувати вартість залишеного майна. Згідно з угодою, взаємне переселення великої кількості людей мало бути проведене в дуже короткий термін – із 15 жовтня 1944 року до 1 лютого 1945 року.

Сторони угоди взяли на себе зобов'язання надати переселенцям грошові позики в сумі п'ять тисяч радянських рублів або ж еквівалентну суму у польських злотих. Кожному евакуйованому дозволялося перевозити продукти харчування, господарський реманент, побутове майно загальною вагою до двох тонн та гроші до одної тисячі рублів. Селяни могли забирати худобу: коней, корів, овець, свиней, домашню птицю тощо. Житлові й господарські будівлі, залишені переселенцями, земля, луки, ліси, угіддя та посіви підлягали опису та внесенню в необхідні для евакуації документи, щоб після прибуття пред'явити їх і отримати відповідну компенсацію.

Уже до кінця року стало очевидним, що завершити переселення до 1 лютого не вдасться. З огляду на це сторони домовлялися продовжувати термін переселень кілька разів. Строк було продовжено до 15 червня 1946 року.

Протягом жовтня – грудня 1944 року українці «закерзонці» подавали заяви на виїзд, намагаючись уникнути терору з боку польських націоналістів. У перші місяці перебігу операції виїжджали в першу чергу родини, господарства яких були зруйновані війною, а також ті, яким загрожували дії польського підпілля.

У Польщі для українців створювалися нестерпні умови існування. Наприклад, у Перемишлі арештовували українців безпричинно, немилосердно знущалися над ними, почалися обшуки майна. Польська влада забороняла розмовляти українською мовою, закривала українські школи, проводила політику колонізації.

У проханні окремих українців, а то й цілих сіл, як, наприклад села Ласків Грубешівського повіту Люблінського воєводства, зазначалася причина переїзду до України. У цьому селі було закатовано 209 чоловік і спалено 102 хати з усіма присадибними будівлями. Живими залишилося 233 людини.

У селі Новосілки того ж повіту польські загони спалили 226 будинків і вбили 108 українців. Усього у Грубешівському і Томашівському повітах поляки спалили понад 150 сіл, вбили 15 тисяч українців. А за період 1944-1947 року лише силами Армії крайової вчинено напади на 180 українських сіл, вбито 4670 українців, пограбовано 2266 родин, спалено 304 села!

Багато українців, особливо зі спалених у 1942-1943 роках та вигнаних з українських сіл німецькою окупаційною адміністрацією, не мали будь-якого притулку, куска хліба, ніхто про них не дбав. Саме вони в числі перших були змушені виїжджати в Україну. Частина українців, особливо на Лемківщині, Надсянні, в окремих селах Холмщини чинили опір виселенню. Їх підтримували відділи УПА, захищали від знищення польськими бандами, агітували не покидати свій прадавній край.

Якщо поляки з Галичини, з яких значна частина не мали тут глибокого коріння, справді добровільно виїжджали до Польщі, бо втікали від колгоспів, Сибіру і більшовицького «раю», то українці з Лемківщини, Надсяння і Холмщини повинні були залишити свої прадідівські землі і їхати саме туди, де їх чекав той самий «сталінський рай». Виїхали деякі села, які були спалені під час бойових дій. А в кінці 1944 року по-

частішали вбивства українців польською поліцією, військовими або просто бандами злочинців.

У цей час на території Закерзоння значно посилюється Армія крайова, яка розпалила жорстоку бійню стосовно українського населення. 7 червня 1945 року велика польська банда напала на українське село Верховини Холмського повіту. Вони гарматами відсалютували перемогу над гітлерівською Німеччиною і, розділившись на групи, під проводом солтиса-поляка, ходили від хати до хати і розстрілювали всіх підряд. За половину дня було вбито і замордовано 197 осіб.

Процес переселення

Українсько-польські переселення стали однією із трагічних сторінок серед злочинів сталінізму і продовженням політики геноциду українського народу.

Прискорювачами злочинної акції виселення українців з їхніх етнічних прадавніх земель були силові структури (дивізії Війська польського, Народове сілі збройне, загони народної міліції (міліції обивательської), Ужонд безпеченства публічного, управління безпеки, прикордонники), а також підпільні терористичні боївки, просто банди мародерів і, звісно, евакуаційні комісії.

У ситуації антиукраїнського терору, тиску силових структур, підпільних терористичних груп та банд переселення-виселення-депортація не були добровільними, це було насильницьке спонукання безлічі чинників до виселення українців із теренів Польщі. Проти українського населення виступали пліч-о-пліч операційні групи НКВС, більшовицька партизанка ковпаківців, звана в народі «босяками» та римо-католицький клір.

Польське підпілля і населення з полегшенням сприйняли угоду про переселення українців і поляків. Разом з тим і українське підпілля намагалося не допустити виселення українців. Були випадки, що підпілля забороняло покидати рідні місця активістам сіл, котрі добровільно згодилися на переїзд.

Як же відбувалося переселення українського населення? Кожному видавали посвідчення на евакуацію в УРСР, де вказувалося місце останнього проживання, місце призначення, національність та особи, які їдуть. Після прибуття на місце проживання таке посвідчення обмінювалося на паспорт.

Сам процес переїзду займав багато часу й сил. По декілька місяців переселенці змушені були жити на залізничних станціях просто неба, на морозі з дітьми та людьми поважного віку, хворими, інвалідами, вагітними, чекаючи своєї черги на виїзд. На переселенських пунктах у Холмі, Замості, Белзі, Сокалі та в дорозі людей часто ошукували та грабували. На територію України вони прибували в переповнених вагонах, у яких тіснилося по декілька сімей в умовах антисанітарії, потерпаючи від холоду.

Перші переселенці прибули у кінці грудня 1944 року до Луцького району. Відразу по приїзді стикались із бездушним, бюрократичним ставленням місцевих керівників. Їх із залізничних станцій забирали на третій-четвертий день. Селянам, які здали на польській території сільськогосподарські продукти, на місцях своєчасно не видавали ніякої провізії, бо голови виконкомів не знали що і кому належить повертати. Але багатьом переселенцям у Польщі евакуаційні комісії вручали документи на компенсацію за втрату нерухомого майна. Хоча часто це оформлення проводилося без врахування його реальної вартості, яку значно знижували або ж зовсім не зафіксували. А залишали українці у Польщі не тільки нерухоме, а й рухоме майно. Його часто привласнювали військові, міліція, антикомуністичне підпілля, банди, або ж сусіди-поляки.

У Польщі виселенці-українці залишили 461317 гектарів власної землі та посівів на суму понад 17 мільйонів злотих, майна, у тому числі споруд, вартістю на 732 мільйона карбованців. Закерзонці покидали не лише своє майно, а й могили предків, рідних, храми, уклад життя. Переселенська акція руйнувала родинні зв'язки, традиції, духовні, культурні надбання цієї гілки українців.

Серед перших поселенців із-за Бугу була й значна частина українських священників. Багато з них опинилося на Волині і в Луцьку, на Поліссі.

Переселенці не мали права самі вибрати собі місце майбутнього проживання, осідати у якійсь місцевості родинами, селами. Більшовики відразу ж після перетину кордону нав'язували свою волю і не було місця компромісам чи милосердю.

Основна маса переселенців скеровувалась у східні області – Запорізьку, Херсонську, Миколаївську, Ворошиловградську, Дніпропетровську, Сталінську, до західних – у Тернопільську область. Бажання закерзонців переїхати у Східну Україну було скоріше бажанням чиновників переселенських комісій, які формували ешелони. Більшість депортованих ді-

знавалася про місце свого нового поселення лише тоді, коли потяг прибував на кінцевий пункт. Водночас була така частина переселенців, котрі самі виявляли бажання потрапити подалі від польського терору.

Радянське керівництво, розселяючи закерзонців у східних землях, бажало ліквідувати прояви національної самосвідомості цих мешканців. Влада сподівалася на швидку асиміляцію переселенців, а ще за допомогою дешевої робочої сили відбудувати промислові підприємства, шахти, використовувати селян для тяжкої роботи у колгоспах.

Із 150 тисяч холмщаків і підляшівців, виселених у південні та східні райони України, лише тридцятьом відсоткам надали повноцінне житло, а сімдесяти відсоткам сімей не забезпечили належних житлових умов. Кошти, будматеріали, передбачені для переселених, часто розбазарювалися, використовувалися на інші господарські цілі або ж кимось привласнювалися.

Однак депортовані холмщаки, лемки, надсянці не бажали поселятися на спустошених бідних землях сходу України. Там не було часто елементарних будівель, їжі та роботи. Важливою залишалася проблема мови, адже офіційна влада здебільшого була російськомовною. Та і місцеве населення не сприймало депортованих як українців, а обзивало їх поляками і насміхалося з їхнього безвихідного становища. Діалект місцевого населення відрізнявся від діалекту переселенців.

Переселенцям часто доводилося жити у напівзруйнованих будівлях, не кращим було становище з виділенням земельних ділянок. На півдні і сході селянам земельних наділів не давали (на Волині дехто отримував 2,5 – 3 гектари земельного наділу), оскільки існували колгоспи.

Не всі переселенці-«закерзонці» виїжджали з кількома клунками, коли їм польські бойовики давали на збір день-два. Багато було таких, які мали змогу забирати все своє нерухоме й рухоме майно. Більшість переїхали в Україну не з пустими руками. Було перевезено понад 55 тисяч коней, 113500 голів великої рогатої худоби, 46500 овець та кіз, 24500 свиней, 66500 одиниць ґрунтообробної техніки, 1013 сівалок, 1653 зернозбиральних машин і механізмів, 2024 молотарок, 24069 возів. Переселенцям обіцяли в Україні землю та можливість займатися своїм господарством. Але, як відомо, все це конфіскували і забрали в колгоспи.

Опинившись на зруйнованих господарствах у східних областях, переселенців заставляли працювати у колгоспах, де

нічого не платили або ж давали на зароблені трудовні стільки, що прожити на цей мізер ніхто б не зміг. Впродовж 1945 – 1947 років багато холмцаків, надсянців страждали від голоду, люди старшого віку хворіли й помирали, хворіли й діти. Здана у колгоспи худоба здихала.

Виселенці не могли звикнути до колгоспної системи господарювання. Цей устрій був чужим холмцакам, надсянцям. Почалися розчарування і велике бажання повернутися додому. А ще долучився голод, який у першу чергу вдарив по переселенцях.

Втеча «переселенців» в Галичину і на Волинь

Невдовзі розпочався зворотний рух переселенців ближче до кордону. Втеча в західні області для багатьох стала порятунком, оскільки там ще не заводили колгоспів. Це був суцільний потік людей і його не зміг стримати тоталітарний режим з тюремними правилами життя. Люди, залишивши все привезене чи продавши на тимчасових пристанищах худобу і всі пожитки, правдами і неправдами перебиралися на західноукраїнські землі. Хто їхав крадькома поїздами на вугіллі, хто пішки, долаючи тисячі кілометрів. Переселенці ще раз переселялися – вони йшли і їхали у напрямку своєї батьківщини. Багатьох за втечу арештовували, повертали насильно у колгоспи.

У підсумку цього масового зворотного руху протягом 1945-1946 років вибуло з Одеської області дев'яносто відсотків переселенців, Миколаївської області – 89,2 відсотка, Херсонської області – така ж відсоткова кількість, Сталінської (Донецької) – 74,8 відсотка, Сумської – 71,4 відсотка. Якщо на схід людей везли як худобу у товарних вагонах, то тепер доводилося долати ці кілометри вдень і вночі переважно пішки. Протягом двох років східні області покинула 34531 сім'я (а прибуло туди на початку 39726 родин, тобто 149659 осіб), а з загального числа переселених у західних областях опинилося 78998 сімей – 322959 осіб.

Основною причиною випадків самовільного переїзду, а фактично пішого переходу вже вкотре протягом життя одного покоління була цілковита невідповідність місцевої влади до прийому депортованих, у першу чергу через відсутність житла.

Певною пересторогою до заборони на переміщення у західні області була очевидна і разюча різниця в ментальності

місцевих і прибулих людей. Керівники на місцях, очевидно, усвідомлювали великий клопіт з депортованими, які не розуміли колективної власності на землю, а основне, що результатами праці розпоряджались ті, хто її не обробляв.

Дуже багато переселених холмщаків, надсянців, лемків знайшли свою другу батьківщину на землях Львівщини, Тернопільщини, Волині, Рівенщини. Та надія на повернення у рідні землі ще довго не покидала людей. На превеликий жаль, і у Західній Україні не завжди бажаними гостями чи сусідами були вигнанці із Закерзоння. Слово переселенець вимовлялось місцевим населенням з негативним відтінком, в нього вкладалось поняття меншовартості. І важко було пояснити багатьом, що їхні брати і сестри по крові переселилися на нові землі не з доброї волі, що це жорстока, нічим не прикрита депортація українців Холмщини, Надсяння, Підляшшя, Лемківщини.

У гіршому становищі опинилися переселенці «непланові», ті, котрі поверталися чи краще сказати втікали із східних областей, де 1946 року розпочався голод і скрута. Доводилося їхати нелегально, бо на перешкоді їх проїзду в західні області стали міліцейські пости на залізничних станціях. Та людям вдавалося хитроцями обминати ці пости і з клунками на спинах долати кілометри. Багато хто з холмщаків надіявся, що повторяться події 1915 року, коли за велінням царського російського уряду їхніх батьків і дідів було вивезено у глиб Росії, але після закінчення воєнних дій дозволено повернутися на рідні землі, правда, сплюндровані поляками.

На середину 1945 року припинився добровільний виїзд українців. Жодні адміністративні утиски не допомагали. Польський уряд звернувся до українських товариств за допомогою у здійсненні переселення. 24 липня 1945 року Президією ради міністрів на конференцію було запрошено представників українських громад з Краківського, Ряшівського, Люблінського воєводств. Делегати вимагали у своїх програмах залишитися на рідних землях.

Уряд у проголошеній заяві зобов'язався не застосовувати примусу для переселення. Проте ця заява ігнорувалася. На заселені українцями «польські» території у вересні 1945 року було скеровано три дивізії піхоти війська польського для примусового виселення українців із Польщі до СРСР. Більшість українських делегатів, які брали участь у конференції, арештували, а комітети ліквідували, що призвело до знищення єдиної легальної репрезентації української громади.

Виселення надсянців 1945 року

У статті першій договору між урядами СРСР і Польським комітетом національного визволення (ПКНВ) про радянсько-польський кордон (16 серпня 1945 року) записано, щоб встановити згідно з рішенням Кримської конференції державний кордон між СРСР і Польщі вздовж «лінії Керзона» з відхиленням від неї на користь Польщі і в деяких районах від п'яти до восьми кілометрів, уступивши полякам додатково територію, розташовану на схід від «лінії Керзона» до річки Західний Буг і річки Солокія, на південь від міста Крилова з відхиленням на користь Польщі максимально до тридцяти кілометрів. Навіть Лемківщину Сталін подарував полякам.

Ця угода мала прямий вплив на долі тисяч українців, які опинилися за «лінією Керзона». Усі вони підлягали виселенню з Польщі, як і поляки – з території Західної України.

Провідники УПА не могли дивитися на таку наругу над українцями спокійно. Тож терміново були перекинуті на Любачівщину і Ярославщину сильні відділи Української повстанської армії.

Польські банди навесні 1945 року напали на Новий та Старий Люблинець, вбили понад сто українців, пограбували їхнє майно і спалили села. Курінь «Залізняка» розгромив у засідку ворожу валку з дванадцяти підвод та восьми вантажівок на присілку Мельники. Поляки втратили близько вісімдесят вояків. Внаслідок бойових операцій куреня бандитські загони та відділи польської поліції на Любачівщині і Ярославщині були зліквідовані в селах Заліссі, Старому селі, Улазові, Цівкові, Жапалові, Цетулі тощо.

Та польські повіністи не думали припиняти свої жорстокі побойща. Вони напали на українські села Гораєць та Кобильницю Руську, спалили їх та вимордували в кожному селі понад 150 мешканців. Живими не залишили ні жінок, ні дітей.

Сотні Повстанської армії М-1 і М-3 провели відплатну акцію і напали вдосвіта на польське село В'язницю на Ярославщині. Там проживало близько п'ятсот польських сімей та містились чотириста польських міліціонерів, вояків та енкаведистів. У тому селі стратили понад п'ятсот осіб.

Аби захистити українське населення від насильного переселення і знищення УПА звернулася до вояків і командирів війська польського. Вони вимагали припинити терор проти українців у Польщі, наголосивши, що кожен випадок насильства буде жорстоко каратися.

У травні 1945 року у селі Руда Ружанецька на Любачівщині відбулися переговори між представниками українського підпілля та польської Армії крайової. Була заключена угода про взаємовідносини у спільній боротьбі з комуністичним урядом, припинення бойових дій між українським і польським підпіллям та грабежу українського населення.

Польські загони дотримали слова і до вересня 1945 року не тероризували українців Закерзоння.

Після підписання польсько-радянського договору про кордон між Польщею і УРСР з відхиленням на шкоду Україні, почався знову неспокій, заворухи серед українського люду. На землі Любачівщини, Ярославщини прибула третя дивізія піхоти із п'яти тисяч солдатів. Штаб по виселенню-переселенню розмістили у Любачові. Сьомий полк зайняв села Улазів, Старий Диків і Цівків, а восьмий – Люблинець, Дахнів та місто Олещиці, де утворили при залізничній станції збірний пункт для виселеного з навколишніх сіл українського населення.

У Надсянні примусове виселення почалося на початку вересня 1945 року і не всюди одночасно. Першими почали виїжджати села з-за Сяну, де не було більшовиків до 1941 року. Цих людей привезли на кордон біля Медики і розподіляли за призначенням. Деякі села ставили свої умови, вимагали, щоб дозволили їхати всім разом і самим вибирати місце. У інших випадках так і було: представник села їздив у Львівську чи Тернопільську область і оглядав населений пункт, у якому мешкали до виселення поляки. Але здебільшого ті, що виїжджали, мали надію, що їдуть ненадовго і через деякий час повернуться на рідні землі.

З середини вересня 1945 року по селах роз'їхалися члени евакуаційної комісії і заохочували людей різними байками, залякували, аби вони добровільно покидали своє село, хати і їхали у вільну Україну. А заодно уряд Польщі почав застосовувати регулярні війська для депортації українського населення із території Ліського, Перемишльського і Любачівського повітів. Станом на 16 жовтня 1946 року на територію України вивезли 123156 родин або 485764 особи, а на територію Польщі – 272544 сім'ї (789982 особи).

Переселення проходило всюди по-різному. Села під Перемишлем – Пикуличі, Негрибка, Коровники, ті, що по сусідству з самим містом, виїхали без опору, організовано в перших тижнях. Це були села багаті, практичні. Вони знали, що війна закінчилася, доля їх вирішена і від них самих мало що залежить. Перші поселенці з Надсяння поселились в око-

лицях Львова в будинках виселених поляків.

Насильно виселили мешканців Тисови і Брилинців, у яких уся молодь пішла в УПА. Польське військо оточило село над ранком з усіх сторін і наказали людям вибратися в один день хто з чим і як може. Транспорту не дали ніякого. В селі жили тільки діди й баби, молодиці з дітьми. Разом із військом вдерлися поляки з Гути Березької, Бірчі і Корінця і на очах у вояків забирали все, що потрапляло під руки. Людей гнали польські вояки як худобу на пересильний «фільтраційний» пункт у Медиках. А таких пунктів вздовж кордону було дуже багато. У Медиках працювало НКВС з окремими списками з обох сторін.

Під час виселенських акцій польські солдати наказували українським родинам покидати села та виїжджати до збірних пунктів протягом двох годин. Вони викидали мешканців з хат, завантажували на вози, в кого були, деякі речі та харчі та під дулами автоматів гнали людей до залізничних станцій в Олешичах, Любачеві, Новій Греблі, Сурухові, Угнові, Любичі Королівській, Белзці та Ярославі або прямо до кордону. Інші грабували майно й жажливо знущалися над виселенцями, змушуючи підписувати заяви про «добровільне переселення». Усе це творилося під наглядом радянських переселенчих комісій.

Сотні українських родин були загнані на пасовище Олешич, обгороджене колючим дротом. Там під голим небом з наспіх зібраними пожитками восени 1945 року українці, мов худоба, очікували потягів. Люди не могли перетворитися на рабів і коритися волі більшовиків та поляків. Вирішено було послати за допомогою до командирів УПА.

Коли прибули вояки Повстанської армії, селяни кинулися у ліси і до польських сіл, які симпатизували українцям. Повстанці сотень М-1 і М-3 взяли приступом залізничну станцію Нову Греблю й частину укріплених будинків, де містилася залога польського війська, міліції та енкаведистів. Станцію розбили, колію зруйнували, здобули зброю та боеприпаси. Такі ж погроми вчинили бійці сотень Калиновича, Шума й Підкови на залізничній станції і частині міста Олешичі. Внаслідок зіткнення було вбито понад сто польських солдатів. Повстанці здобули багато зброї та боеприпасів, вивели з ладу на тривалий час залізничний шлях Любачів-Рава-Руська та кілька важливих шосейних шляхів. Були знищені залізничні мости у селі Нова Гребля, на ріці Склі біля Сухова на Ярославщині та біля села Жапалова.

Повстанська армія безпощадно карала польських і радянських «сусідів», котрі прагли щонайшвидше видворити із споконвічних українських земель корінних мешканців. Бої відбулися у Бірчі, Олешичах, Кузьміні, Новій греблі, Варяжі, на передмісті Перемишля і Любачева. Обстрілювали і Перемишль, і Любачів. Внаслідок цих акцій повстанці здобули крамниці, висаджували водопроводи, знищили на станції у Перемишлі поштовий поїзд, здобули і висадили в Сурохові під самим Ярославом величезний залізобетонний міст.

Незважаючи на великий супротив воїнів УПА та небажання українців Закерзоння покидати свої домівки та землі, все ж більшовицько-польська збройна машина була сильнішою, вона керувалася «законами» і договорами. І людям не було куди подіватися, оскільки села горіли, а поляки могли вбити у будь-яку годину. Процес переселення тривав.

У Перемишлі ще перед цими подіями відбувалося все без агресії, представники комісій були лояльнішими: організували зустріч членів переселенської комісії з представниками української громадськості. Відразу застерегли, що виїзд добровільний. Однак людей непокоїло, чому дозволяє радянська влада так тероризувати українців на їхній землі. Та члени комісії пояснили, що передбачали небажання добровільно покидати свої домівки, тому допускалося десь налякати, пригрозити, але ніхто не сподівався, що дійде до таких масових жорстоких акцій. Людей переконували, що переселення українців і поляків покладе край польсько-українській ворожнечі.

Та не могло все відбуватися водночас і без крові, болю і страху. Довкола палали села, люди не мали достовірної інформації про політичні події. Страх від думок про поневіряння після виселення та жаль покидати землю прадідів, рідню, церкву, родинні могили і майно стискав серце кожного свідомого українця.

В околицях Любачова, Ярослава ширилися чутки про те, що після перетину кордону виселенців розділять окремо чоловіків, жінок та дітей, а майно заберуть. Та все ж залишатися не було можливості: кожного українця чекала смерть, катування, спалення господарки. І люди завозили возами на станції своє добро, худобу і чекали потягів, аби їхати в невідомі землі на нові місця.

Виселення Любачівського повіту почалося 6 вересня 1945 року і мало дуже жорстокі форми. Групи озброєних польських вояків ходили від хати до хати українських родин і наказува-

ли за дві години з'явитися на залізничному двірці. За такий короткий час збентежені українці не встигали спакувати навіть найпотрібніших речей. Жаль, розпука, страх за життя спричинили розгубленість та беспорядність. До тих, хто не прийшов у зазначений час на залізницю, приходили знову, немилосердно били, грабували, насильно гнали на станцію, заганяючи у відкриті вантажні вагони. Польське військо стріляло кожного, хто здавався підозрілим, на місці вбивали тих, хто намагався втекти чи заховатися. Особливо страждали надсянці у грудні, коли температура знизилася до мінус п'ятнадцяти градусів. Малолітні діти замерзали у вагонах, чувся плач і голосіння нещасних.

Хоча «переселенча комісія» перед виселенням видавала сім'ям евакуаційні листи та описи залишеного майна, все ж чимало їх не отримало відповідної фактичної вартості оцінки майна, бо не мали майнових та страхувальних документів у зв'язку з воєнними втратами.

Кожен день для українців, котрі підлягали виселенню, проходив під страхом. На Холмщині спалювали цілі села, а людей безжально вбивали. Біля Перемишля, де були боївки УПА, польські війська і банди не наважувалися так діяти. Зате поляки з довколишніх сіл не соромилися приходити в українські села і грабувати при українських родинах їхнє майно. Вони вважали, що ті і так з собою всього не заберуть, тож не церемонилися, а навіть насильно відбирали від господарів все, що їм подобалося.

Такі пограбування відбувалися у Надсянні у селах Явірник Руський, П'яtkова і Жогатин, уздовж малої річки, що впадала до Сяну в селі Ісканія. Ці села були обставлені польським військом. У перший же день туди наїхали сотні підвід з цивільними поляками аж з-за Сяну. Вони кидалися до будинків, хапали одяг, кухонний посуд, зерно, викопану картоплю. По хатах перекидали все, ламали, нищили, чого не могли забрати. За день у тих селах побувало більше шестиста підвід. Уся акція переселення в околицях Перемишля тривала від трьох до чотирьох тижнів і закінчилася в кінці вересня. А ті сотні тисяч українців із змішаних родин і мішаних сіл, які відразу після 1944 року почали міняти метрики, переходили на польське, щоб не виїздити «до колгоспу».

Підлягали виселенню не просто окремі категорії людей, а всі без винятку українські і змішані родини. Порушення принципу добровільності дало можливість виселити в період

від вересня 1945 до липня 1946 року, саме до часу припинення чинності угоди про обмін населенням між Польщею і СРСР, понад 260 тисяч українців. Усього від початку акції до Радянського Союзу було переселено 482661 особу.

Та все ж восени 1945 року окупантам не вдалося виселити всіх українців із Любачівщини. Завдяки братній допомозі УПА та українського населення та незважаючи на застосування потужної військової сили закерзонці боролися і водночас захищалися від примусового покинення своїх домівок. Спеціальні відділи польського корпусу внутрішньої безпеки оточили ліси й села, заблокували всю територію, села спалювали, проводили облави та чинили жахливий терор над українцями. Люди почувалися немов загнані звірі під час полювання. Сотні ТВ «Бастіон» понесли великі втрати, однак і протягом 1946 року вони провели низку акцій проти ворога.

Сотні М-1 і М-2 знову шкодили ворогові українського народу, зносили мости у Гаях на шляху Ярослав-Перемишль, здобули ліки із лікарні в Любачеві, вивели з ладу залізничну колію біля села Бобрівки на лінії Олешичі-Ярослав та розбили ворожий танк і вісім вантажівок. Згодом сотня М-2 розгромила ворожі залоги в селах Старому Дикові, Улазові, Футорах і Дахнові, підпалили села Бігалі та Старі Олешичі.

Врешті навесні 1946 року УПА та АК зібралися на переговори в Олешичській Волі і домовилися про припинення збройних акцій обох сторін та відхід загонів АК на захід від Сяну. Наступне виселення відбулося у червні 1946 року. Людей із Олешич поспішно вивезли до села Рясної біля Львова.

Доля українських храмів Перемишльщини, Холмищини і Підляшшя

На етнічних українських землях Закерзоння жахливих переслідувань зазнала українська греко-католицька церква. Польська влада ліквідувала на території Польщі греко-католицькі організації, церкву, товариства, конфіскувала церковне майно, знищила або відбрала святині. Застосовувала репресії щодо греко-католицьких священиків, а також переслідування віруючих цього обряду.

Священнослужителі УГКЦ і УПЦ були для народу справжнім смолоскином, тому комуністична Польща, її органи безпеки провели масові арешти українських священиків, інтелігенції. (Велику кількість душпастирів УГКЦ і УПЦ за-

катували загони НКВС, польські підпільні боївки, польські грабіжницькі банди, а також регулярне польське військо, польські служби безпеки та міліція). Одну частину арештованих передали в Радянський Союз органам НКВС. Після довгих допитів і тортур їх чекала виснажлива дорога в Сибір, а там – смерть від тортур, голоду, холоду, хвороб та непосильної фізичної праці.

Інших священників комуністична влада Польщі кинула за ґрати власних тюрем або ж у концентраційний табір в Явожно, що мав усі ознаки німецьких концентраційних таборів. Він розташовувався на місці недавнього німецького нацистського концтабору, який був філіалом концтабору Авшвіц. У ньому польський комуністичний режим використовував усю інфраструктуру нацистського концтабору, а також методи знущання над в'язнями, збагачені досвідом радянських «лагерей» – таборів.

У концтабір Явожно було запроторено чотири тисячі українців, серед них – двадцять двох греко-католицьких і п'ять православних священників. У Явожно померло понад 160 українських в'язнів.

Після 1945 року у Польщі із 689 греко-католицьких церков 346 знищили, 304 назавжди знесли з лиця землі. Липе на території Перемишльської єпархії знищили біля семи тисяч ікон, літургійних обладнань, стародруків церковних хронік, метрикальних книг. Коли Перемишльська єпархія 1945 року ввійшла до складу Польщі, було 514 українських греко-католицьких храмів, в тому числі 311 церков визнали пам'ятниками архітектури, які представляли особливу мистецьку вартість. Під час боїв з відділами УПА знищено шість церков, у 1946 – 1956 роках польською владою зруйновано 158 храмів, серед них – 101 пам'ятку архітектури, 34 перемінено на крамниці, 13 перебувають під опікою віруючих. 28 церков перейняла польська автокефальна православна церква. 245 церков з прицерковними будинками, землею та цвинтарями захопив римо-католицький клір. З них викинули іконостаси, старовинні ікони, а самі церкви ксьондзи пристосували до римо-католицького обряду. Ті, що залишилися, були осквернені і їх перетворили на різного роду склади або стайні.

На Холмщині під час Другої світової війни поляками у Грубешівському повіті спалено церкви у селах Бересть, Верещин, М'ягке, Шиховичі; у селах Конюхи, Малків, Матче, Монятичі розібрано, а в селі Турковичі розібрано і встановлено як костел в селі Жерники Томашівського повіту. У тому ж

повіті спалено поляками церкви у селі Верехані, Верещиця, Телятин, Тишівці, Шлятин, а у Гонятичах і Потуржині – розібрані.

Православні храми, які вціліли після акції 1938 року і під час Другої світової війни, перетворили на римо-католицькі:

У Білгорайському повіті – у селах Бабичі, Білгорай, Біща, Замх, Княжпіль, Княжпільський, Кульно, Липини, Люхів, Майдан, Обша, Терешпіль, Юзефів.

У Грубешівському повіті – у селах Бусько, Вербковиці, Гдешин, Горишів, Руський, Городло, Гостинне, Грабовець, Грубешів (дві церкви), Завалів, Матче, Мірче, Модринь, М'ячин, Підгірці, Свидники, Селище, Стрижів, Сагринь, Тератин, Терebinь, Турковичі, Тучапи, Убродовичі, Черничин, Шпиколоси, Янки.

У Замістському повіті – у селах Горишів польський, Замістя, Косодуби, Лазиська, Липсько, Майдан, Монастирок, Потічок, Радечниця, Суховоля, Топіольча, Трясини, Шевня, Щебрешин.

У Красноставському повіті – у селах Жданне, Красничин, Старе село, Красностав, Круп'є, Орлів, Стужиця, Тарногора. У Люблінському повіті – у Любліні.

У Томашівському повіті – у селах Вишнів, Гонятичі, Городиславичі, Жуличі, Зубовичі, Лосинець, Невирків, Новосілки, Посадів, Рогізно, Снятичі, Сопот, Майдан сопотський, Терноватка (дві церкви), Ходиванці, Цитуша, Чесники, Чортівець, Ярчів.

У Холмському повіті – у селах Бозок, Депутичі, Жмузь, Жулин, Клепів, Пнівно, Пугачів, Реївець, Сверщів, Седлице, Спас, Станьків, Тернів, Туровець, Холм, Цинів. У Янівському повіті – у селі Отроч.

У селах Тарногород Білгорайського повіту, Боньча Красноставського та містах Холм, Люблін, Томашів православні храми перейменовано на польські православні автокефальні церкви.

У Підляшші під час Другої світової війни знищено поляками два храми у селах Воля Верещанська і Корчівка. Перетворено на римо-католицькі костели в Біло-Підляському повіті двадцять дві церкви, у Володавському – п'ятнадцять, Костянтинівському – шістнадцять, Любартівському – одну, Радинському – п'ятнадцять і Соколівському повіті – сім церков. На польські православні автокефальні церкви перейменовано чотирнадцять українських православних церков.

На західних землях України

На західних землях Радянської України поселення депортованих проходило з великими труднощами. Місцева влада зі значним запізненням отримувала інструкції з центру. А там і не надто переймалися долею сотень тисяч вигнаних українців, котрі пережили страх, втрати своїх рідних, домівок, і раптом опинилися наче у чужій країні, де нікому не було до них діла. Центр зовсім не цікавився тим, що низові структури повідомляли про відсутність умов для розміщення величезної кількості нових переселенців. Українців розселяли переважно по селах, надавали їм напівзруйновані і пограбовані господарства.

Оскільки люди масово втікали зі східних теренів України, то РНК УРСР 16 вересня 1945 року заборонила приписувати переселенців у західних областях і зобов'язала місцеві власті повернути їх назад у східні області. Нарком внутрішніх справ України 3 жовтня 1945 року видав наказ про запобігання самовільним переїздам евакуйованого з Польщі українського населення, що мав спинити цей потік самовільних мігрантів. Навіть було оголошено догану з попередженням голові Рівненського міськвиконкому за виданий дозвіл на переїзд до Рівного переселенцям, вивезеним у Миколаївську та Одеську області.

Проте потік переселенців зі сходу на захід не припинявся. Для визначення остаточного місця проживання значній частині закерзонців знадобилося близько п'ять років. Більше двох років тривав процес переїзду-переходу, а фактично втечі, десятків тисяч людей зі сходу на західні землі. Ці депортовані опинилися у значно гірших умовах, бо залишене поляками житло на західних землях було вже роздане переселенцям або використане на інші цілі. Тому їм довелося наймати квартири і одночасно будувати власні оселі.

До середини травня 1947 року у Львівській області 2125 переселенських родин мали змогу одержати житло. Та все ж із 18424 прибулих родин 3554 не були забезпечені помешканням, хоча мали на це відповідні документи. 773 будинки переселенського фонду були віддані державним установам, а 1727 – продано приватним особам. Крім того не було проведено грошових розрахунків з прибулими 5095 сім'ями на суму більше 32 мільйони рублів.

У Тернопільській області з 33960 прибулих родин 711 отримали окремі квартири, 867 – комунальне житло, а у Во-

линській області 1345 переселенських сімей одержали окремі квартири, 1355 – комунальне житло. У шести районах Волинської області майно переселенського фонду на суму 3 мільйони 498 тисяч рублів було розкрадено.

Долаючи величезні труднощі, переселенці намагалися якнайшвидше адаптуватися до нових, незвичних для них умов життя та інтегруватися в українське середовище. Ті переселенці, що змогли поселитися у містах і містечках, мали більше перспектив працевлаштуватися та навчати дітей у школах і вузах.

Переселенцям, котрі прибували зі сходу, на західноукраїнських землях чиновники створювали всілякі перешкоди, їх примушували повертатися на місце реєстрації. Насамперед затримували їм видачу радянських паспортів, без яких не можна було влаштуватися на будь-яку роботу. Але люди все ж масово втікали і оселялися в західних областях.

Багато переселенців, втікаючи від колгоспів і більшовицького «раю» на західні землі, мали надію, що скоро ця жорстока несправедливість щодо українців минеться і вони повернуться на прабатьківські землі. Під час депортації не всі думали про майно, пожитки, кожен віз зі собою в український комуністичний край врятовані ікони, дзвони, церковне майно, книги, картини, вишивки, прялки, ткацькі верстати і багато іншого. Вони везли і заховали для майбутніх нащадків свою віру, набуті від предків духовність, традиції, звичаї, культуру, мову, говірки, приповідки, давні пісні, казки, легенди, ремесла...

Ще 23 березня 1946 року Рада народних комісарів УРСР і ЦК КП(б)У прийняли спільну постанову, згідно з якою заборонялася видача будь-яких документів переселенцям, що прибули зі східних областей у західні. Заступник голови Ради міністрів заборонив виконкомам міських, сільських рад Волинської, Дрогобицької, Львівської, Рівненської, Станіславівської і Тернопільської областей припинити прийом і господарське влаштування сімей переселенців, що прибули зі східних областей. Винних за недотримання цих вимог притягували до строгої відповідальності.

Впродовж майже двох років здійснення переселенської операції так і не вдалося виселити всіх українців з території Польщі. Однак ліквідацію українських меншин на території Польщі потрібно було завершити, що і зробила акція «Вісла».

Ця акція насильного переселення все ж мала своє виправдання, особливо для українців та поляків. Обмін населенням ліквідував причини для ворожнечі. Ці два народи ще не дозріли, щоб разом співіснувати як народи Західної Європи. Хто тут винен – не важко зрозуміти. Українці втратили Холмщину і Підляшшя, Посяння і Лемківщину з княжими містами Холмом, Перемишлем, Ярославом, Дорогичином, а полякам довелося остаточно зректися шляхетсько-імперських марень про Польщу «од можа до можа». Найгірше для поляків те, що історія примусила їх де-юре визнати права українців на існування на рівні з іншими народами. Багатьом не вірилося, що вони вже не пани і не можуть чинити на українських землях те, що забагнеться, як це було від 1340 до 1940 року. Наруга над українцями тривала сімсот років.

Операція «Вісла»

Після Другої світової війни у межах Польщі залишалися етнічні українські землі Холмщини, Підляшшя, Лемківщини і Надсяння. Частково вони були полонізовані раніше, у міжвоєнний період. Власті тодішньої Польської держави відверто здійснювали насильницьку асиміляцію українців. Майже повсюдно заборонялося навчання рідною мовою, проведення національних мистецьких заходів, руйнувалися православні церкви, всіляко заохочувалися акти глуmlinня з національних святинь українців.

Друга світова війна істотно підсилила національні протиріччя між поляками і українцями. Сталися акти масового винищення поляків на Волині та в Галичині, а українців – на Холмщині, Підляшші, в Засянні, Лемківщині.

Після добровільного виселення до Радянської України п'ятисот тисяч переселенців і у зворотному напрямку сімсот – вісімсот тисяч поляків, залишалося в нових кордонах Польщі ще двісті тисяч українців; котрі опинилися у складі Польщі. Ось проти них і була спланована військова операція «Вісла». Навчена московськими зверхниками «народна» влада Польщі розпочала її 28 квітня 1947 року. До цієї акції залучили військові з'єднання, підрозділи державної безпеки і внутрішніх військ (близько двадцяти тисяч вояків), які мали діяти проти, як писалося, «близько шести тисяч членів українського збройного націоналістичного підпілля».

Підготовку до акції «Вісла» розпочали заздалегідь, коли

стало зрозумілим, що українці добровільно не залишать місць свого споконвічного проживання. Намагання польської влади при підтримці радянських чинників змусити українців покинути Польщу провалилися. Підготовку до виселення було розпочато ще у січні 1947 року. У таємному циркулярі департаменту прикордонних військ міністерства національної оборони Польщі наказувалося місцевим начальникам скласти списки мешканців тридцятикілометрової прикордонної смуги, проживання яких на цій території визнавалося небажаним з огляду на безпеку кордонів держави. Списки використали для проведення операції «Вісла».

Згідно з «потрійним пактом», заключеним у Варшаві, великі сили радянської та чехословацької армій повинні були заблокувати кордони з Польщею. Для продовження війни з УПА польський уряд спрямував на Закерзоння цілу армію. Так почалася ганебна акція «Вісла», метою якої було тотальне виселення українців з рідних земель на терени колишньої Східної Пруссії, приєднані до Польщі, та ліквідація УПА на Закерзонні.

На першому етапі йшлося про «очищення» від українців району Сянока і прилеглих до нього територій з півночі та заходу, фактично – від Бреста до Нового Сонча. Виселенню підлягали українці Люблінського воєводства, звідки було найбільше депортовано протягом попередніх років до УРСР.

Військові підрозділи оточували населені пункти, визначені для депортації, щоб запобігти можливої втечі мешканців, яких зганяли до центра села і повідомляли про виселення. На збори давали кілька годин. Після цього селян під конвоєм відправляли на збірні пункти – пасовиська, огорожені колючим дротом і оточені військом. Збираючи там сотні, потім тисячі людей, їх примушували тривалий час страждати від дощу і весняних приморозків.

На збірних пунктах йшла ґрунтовна селекція з метою виявлення ворожих елементів. Українців змушували давати інформацію про повстанців. Запідозрених у співпраці з УПА поділяли на три категорії: А – ті, хто підлягав обліковій служби безпеки; В – ті, хто переходив у відання військової розвідки; С – ті, кого вважали більш-менш лояльними до польської влади. Багатьох після таких поділів заарештовували й відсилали у табір Явожно, або в кращому випадку поселяли в нових місцях – не більше однієї родини в одній місцевості.

У центральний табір праці Явожно переважно потрапляли запідозрені у співпраці з українським підпіллям. Ба-

гато було ув'язнено й їхніх родичів, дружин, навіть вагітних жінок. Спочатку приречених утримували у в'язниці Ужонду Безпеченьства, де тривалий час доводилося пережити пекло у безперервних допитах і знущаннях. Слідчі застосовували садистські методи – закладали дроти під нігті рук, ніг, а то й грудей, підключали їх до електричної машини індикатора, прикладаючи другий бігун проводу до вуст, носа. Після УБ людей перевозили у Явожно товарними вагонами чи гнали виснажених і голодних пішки.

Польський табір для українців нічим не відрізнявся від фашистських концентраційних таборів. У кожному бараку знаходилося біля 160 жінок (так само і у чоловічих бараках). Ув'язнені спали на триповерхових з дошок збитих причах на сінниках з соломи. Чоловіки важко працювали, через виснаження і голод вмирали. Довкола табору були високі стовпи, а огорожа підключена до електромережі. Зранку і ввечері людям давали щось на зразок кави і кусок хліба, на обід – кукурудзяну кашу на воді. Під час осіннього перебування у таборі тільки двадцять п'ять жінок народили немовлят. Ув'язненими у цьому таборі були і німці, тож часто німецькі лікарі і медсестри обслуговували хворих та породіль.

Перший етап операції «Вісла» тривав до кінця травня 1947 року. На початку червня розпочався другий етап, який охоплював усі повіти й був наймасовішим. На третьому етапі проводилося так зване зачищення. За наказом командирів створювалися пошукові групи, які виловлювали всіх, хто нелегально повертався в рідні місця.

Села, які попали під виселення першого дня, котрі підтримували Повстанську армію, до заходу сонця обезлюдніли. Людей заганяли на перевалочні пункти, де садили на автомашини чи поїзди і вивозили на «німецькі» землі на заході вздовж Одри і на північ до колишньої Східної Пруссії. Там розселявали так, щоб українці були меншиною у даній місцевості. Через кілька місяців знову розселяли, якщо два українці жили поруч. Їм виділяли найгірші, зруйновані німецькі господарства.

Відразу після війни з теренів, які підпали під Польщу, виселили до Західної Німеччини близько семи мільйонів німців без жодної компенсації.

За неповних чотири місяці, поки відбувалося переселення, а фактично масові репресії, військові суди оперативної групи «Вісла» засудили 315 українців, 173 з них – до страти.

А протягом 1947 року у різних місцях Польщі стратили 655 українців, взяли у полон 1477 членів і прихильників УПА і ОУН. Тільки співробітниками міністерства громадської безпеки до кінця вересня 1947 року заарештовано 2274 українці, звинувачених у приналежності до збройного підпілля.

Операція «Вісла» проводилася у тісній взаємодії з радянськими політичними й каральними органами. На допомогу полякам зі Львова передислокували танкову дивізію, а уряд Чехословаччини надіслав для тих цілей гірську (егерську) бригаду.

Під час операції «Вісла» було виселено біля 150 тисяч українців та членів змішаних родин і впродовж інших років – до 250 тисяч, з Холмщини і Підляшшя депортовано в Україну 200 тисяч і близько 50 тисяч – у північно-західні регіони Польщі. Українців розселили дрібними групами на території 9 воєводств і 71 повіту. У Щецінському воєводстві вони склали 8,2 відсотка від усього населення, у Вроцлавському – 5,9, Гданському – 4,7, Познанському – 3,7 відсотка.

З метою асиміляції українцям не дозволялося проживати компактно у нових місцях. Зокрема, лемків розселили у 45 повітах у всіх північно-західних воєводствах. Тільки мешканців лемківського села Фльоринки (178 сімей) поселили у 33 селах Зеленогурського і Вроцлавського воєводств, при цьому в десяти селах – тільки по одній родині.

Влада жорстоко карала тих, хто наслідювався повертатися на свою предвічну землю. Українців у Польщі стали вважати за потенційних злочинців. Жорстокі переслідування, заслання до спеціальних таборів, заборона залишати місця без згоди адміністрації – все це копіювало режим сталінських таборів для спецпереселенців. Комуністична польська влада забороняла українцям сповідувати свою релігію, навчати дітей рідної мови.

Операція «Вісла» у повоєнний час була найжорстокішою серед багатьох репресивних акцій польського прорадянського режиму щодо українського населення.

Депортація українців із Закарпаття після акції «Вісла»*

1951 року на долю українського народу Закарпаття випало ще одне насильне виселення бойків на схід і південь України. Саме ця депортація завдала остаточного удару по суцільному українському етнічному масивові на західних окраїнах українських земель, відкинувши його на схід протягом десяти воєнних і післявоєнних років далі, ніж природним міграційним процесам вдалося досягти за попередні тисячу років.

Між роками 1940 – 1951 населення Закарпаття піддано кільком хвилям депортацій. Першою хвилею були депортації, пов'язані з встановленням нових кордонів. Нові окупанти українських земель виселили з прикордонних смуг вздовж Сяну і Бугу та Карпат до кількадесяти тисяч закарпатців у Галичину, Бессарабію, Поділля та Одещину. До цієї хвилі слід віднести також переселення 1939 року лемків, яке мало, щоправда, добровільний характер, але насправді було пасткою. Совети скористалися малою свідомістю гірського населення і русофільськими тенденціями серед якоїсь частини лемків, щоб заманити їх до СРСР.

Наступною депортацією було насильницьке переселення частини українських мешканців Закарпаття на польські терени в рамках колонізації цієї території німцями. Українські поселення мали становити для німецьких колоністів ослон перед атаками польського підпілля. Поляки легко пішли на німецьку провокацію і всю гостроту своїх атак спрямували на безборонних українських поселенців, яких німецькі окупанти поселили там, не питаючи їхньої згоди.

Обидві депортаційні хвилі характерні тим, що – хоч принесли вони депортованим великі страждання і смерть – значна їх частина змогла повернутися в рідні сторони, а навіть і в свої оселі, коли змінилися обставини, внаслідок яких їх депортовано. В найгіршому становищі опинилися лемки, які після початку німецько-советської війни почали масово повертатися у свої Бескиди, але їхні господарства були вже в розпорядженні влад Генеральної губернії внаслідок того, що лемки зреклися їх добровільно перед своїм виїздом у СРСР.

Черговими депортаціями з Закарпаття були депортації остаточні, які вже не мали поворотів. Найбільша така депор-

* За М. Іваником.

А протягом 1947 року у різних місцях Польщі стратили 655 українців, взяли у полон 1477 членів і прихильників УПА і ОУН. Тільки співробітниками міністерства громадської безпеки до кінця вересня 1947 року заарештовано 2274 українці, звинувачених у приналежності до збройного підпілля.

Операція «Вісла» проводилася у тісній взаємодії з радянськими політичними й каральними органами. На допомогу полякам зі Львова передислокували танкову дивізію, а уряд Чехословаччини надіслав для тих цілей гірську (егерську) бригаду.

Під час операції «Вісла» було виселено біля 150 тисяч українців та членів змішаних родин і впродовж інших років – до 250 тисяч, з Холмщини і Підляшшя депортовано в Україну 200 тисяч і близько 50 тисяч – у північно-західні регіони Польщі. Українців розселили дрібними групами на території 9 воєводств і 71 повіту. У Щецінському воєводстві вони склали 8,2 відсотка від усього населення, у Вроцлавському – 5,9, Гданському – 4,7, Познанському – 3,7 відсотка.

З метою асиміляції українцям не дозволялося проживати компактно у нових місцях. Зокрема, лемків розселили у 45 повітах у всіх північно-західних воєводствах. Тільки мешканців лемківського села Фльоринки (178 сімей) поселили у 33 селах Зеленогурського і Вроцлавського воєводств, при цьому в десяти селах – тільки по одній родині.

Влада жорстоко карала тих, хто насмілювався повертатися на свою предвічну землю. Українців у Польщі стали вважати за потенційних злочинців. Жорстокі переслідування, заслання до спеціальних таборів, заборона залишати місця без згоди адміністрації – все це копіювало режим сталінських таборів для спецпереселенців. Комуністична польська влада забороняла українцям сповідувати свою релігію, навчати дітей рідної мови.

Операція «Вісла» у повоєнний час була найжорстокішою серед багатьох репресивних акцій польського прорадянського режиму щодо українського населення.

Депортація українців із Закарпаття після акції «Вісла»*

1951 року на долю українського народу Закарпаття випало ще одне насильне виселення бойків на схід і південь України. Саме ця депортація завдала остаточного удару по суцільному українському етнічному масивові на західних окраїнах українських земель, відкинувши його на схід протягом десяти воєнних і післявоєнних років далі, ніж природним міграційним процесам вдалося досягти за попередні тисячу років.

Між роками 1940 – 1951 населення Закарпаття піддано кільком хвилям депортацій. Першою хвилею були депортації, пов'язані з встановленням нових кордонів. Нові окупанти українських земель виселили з прикордонних смуг вздовж Сяну і Бугу та Карпат до кількадесяти тисяч закарпатців у Галичину, Бессарабію, Поділля та Одещину. До цієї хвилі слід віднести також переселення 1939 року лемків, яке мало, щоправда, добровільний характер, але насправді було пасткою. Совети скористалися малою свідомістю гірського населення і русофільськими тенденціями серед якоїсь частини лемків, щоб заманити їх до СРСР.

Наступною депортацією було насильницьке переселення частини українських мешканців Закарпаття на польські терени в рамках колонізації цієї території німцями. Українські поселення мали становити для німецьких колоністів ослон перед атаками польського підпілля. Поляки легко пішли на німецьку провокацію і всю гостроту своїх атак спрямували на безборонних українських поселенців, яких німецькі окупанти поселили там, не питаючи їхньої згоди.

Обидві депортаційні хвилі характерні тим, що – хоч принесли вони депортованим великі страждання і смерть – значна їх частина змогла повернутися в рідні сторони, а навіть і в свої оселі, коли змінилися обставини, внаслідок яких їх депортовано. В найгіршому становищі опинилися лемки, які після початку німецько-советської війни почали масово повертатися у свої Beskidy, але їхні господарства були вже в розпорядженні влад Генеральної губернії внаслідок того, що лемки зреклися їх добровільно перед своїм виїздом у СРСР.

Черговими депортаціями з Закарпаття були депортації остаточні, які вже не мали поворотів. Найбільша така депор-

* За М. Іваником.

тація відбулася у 1945 – 1946 роках, коли виселили до Радянського Союзу майже півмільйона українців Закарпаття. Тільки мала частина з них покинула свій край добровільно. Основну масу виселенців становили люди, яких змусив покинути рідні землі терор польського підпілля, а потім регулярної польської армії. Рік пізніше ця армія силою шести дивізій і з допомогою інших збройних формувань Польської держави провела депортаційно-пацифікаційну операцію «Вісла». Загалом у ході акції «Вісла» депортовано з етнічних українських територій на понімецькі землі Польщі біля 150 тисяч українців.

Тоді також виселено частину населення західної Бойківщини. Інша, більша, частина західних бойків, знаходилася на радянському боці кордону. До 1951 року кордон між Польщею і Радянською Україною у його південній частині доходив прямою лінією аж до Сяну на висоті села Терка, щоб далі повернути на південний схід по ріці Сян, майже до його витоків.

15 лютого 1951 року між Радянською Москвою і Польщею був підписаний договір про обмін ділянками державних територій. Польща передавала більшовикам частину Закарпаття навколо таких місцевостей як Кристинопіль (Червоноград), Угнів та Белз у водостоку річок Буг, Солокія і Гучва. Натомість совети полякам дарували увесь Устрикодолішній район і частину Хирівського та Стрілківського районів Дрогобицької області. Віддавані Польщі землі представляли собою трикутник, одне рамено якого йшло вздовж Сяну від його витоків до сьогоднішнього Солинського водосховища. А друге рамено проходило дещо північніше Устрик Долішніх. Це була територія площею 500 квадратних кілометрів, яку заселяли суцільною масою бойки, які мешкали там у сорока селах.

Внаслідок такого обміну до Польщі переселялося 14 тисяч поляків, а до України – 32 тисячі українців. Хоч цей обмін землями мав економічний фактор, та високу ціну цих торгів знову платило українське населення Закарпаття.

Коли попередні виселення на Закарпатті мали в основі політичний або мілітарний характер, тоді причина виселення 1951 року була економічна. Відкриті великі поклади високоякісного вугілля в околиці Кристинополя, а також потреба у залізничній колії між Равою-Руською і Ковелем спонукали Москву примусити Варшаву віддати назад частину Закарпаття, яку більшовики відступили 1945 року. Взамін Польщі було віддано велику частину західної Бойківщини зі значи-

ми запаси нафти та земного газу. Проте видобуття їх було невелике – до сто тонн нафти в день.

Переселення носило примусовий характер, хоча перед виселенням совети проводили деяку роз'яснювальну роботу серед українського населення. Однак люди наслушалися про «комуністичний рай», більшовицьку ідеологію і радянські закони, тож не мали ніякого бажання покидати рідні села.

Незважаючи на опір виселенню, між березнем і жовтнем 1951 року гірське населення бойків переселили у зовсім чужий для них ландшафт степової зони України. В Одеську область депортували 10283 особи, Херсонську – 5059, Донецьку – 10037, Миколаївську – понад шість тисяч осіб. Переселенці мали право забрати з собою все рухоме майно, натомість за залишені будинки їм обіцяли збудувати хати.

Доля бойків на нових поселеннях дуже подібна до долі інших закерзонських переселенців. У місцях зовсім не підготовлених для життя місцева влада сприйняла їх байдуже, а люди – вороже і скептично. Між місцевими мешканцями і переселенцями була велика різниця у менталітеті, звичаях, людських взаємовідносинах, традиціях, побуті, релігії та етиці. Мовні різниці це відчуження тільки поглиблювали.

Виселення бойків 1951 року було останньою великою депортацією українців із Закарпаття. Однак між двома депортаціями під час акції «Вісла» і депортацією бойків було кілька менших операцій виселення українців з цих земель. Хоч військову оперативну групу «Вісла» офіційно розформували 31 липня 1947 року, та вже 22 вересня у Люблінському воєводстві розпочався новий етап цієї акції. Охопила вона Володавський, Білопідляський, Грубешівський і Томашівський повіти, з яких планувалося виселити 3916 українських родин (12 – 16 тисяч осіб) і розселити по селах Ольштинського і Щецинського воєводств, а в дальшій черзі – Зеленогірщині.

Між 15 і 31 вересня 1947 року заплановано було також виселення всього українського населення з теренів, де ніколи не було зорганізованого визвольного руху, а які, навпаки, вирізнялися високою лояльністю до Польської держави, з порівняльно великою кількістю солдатів і офіцерів у польському війську та міліції. Були це повіти Красноставський, Білгорайський і Замостя. Про це виселення відомо відносно мало, оскільки більшість українців потрапили до Сілезії, куди депортували основну масу українців під час акції «Вісла».

Іншою великою групою українців Закарпаття, яка попала на північні та західні землі Польщі, було майже чоти-

ри тисячі в'язнів концтабору Явожно, яких після звільнення примусово відсилали на нові місця проживання.

Усі виселення після акції «Вісла» не мають ніякого зв'язку з діяльністю українського підпілля, бо проводилися вони або після того, як на цих землях це підпілля перестало існувати, або його ніколи там не було. Всупереч усьому пропагандистському тлумаченню причин акції «Вісла» – її справжньою метою було очищення українських етнічних земель Холмщини, Надсяння, Підляшшя, Лемківщини і Бойківщини від українського населення. Після того, як Закерзоння перестало бути живою – хоч закордонною – частиною української материка, воно перетворилося в категорію історичну.

Життя переселенців у Радянській Україні

Включення Західної України до складу СРСР стало найважливішим для українців територіальним питанням, що його розв'язала Друга світова війна. Сталін переконав Великобританію і Сполучені Штати погодитися на приєднання до Радянської України земель, де західні українці складали більшість населення. Польська держава змушена була поступитися своїми претензіями на Галичину та Волинь і провести кордон із Радянським Союзом по так званій “лінії Керзона”. А з іншого боку Сталін не відчував потреби повертати Галичину і Волинь Польщі, яка була неспроможною протистояти СРСР у військовому та інших відношеннях.

Сталіну як і всій комуністично-енкаведистській системі було вигідно приєднати гноблені землі Західної України і воз'єднати західних українців з їхніми братами по крові, розширивши кордони своєї держави. Одразу ж після війни Москва добилася, аби Румунія та Чехословаччина відмовилися від претензій на Закарпаття та Буковину. Відтак Західна Україна з її понад семимільйонним населенням та сто десяти тисячами квадратних кілометрів території стала складовою СРСР.

Після Другої світової війни та глобального переселення закерзонців по всій Україні, виселення поляків із галицько-волинських територій радянський режим усіляко намагався привести західних українців у відповідність із радянською системою. Процес такого злиття двох розділених гілок українського народу (східна, радянська Україна і Західна, котра знала владу Австрії, Польщі, царської Росії) був не лише важ-

ливим аспектом післявоєнного періоду, а й подією епохального значення в історії України.

На Західній Україні радянсько-більшовицький режим мав справу з вороже налаштованим до себе суспільством: головна західноукраїнська установа – греко-католицька церква не узгоджувалася з новим режимом; переважна більшість населення – селяни жахалися перспективної колективізації, енкаведистів і розкуркулення; молодь, котра була учасником націоналістичних угруповань чи армії, убачала в комуністичному Радянському Союзі свого найлютішого ворога.

На Західній Україні антирадянські настрої були найбільш непримиренними. Галичани, волиняни, закерзонці довше, ніж східні українці чи росіяни перебували під окупацією чужих держав, особливо постраждали від воєнних грабунків та подій. Західняки знали, що більшовицька Москва войовничо налаштована проти націоналістичної ідеології інтелігенції та підозрює кожного у зв'язках з Повстанською армією.

Радянська влада добре розуміла, що саме душпастирі є носіями не тільки Христової віри, християнської моралі, але й фундаментом української свідомості, буття: мови, культури, обрядовості, традицій тощо. Найбільше, кого боялися комуністичні чиновники, це греко-католицької церкви. Тому починаючи з 1 листопада 1944 року, коли помер митрополит Андрей Шептицький, у пресі з'являлися статті, в яких звинувачувалася УГКЦ у підтримці українського підпілля та зв'язках з нацистами. Після кампанії наклепів і брехливої інформації почалися по Західній Україні арешти й заслання до Сибіру за явно сфабрикованими звинуваченнями усієї греко-католицької ієрархії, включаючи її нового архипастира Йосипа Сліпого.

Комуністична партія, її органи безпеки провели масові арешти української інтелігенції та священників, які ще залишилися живими. Багатьох закатували НКВСівці, польські підпільні боївки, грабіжницькі банди. Після довгих допитів і тортур священників греко-католицької церкви висилали у Сибір, де їх чекала смерть від тортур, холод, голод, хвороби, виснаження та непосильна праця. Зникнення церковних ієрархів, психологічний терор, страх за свої родини змусили багатьох священників перейти на православ'я, а тих, хто відмовлявся, усували з парафій, і, як правило, висилали у сибірське заслання.

А в цей час у Польщі декретом від 27 липня 1949 року комуністична партія позбавила українців права на церковне,

громадське і приватне майно, що залишалося на рідних землях. Це майно стало власністю держави. Святині і сакральні споруди – цінні надбання духовної і національної культури, унікальні пам'ятки архітектури по-варварськи знищили, цвинтарі сплюндрували та збезчестили. З 689 греко-католицьких церков, які після 1945 року залишилися у Польщі, 346 знищили, більшість з них (304) назавжди знесли з лиця землі.

Після 1947 року як місцевих західних українців, так і переселенців, чекало ще одне тяжке випробування. Радянський режим, подолавши опір УПА, розпочав колективізацію. Багатих селян, так званих куркулів, обкладали такими важкими податками, що вони не в силі були їх здавати державі. Непокірних та бунтівливих депортували до Сибіру, конфіскувавши все майно і будинки. Постійно велася політична агітація серед селян, забирали від них реманент, худобу, коней, присадибні ділянки. У деяких місцевостях селяни чинили впертий опір колгоспному рухові, спалювали господарські будівлі, вбивали активістів. Однак до 1955 року майже всі півтора мільйона селянських господарств Західної України вступили до колгоспів, яких налічувалося сім тисяч.

У законі про п'ятирічний план відбудови й розвитку народного господарства СРСР на 1946 – 1959 роки йшлося про перетворення, наприклад, міста Львова у великий індустриальний центр України. Радянський режим зробив великі капіталовкладення у промисловий розвиток регіону. Розширилися старі виробництва, такі як видобуток нафти, створювалися нові галузі промисловості, включаючи виробництво автобусів, телефонної і телеграфної апаратури тощо. Завдяки тому, що західноукраїнські підприємства були цойно збудованими та обладнаними устаткуванням, вивезеним із Німеччини, вони стали одними із найсучасніших в Радянському Союзі.

Початкова нестача спеціалістів і кваліфікованих робітників спричинила масовий наплив росіян. Західну Україну заповнили понад тридцять тисяч партійних працівників і три тисячі п'ятсот спеціально навчених пропагандистів, які розпочали процес радянізації краю.

Новий режим активізував початкову та вищу освіту. Зростання освітнього рівня зумовлювало й активнішу русифікацію. 1953 року навчання в усіх вузах Західної України велось російською мовою.

Повоєнні роки для західних українців і «закерзонців» відкрили нову добу, ввівши їх у цілковито інший світ, з яким

вони мали коротке й нещасливе знайомство у 1939 – 1941 роках. Включення галицьких, холмських, надсянських територій до складу СРСР тепер означало їхнє відмежування від політичних і культурних цінностей Європи. Це була втрата не тільки майна, греко-католицької віри, підтримки Української повстанської армії, а й повне підкорення ідеології комуністично-енкаведистського режиму. А з іншого боку нарешті українці мали змогу прожити у своїй Українській державі, навчати дітей в українських школах, здобувати вищу освіту. І найголовніше – позбулися страху за своє життя і зневаги від польських шовіністів.

Усім керувала більшовицька Москва, панувала російсько-комуністична мораль і шовіністичні закони. А у Сибірському засланні мордувалися тисячі українців, тих, які боролися за самостійність України, тих, які любили свій народ, протестували проти нової окупації москалів.

Й. Сталін уважав населення окупованих територій за потенційних зрадників, які повинні кров'ю спокутувати свою провину. Виявляючи зрадників, що співпрацювали з німцями і УПА, органи НКВС часто репресували і ні в чому невинних людей. Відновилися репресії в середовищі вчених, боротьба з інакодумством у літературі, з «космополітизмом», які насправді вилилися в боротьбу з представниками єврейської інтелігенції.

Україна поринала у вир тоталітарного режиму.

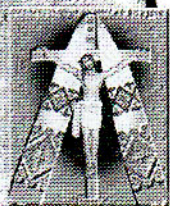
ПІСЛЯМОВА

Усі мої почуття до історії нашої багатостраждальної України після написання книги підсумую спочатку словами Павла Штепи. «Переглядаючи кількатисячолітню історію нашої нації, бачимо в ній кілька діб великого піднесення політичного, економічного і культурного, які чергувалися з добами занепаду. Також помічаємо в нашій історії, що всі великі, славні доби України завжди були рівночасно і добами великої, кривавої боротьби української нації з її ворогами. І, навпаки, доби занепаду завжди були рівночасно і добами тихими, без боротьби, добами примирення з фактичним станом...

Але все ж маємо пару сотень літ найнижчої, найганебнішої доби нашої історії, доби, яка щойно тепер закінчується... переважно ця доба заповнена фактами, що згадка про них викликає тепер у нас почуття глибокого національного сорому. Сорому за продажність одних, за короткозорість і вузькоглядність других, за свідоме і несвідоме яничарство третіх, за історичну забудькуватість четвертих, за почуття своєї національної меншовартости п'ятих.

Історія не знає оправдання для несвідомих національних злочинів. П'ятнадцять мільйонів українських трупів і оголена, спалена Українська Земля також тої несвідомості не простить і не забуде. 1917 року Україна мала фізичну силу забити осиковий кіл у могилу Московської імперії. Цього свого історичного обов'язку не дозволив Україні зробити ніхто інший, лише наша власна українська провідна верства, наша еліта. За це справедливий Бог покарав Україну п'ятнадцятьма мільйонами трутів. Усі війни в нашій історії разом коштували Україні менше жертв, як «мирна» доба 1920 – 1941 років, не згадуючи вже про подальші мільйонові жертви «не за Україну, а за її ката».

Коли я описувала тисячолітню історію західноукраїнських – «закерзонських» земель, а водночас всієї знедаленої України, начебто знаходила причини поразок, невдач, помилок князів, гетьманів, котрі призводили до поневолення українців. Та все ж розум протестував проти їхніх рішень, підписання мирних угод, договорів. І чим глибше я проникала у таємниці історичних реалій, тим гіркішим було усвідомлення

нещасливої долі України. Кожен із наступних періодів історії порівнювала з добою могутніх і славних князів Романа, Данила, Василька, Лева, котрі обороняли свій народ, відбирали загарбані русинські землі, даючи відсіч найхитрішим і наймогутнішим ворогам. Навіть при татаро-монгольському ігові не було так цинічно притоптано гідність і гордість українця, як при почерговому поневоленні західноукраїнських земель у наступних століттях...

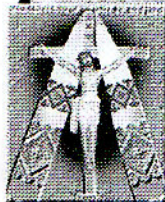
Незважаючи на війни, жорстокість окупантів, українці продовжували жити, працювати, розвиватися, народжувати дітей... Та їхнє життя постійно залежало від панівної шляхти, від царських урядовців – володарів над українськими землями. А хто не хотів терпіти приниження і утисків «перемалювався» на москаля чи поляка, а чи угідливо, по-лакейськи виконував накази ворогів, завдаючи цим кривди своїм братам по крові. Здебільшого це була шляхта, духівництво, середня знать.

І якщо козацька епоха має своє звитяжне славне минуле, то все ж таки, заглибившись у таємниці зносин гетьманів з московськими царями, польськими королями, турецькими ханами та іншими сусідніми володарями, бачимо, що і тут чимало зради, корисливості, недалекоглядності наших гетьманів. Часто така дружба чи союзницькі угоди призводили до загибелі тисяч людей, руйнації сотень поселень.

*«Раби, подножки, грязь Москви,
Варшавське сміття – ваші пани.
Ясновельможній гетьмани.
Чого ж ви чванитеся, ви!
Сини сердешної України!
Що добре ходите в ярмі,
Ще лучче, як батьки ходили.
Не чваньтесь, з вас деруть ремінь,
А з їх, бувало, й лій топили».*

Так думав і писав 1845 року геніальний наш поет Тарас Шевченко про тих, хто мав бути світочем для простого люду, та зрадив свій народ, віддавши на поталу ворогам...

Наступні століття не показують на українській арені сильних особистостей, лідерів, духовних проводирів нації. Були, звичайно, славні українські сини, письменники, публіцисти, які намагалися згуртувати еліту на боротьбу. Але не було народних вождів, котрі б мали силу і змогу змінити хід історії, визволити свій народ від чужинецького панування і знущання.

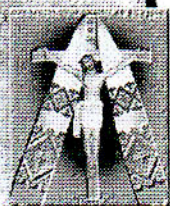
Гірко, коли усвідомлюєш національну меншовартісність серед інших народів. Боляче, що Україну стільки століть захоплювали та ділили сусідні держави, змушуючи жити за їхніми законами і правилами. Є констатація факту: народ терпів, народ пробував повставати, народ воював то з одним ворогом, то з іншим. А часто траплялося, що воювали українці проти українців, завербовані чи насильно взяті на війну володарями Росії, Польщі чи Австрії.

Лише селяни ніколи не зраджували ні своєї мови, ні своїх переконань. Та саме їх безпощадно експлуатували пани і свої, і польські, і московські, а ще забороняли, карали, ув'язнювали, знищували, спалювали їхні будівлі, загарбували їхнє майно... А у сорокових роках минулого століття спалили поляки понад двісті сіл, закатували тисячі людей, вирізали цілі родини, безбожно руйнували українські святині і цвинтарі Холмщини, Надсяння, Підляшшя, Лемківщини, та й по всій Галичині та Волині сіяли розруху і лихо.

Коли мене запитав один знавець історії, перегортаючи рукопис, то чому ж Україна була більше півтисячоліття у рабстві, я однозначно відразу не змогла відповісти. На це питання я намагалася дати відповідь і собі, і читачам впродовж усього дослідження обставин розквіту і занепаду, перемог і поразок русинсько-українського народу, з'ясувати всі вагомі причини нашого неймовірного терпіння, якщо і не покори. І хоча були героїчні звитяги, багато було відважних і рішучих серед русинів-українців, та все ж і ватажки, і знедолені народні маси повсякчас пасували перед «могутністю» Московії, Туреччини, Австро-Угорщини, Польщі. Дожилися до того, що, навіть, спочатку під владою литовських князів побували, яких Данило Галицький неодноразово розгромлював.

Ми, українці, не тільки відбували панщину, ми були й своєрідною колонією Росії, Австрії чи Польщі, підневільними підданими, яким московські царі і польські королі забороняли вживати не тільки слова Україна чи українець, а заставляли забути своє минуле, своє коріння, твердячи, що української нації не було, нема і ніколи не було. Знищували книги, закривали українські школи, церкви, не дозволяли слухати Богослужіння українською. Панували геноцид і цензура, жорстокість і кара. А за непослух одних ув'язнювали, а інших тисячами висилали в Сибір... Скільки всього було, а особливо психологічної жорстокості...

Тяжко уявити, що відчував український народ, який немилосердно мордували і забирали в ясир татари і турки, зрів-

нювали з землею десятки-сотні поселень зі згоди своїх союзників – українських, москальських та польських володарів, – навіть гетьманів козацьких.

Скільки галичан, волинян, холмщаків, надсянців «перетворилися» добровільно у поляків, москалів, змінивши віру на римо-католицьку чи російську православну, не в силах протестувати чи боротися. Скільки українців при двох переселеннях, а до того ще й виселеннях у Сибір, залишилося жити у Росії й нарекли себе москалями-росіянами, а при загрозі смерті скільки поміняли свою національність на польську? Сотні тисяч, а можливо, й мільйони! А на початку двадцятого століття тисячі галичан, закерзонців, доведені до вимирання, покинули свої рідні гнізда і подалися шукати щастя за океани!

По всьому світу розкидане українське коріння. Та найбільше його у Росії та Польщі. Нащадки того відломленого віття древнього русинського роду і не здогадуються, напевно, якої насправді національності були їхні прапрадіди. І отак розсіялася століттями наша українська кров по всіх світах... Дехто, мабуть, гордиться тим, що у нього хоча б українське прізвище, а хтось, можливо, зневажає все «хохляцьке» і виховує таку ж зверхність у своїх дітей...

«Наше бурхливе, трагічне, повне кривавої боротьби минуле забрало дуже багато жертв з нашої провідної верстви. По татарському погрому наша аристократія та шляхта ще трималися якийсь час у Литовсько-Руській державі, опанувавши в ній все культурне життя, але по злученні тої держави з Польщею 1569 року починається дедалі скоріший перехід нашої аристократії – нащадків київських князів – та нашої шляхти до польської нації. Всі оті – потім польські – князі Острозькі, Сангушки, Чарторийські, Забараські, Вишневецькі, Воронецькі, Курцевичі, Четвертинські, Ружицькі, Пузини, Слуцькі, Пронські та інші були українцями з походження. Це лише аристократія, а серед теперішньої польської шляхти є тисячі родів українського походження» (П. Штепа).

І незважаючи на те, що провідна верства впродовж століть зраджувала свій народ, цуралася своєї національної приналежності та віри, все ж таки український волелюбний народ живе на своїй землі, переживши всі лихоліття. Він воскрес, воскресає і правда, воскресає добро. Про це мріяли тисячі славетних українців, про це з боєм писав вірний син українського народу Тарас Шевченко.

Доленосна дорога України... Це наче довгий стражницький шлях Ісуса Христа на Голгофу. Цей величний, вічний,

Божественний образ нагадує український народ, який йшов на свою Голгофу сотні літ. Він сотню разів падав, та наче фенікс підіймався із попелу... А коли дійшов на вершину своєї Голгофи, «розіп'яли його сусіди і поділилися його «одягом». А ще «прибили» глумливу таблицю над його історією, над його мовою.

За що ж така доля судилася українському народові, котрий ніколи не був ні загарбником, ні поневолювачем інших? Як могли наші предки тисячу років терпіти наругу над собою, жити у вічній тривозі за своє і своїх дітей життя та все ж таки зберегти незгасимий вогонь української нації? Ця думка не покидала мене повсякчас, і, сподіваюся, читаче, що і ви, збагатившись знаннями про минуле нашого краю, боляче сприйняли вперті та печальні факти історії.

Та віряться, що на етапі оновленого путі до правди воскресне цікавість краян до своєї історії, яку вони пам'ятатимуть як «Отче наш». І тоді їхні діти, внуки розумітимуть, в якій саме державі вони живуть і скільки мільйонів жертв вартувала довгоочікувана свобода для України.

Вивчаймо своє минуле, любімо свій народ. Живімо так, аби кожен день був вартісним на благо свого краю. Усе щезне, залишаться тільки корисні справи для нащадків і добра пам'ять... Пам'ять про великі та добрі творіння во ім'я майбутнього!

*«Малі люди відвертаються від блискавки,
щоб очі не попсувати,
а великі вдивляються у те світло,
щоби віднайти свою дорогу
до місця молитви за свій народ,
за свою правду». С. Горлач.*

Ірина Цельняк

ХРОНОЛОГІЯ ПОДІЙ НА ХОЛМСЬКІЙ РУСІ*

Холмщина (Забужжя) – історико-етнографічна область, що займає територію на заході від середньої течії Західного Бугу (тепер територія Польщі). Отримала назву від м. Холма (тепер Хелм), заснованого у середині 30-х років XIII ст. галицько-волинським князем Д. Р. Галицьким. Холмщина займає частину Волино-Люблінської височини, обмеженої зі сходу і півночі р. Західний Буг, частину Підляської низовини на півночі і Надсянської низовини на південному заході. Західна межа Холмщини частково проходить по р. Вепр – правій притоці Вісли.

Територія Холмщини була заселена з часу кам'яного віку (бл. 40 тис. р. тому). У середині і другій половині першого тисячоліття до н.е. тут проживали літописні давньоукраїнські племена дулібів і бужан, яким належали Червенські городи.

I. ЧЕРВЕНСЬКО-ВОЛИНСЬКИЙ ПЕРІОД

IV століття – перший спогад про Холм у нормандському збірнику оповідань “Sada”, де повідомляється, що в Холмограді був князем русів Яровит, а в часи нападів готів княжив Олімир.

VI століття авари спустошили місто Велинь (Волинь), яке існувало поблизу Грубешова на Холмщині.

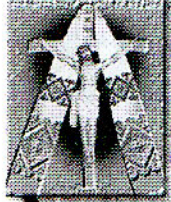
863 року візантійські царі прислали до Моравії (Паннонії) братів Кирила і Мефодія проповідувати Слово Святого Євангелія. Проповідувана ними наука перенеслась і на землі Холмщини.

886 року латинський Рим скасовує східно-слов'янський обряд у Моравії.

889 року у Болгарії цар Борис проганяє латинських єпископів і настановляє своїх православних.

IX століття на землях Червенських городів, які в кінці століття ще входили в Моравську державу, збудована Кирило-Мефодіївська церква в Перемишлі.

* За І. Салюком.

907 року князь Олег у час походу на Грецію, проходячи через Червенські городи, підкорив дулібів, а 911 року, повертаючись з походу, прилучив ці землі до Київської Русі.

930 року поляки захопили Червенські городи.

971 року невдалий похід польського короля Мечислава I на Холмщину.

981 року київський князь Володимир зайняв міста Перемишль, Червень та багато інших, які приєднав до Київської Русі.

985 року у поході князя Володимира на Болгарію брали участь волинські і червенські війська.

993 року похід князя Володимира в Червону Хорватію та Галичину. Об'єднавши волинські, червенські і галицькі землі, він передав їх у володіння своєму синові Борису. Заснована князем Володимиром Волинсько-Червенська православна єпархія.

З 980 року Холмщина входила до складу Київської держави. З початку XIII століття – до Володимирського князівства, а з середини XIII – до Галицько-Волинського.

999 року польський король Болеслав Сміливий завоював місто Краків, а ляхів і білих хорватів (Західну Галичину) прилучив до Польщі.

1001 року князь Володимир велів збудувати у Холмі кафедральну церкву Різдва Пресвятої Богородиці Пречистої і запропонував перенести сюди єпископську кафедру з міста Червеня.

1015 року Володимир поділив державу між синами. Всеволодові дістались Волинський наділ, галицькі землі та Червенські городи. Підляшшя отримав Святополк Окаянний.

1018 року Болеслав Сміливий захопив Червенські городи, Холмщину і Галичину.

1030 року київські князі Ярослав з Мстиславом відібрали від поляків усе Забужжя, спустошивши Польщу, а на Волинсько-Червенський престіл сів син Ярослава – Ігор.

1054 року Ярослав Мудрий, ділячи державу, волинсько-червенські землі залишив за сином Ігорем.

1061 року засноване місто Дорогичин.

1073 року Болеслав Сміливий намагався захопити червенські землі і Холм. Князі Святослав і Всеволод прогнали польські війська. На Волинсько-Червенський стіл сів князь Всеволод.

1076 року частину червенських земель з Перемишлем і Теремовлею князь Всеволод передав Рюрикові. Синові Святослава Олегові дістався Волино-Червенський наділ. Князь Ізяс-

лав з допомогою польського війська прогнав Олега з Волині і прилучив її до Києва.

1078 року після смерті київського князя Ізяслава Волинсько-Червенські і Турово-Пінські наділи перейшли до Ярополка, сина Ярослава.

1088 року після смерті Ярополка Волино-Червенський наділ припав Давидові Ігоровичу.

1099 року Святополк Ізяславич обложив місто Володимир, задумавши прогнати Давида з Володимира і Червеня за осліплення князя Василька. Битва на полі Рожин. Святополк утік до Польщі.

1118 року Володимир Мономах захопив Володимирсько-Червенський наділ і посадив там княжити сина Романа, а після його скорої кончини – наймолодшого сина Андрія. Ярослав, вигнаний з Володимира, привів польське військо, але червенські міщани разом з посадником Фомою Ратиборовичем розбили біля міста Ярослава його військо.

1123 року князь Ярослав обложив місто Володимир. Після раптової його смерті наступ припинився. Андрій залишався князувати на волинсько-червенських землях до 1135 року, а потім перейшов до Переяслава. Князем на волинських землях став Ізяслав Мстиславич.

1137 року єпархіальна кафедра перенесена з Холма до Угровеська (Угруська).

1141 року заснування Галицької православної єпархії.

1144 року Ізяслав перейшов до Переяслава, а до Володимира прийшов Святослав, син київського князя Всеволода.

1146 року Ізяслав, ставши київським князем, прислав на волинський престіл свого сина Святополка.

1154 року київський князь Юрій Долгорукий намагався зайняти волинський престіл і посадити свого братанича Володимира Андрійовича. Але волинське боярство залишилось на боці Ізяславичів. Після десятиденних боїв Юрій відступив. Не вдалося взяти йому і Червеня.

1157-1179 роки – князування Мстислава Ізяславича. За ці роки він збудував у Володимирі Успенський собор.

1170 князем червенської землі став син Мстислава Святослав. Це був перший незалежний князь на цих землях.

1171 року син Ярослава Ізяславича – дорогичинський князь Василько закликав на допомогу поляків, аби відібрати Берестя від пінського князя. Однак, скориставшись суперечкою між князями, поляки захопили частину червенських земель (Холмщину і Підляштя).

1187 року Ярослав Осмомисл розділив Галицьке князівство на два повіти: Галицький передав Олегові, а Перемишльський – Володимирові.

1188 року Галицький повіт захопив син угорського короля Бели Андрій. Володимирський князь Роман Мстиславич став князем Галичини.

1189 року князь Володимир за допомогою поляків повернув собі галицькі землі.

1196 року князь Роман ходив походом на ятвягів, аби помститися за спустошення червенських земель. У цей час князь Володимир спалив села поблизу Перемишля.

1198 року помер Володимир Ярославич.

1199 року князь Роман розпочав війну з поляками, щоб визволити племена полян на землях Люблінщини. Він поширив свою владу і на Сандомирщину за Віслою. На півночі зміцнив Дорогичин і приєднав до себе Чорну Русь (Городненщину). Об'єднавши майже всю південно-західну Русь (Галичину, Холмщину, Волинь, Підляшшя), Роман створив могутню Волинсько-Галицьку державу.

1202 року князь Рюрик пішов збройним походом на Галич. Його зустріли на ріці Середі галицькі та волинські бояри.

1204 року Папа Римський Іннокентій прислав до Романа послів з пропозицією його коронувати.

1205 року у битві під Завихостоми, що за Віслою, поляки підступно вбили князя Романа.

1206-1219 роки – напади на галицькі землі ятвягів і литовців, частина земель потрапила під владу угорських королів. Княжичі Данило і Василько з матір'ю Анною змушені переховуватися за межами володінь батька.

1211 року Данилові вдалося за допомогою військ угорського короля відібрати Перемишль від дядька Олександра.

II. ХОЛМСЬКО-ВОЛИНСЬКИЙ ПЕРІОД

З 1214 року володарем Галичини став син угорського короля Андрія – Комнен. Червенські землі (Холмщину) захопив польський князь Лешко, Дорогичинську землю (Підляшшя) загарбав мазовецький князь Конрад і передав її німецьким лицарям-хрестоносцям. Галицькі землі переходили від одних чужинців до інших. Князям Данилові і Василькові залишалося батьківське столичне місто Володимир.

1219 року Данило і Василько зайняли Бересте, Угро-

веськ, Верещин, Столп'є, Комів. Тимчасовою столицею Данила був Угровеськ на лівому березі Бугу. Він зміцнив його новою стіною, відновив тут єпископську кафедру і монастир.

1220 року Галичем заволодів Мстислав Удатний. Заснована Перемишльська єпархія.

1229 року Данило і Василько приєднали галицьку землю від Боброка до Пруту і Ушиці, повернули собі Червенські та Дорогичинські волості.

З 1227 року Данило відновлює, будує, зміцнює місто Холм як майбутню свою столицю. Будуються церкви Святої Трійці, Івана Золотоустого і святих Косми і Дем'яна.

1237 року Данило переїздить у Галич. На холмській горі, де стояла вже церква Пречистої Божої Матері, він збудував княжі та боярські палати і обніс їх кам'яною стіною. До Холма з Угровеська перенесена єпископська кафедра.

1240 року татаро-монголи намагалися заволодіти Холмом, але їх облога була відбита. Ординські війська пройшли через Волинь, Галичину і Холмщину, знищивши Червень.

1242 року татари спустошили землі аж до Володави.

1250 князі Романовичі заволоділи містом Люблін.

1253 року коронування князя Данила.

1259 року пожежа у Холмі.

1261 року безуспішна спроба татаро-монголів заволодіти Холмом.

1264 року помер князь-король Данило. Похований у Холмі. Холмські землі дісталися синові Данила Шварнові. Він об'єднав Галицьке князівство, Чорну Русь та Підляшшя, які під впливом сусідніх держав почали відокремлюватися від Холма.

1267 року Шварно вступив на Литовський престіл (князівство йому подарував князь Войшелк).

1269 року померли князі Шварно і Василько Романович. Шварна поховали у Холмі у церкві Пресвятої Богородиці біля батька. Холмщиною оволодів Лев Данилович.

1272 року Лев переніс столицю з Галича і Холма до Львова.

1280 року Лев воював з литовцями, які намагалися заволодіти Підляшшям. Засноване на порубіжжі місто Левково (Докудів).

1283 року татари вдруге спустошили Волинь, Холмщину та Галичину.

1301 року помер князь Лев. Юрій Львович став називатись королем Русі і князем Володимирії.

1308 року загинув князь Юрій.

1315 року литовці захопили берестейські землі.

1323 року загинув при обороні Києва від татарської орди князь Андрій Юрійович.

1324 року загинув князь Лев Юрійович в бою з татарськими військами.

Князем Галицько-Волинської держави став син Марії Юріївни – поляк Болеслав Тройденевич – Юрій II.

У 1340-1377 роках Холмщина перебувала під владою Литви. Боротьбу за володіння холмськими землями вели галицько-волинські, польські та литовські князі.

1340 року князя Юрія II отруїли на банкеті у Володимирі. Захоплення Львова польським королем Казимиром і викрадення королівської корони, трону і коштовностей. Казимир захоплює міста Володимир, Луцьк, Холм, Берестя, Рубежів, Галич, Перемишль. Староста львівської і галицької землі воєвода Дмитро Дядько уповноважений боярською радою керувати справами держави.

1347 року Казимир підтвердив існуючий закон на Червоній Русі про визнання кордонів земель по ріках.

1350 року литовські князі звільнили від поляків Володимир, Холм, Берестя і Белз, а інші землі здалися добровільно. За умовами миру між польським королем і Литвою до Польщі відійшли землі львівська з Галичем і Перемишлем і люблінські, а до Литви – володимирська, холмська, берестейська, луцька і белзька.

1365 року польські війська захопили Холм, Городло, Всеволож, Грабовець. Холмський князь Юрій визнав владу польського короля, отримавши замість володінь Любачів.

1370 року після смерті короля Казимира польський престол зайняв угорський король Людовик.

1375 року вийшла постанова Папи Римського про заснування латинських (католицьких) єпархій у Галичині, Перемишлі, Володимирі та Холмі.

1376 року князь Юрій спробував незалежити Холмщину, але був переможений королем Людовиком і позбавлений холмсько-белзьких земель, а Підляшшя 1388 року потрапило під владу Литви.

1377 року поляки знову заволоділи Холмом, а князь Юрій на правах старости отримав міста Холм і Белз. Відбувся поділ Холмщини на Холмський і Красноставський повіти.

III. ХОЛМСЬКО-ЧЕРВЕНСЬКА РУСЬ ПІД КОРОЛІВСЬКОЮ ПОЛЬЩЕЮ

1381 року у Галичині, на Волині і Холмщині був запроваджений суд інквізиції, який чинили латинники-монахи з ордену єзуїтів.

1384 року князь Вітольд Константович отримав від Ягайла берестейську землю.

1386 року литовсько-руський князь Ягайло прийняв католицьку віру, маючи до цього православне ім'я Василь.

1387 року остаточно перейшла під владу Польщі, у складі якої перебувала до 1795 року (408 років). Король Ягайло проголосив на території Західної Русі католицизм пануючою вірою. Волинська і белзька землі приєднані до Польщі, що суттєво послабило Холмщину.

1382 року король Ягайло надав Холму німецьке право.

1399 року загинув у битві з татарами останній холмський князь Іван Юрієвич, а холмська земля перейшла до мазовецьких князів.

1400 року Ягайло видав грамоту про продаж Рубежівського (Грубешівського) вйтовства холмському міщанинові Варфоломею.

1413 року у місті Городло відбувся сейм, рішенням якого католикам були надані додаткові права, а права православно-го населення суттєво принижувалися.

1415 року холмський полк брав участь у Грюнвальдській битві.

1417 року Ягайло своїм декретом передав у власність католицькому кафедральному костелу села Кумів та Піддубці, які належали Холмській православної церкви, а 1419 року – власність православної церкви села Павлів.

1420 року Ягайло видав декрет, в якому підтверджувалося, що Холмщина була Руським краєм і тут діяло руське право.

1425 року підтвердження для міста Холма німецького права.

1429 року привілей короля католицьким єпископам про викладання схизматичському (українському православному) населенню, котре мешкає поблизу Холма, «дүшпастирських уроків».

1432 року королем Ягайлом встановлено польський адміністративний поділ на українських землях, які опинилися під владою Польщі.

1436 року утворено Руське воєводство, до якого входила Холмщина, Львівщина, Перемишельщина, Галичина і Надсяння.

1439 року московський митрополит Ісидор, повертаючись з Флорентійського Собору, проголосив у Холмі унію з Римом. Король Польщі грамотою запровадив у Холмі ярмарок у день свята Пречистої Богоматері.

1443 року король Володислав Ягайлович підписав у Буді грамоту, яка надавала деякі полегшення руській (українській) православній церкві.

1450 року руським купцям, які приїжджали в торговельних справах до Любліна, надані королем пільги.

1456 року король Казимир передав у розпорядження єпископа Івана і його наступників приходську церкву Успіння Богородиці і село Савин.

1458 року поділено руську православну митрополію на північну і південну, до якої ввійшли єпархії Київська, Володимиро-Берестейська, Холмська, Перемишльська і Галицька.

1462 року після закінчення роду князів мазовецьких холмсько-белзькі землі остаточно приєднані до Польщі під назвою Руського воєводства.

1473 року латинську єпископську кафедру перенесено з Холма до Грубешова.

1477 року у Красноставі видано Холмський земельний статут, який регулював маєткові права селян у Холмському, Красноставському, Грубешівському і Щебрешинському повітах.

1480 року ліквідовано Львівську православну єпископію.

1490 року латинську єпископську кафедру перенесли з Грубешова до Красностава.

1504 року польський король Олександр підтвердив права Холмської православної єпископії від 1443 року. Запроваджено два ярмаркові дні у Холмі на свято Андрія і в день святого Станіслава.

1520 року король Сигізмунд заснував Підляське воєводство, до якого ввійшли Дорогичинський, Каменецький, Мельницький і Кобринський повіти.

1551 року король Зигмунт Август звернувся до Папи Римського про дозвіл ведення Богослужінь для православного населення слов'янською мовою.

1563 року Холмщина отримала адміністративну самостійність і право на власний сеймик.

1565 року кардинал Козій запросив до Польщі єзуїтів, які мали боротись з протестантством і православ'ям.

1567 року для виконання робіт по очищенню течії ріки Вепр в Холмському і Белзькому повітах запроваджено податок по два гроші з лана.

1569 року відбулася державна унія, за якою русько-литовські воєводства остаточно прилучені до Польщі. Підляшся приєднано до Польського королівства.

1581 року призначена комісія королем Стефаном Баториєм для налагодження претензій між Берестейським староством і Холмським воєводством. Видана конституція про дієвність панських земель.

1590 року прийнята ухвала про підпорядкованість усіх церковних братств православному братству у Львові.

IV. СУСПІЛЬНЕ ЖИТТЯ У ПРОТИБОРСТВІ ПРАВОСЛАВ'Я І КАТОЛИЦТВА

1591 року відбувся з'їзд західно-руських єпископів і складена перша угода про унію, підписана єпископами Кирилом Терлецьким луцьким, Гедеоном львівським, Леонтієм Пальчинським пінським і Діонісієм Збруйським холмським. Вони заявили про згоду визнати зверхність Папи Римського, якщо той погодиться залишити незмінними обряди східної церкви.

1592 року засноване Берестейське православне братство. Відбувся церковний Собор у Бересті, скликаний київським митрополитом Михайлом Рогозою.

1595 року єпископи Іпатій Потій і Кирило Терлецький поїхали до Папи Римського.

1596 року король Зигмунт скликав у Бересті урочистий Собор. На ньому митрополит і відступники єпископи прийняли унію. Більшість православного населення цю акцію засудило.

1607 року на Варшавському загальному сеймі послали від київської, волинської і брацлавської земель, православної братії і людей грецької віри скаржились на порушення прав, гарантованих попередніми королями, і вимагали права на подальше дотримання своєї стародавньої грецької віри.

1620 року волинський депутат Лаврентій Древинський на Варшавському сеймі висловив протест проти гонінь православної церкви і народу насильницьким залученням до унії.

1621 року київський православний митрополит Йова Борецький і православні єпископи протестують проти діянь уніатських єпископів.

На прохання гетьмана Конашевича-Сагайдачного єрусалимський патріарх Феофан висвятив декількох владик. Православним єпископам у Холмі став новопризначений Паїсій Іполітович. Відновлена Холмська православна єпархія.

1624 року уніатський митрополит Рутський звернувся до Папи Римського зі скаргою щодо примусового схиляння греко-католиків до переходу у латинство. Папа Урбан заборонив світським і духовним уніатам переходити на католицизм.

1629 року у Варшаві замордували оборонця православ'я гетьмана Наливайка.

1632 року помер запеклий ворог православ'я польський король Зигмунт.

1633 року київський митрополит Петро Могила поблагословив гетьмана Богдана Хмельницького на ратну працю по захисту українського народу і церкви від сваволі Польщі і католицького костелу.

1638 року у Варшаві замордували захисника нації і церкви гетьмана Остряницю.

1649 року Богдан Хмельницький наблизився до міста Любліна. Розгромлені поляки склали у Зборові угоду з Хмельницьким, у якій гарантували свободу віри, мови, обрядів українському народові.

Польський сейм заборонив священикам самовільно, без згоди поміщиків, займати церковні приходи.

1650 року відновлення Холмської православної кафедри. Митрополит Сильвестр Косів звільнив від базиліан Спаський монастир.

1652 року уніатську кафедру у Холмі відновлено.

1654 року козаки Хмельницького заволоділи Любліном і забрали священний шматок дерева з хреста, на якому був розіп'ятий Ісус Христос.

1664 року король Ян Казимир ув'язнив православного єпископа Йосипа Нелюбовича-Тукальського.

1667 року вийшла сеймова постанова, яка звільняла уніатських священиків від громадських повинностей, а права православних значно обмежувалися, включаючи заборону виїжджати за межі Польщі, за що передбачалася смертна кара.

1677 року львівський єпископ Йосип Шумлянський прийняв унію.

1678 року конституцією від 15 листопада людям усіх

національностей дозволялось забудувати вільні земельні ділянки міста Грубешова.

1696 року відбувся скликаний за ініціативою єзуїтів унійний з'їзд, рішення якого були спрямовані на рішуче окатоличення і ополячення українського народу.

1698 року відкривають єзуїтські школи у Любліні і Красноставі.

1709 року останній з православних луцький єпископ Діонісій Жабокрицький, який прийняв унію, засланий до Сибіру.

1712 року Луцька єпархія стала уніатською.

1716 року Варшавська конференція затвердила право заступництва за руським населенням Польщі за царем Росії Петром I.

1717 року єзуїти на сеймі у місті Гродно внесли проект «Акту на знищення Русі».

1720 року відбувся Собор латинського і уніатського духовенства у місті Замость і затвердив усі нововведення та доповнення до церковних відправ.

1732 року видана постанова конфедерації, в якій відзначено зверхність католицької церкви над іншими віровизнаннями на території Польщі. Права інших віровизнань прирівнювались до прав жидівського населення.

1744 року на протест уніатських єпископів Папа Римський Бенедикт своєю буллою заборонив примусове навернення українців-уніатів до католицизму і застерігав їх щодо збереження своїх обрядів і звичаїв.

1751 року поляки хитрощами змусили прийняти унію групу найвидатніших людей міста Дорогичина на Підляшші.

1754 року поляки пограбували Яблочинський Святоо-нуфріївський монастир.

1757 року шведи захопили замок і знищили місто Янів на Підляшші.

1764 року на сеймі прийнято ухвалу про покарання на смерть тих, хто поміняє католицизм на інше віросповідання.

1765 року Папа Римський коронував Холмську чудотворну ікону Божої Матері. Єпископ Максим Рило перебудував Холмський кафедральний собор на західний стиль.

V. ХОЛМЩИНА У ЦЕНТРІ ЗІТКНЕННЯ ЧУЖИХ ІНТЕРЕСІВ

1768 року між російською царицею Катериною і польським королем Августом Понятовським підписана угода, за якою руському (українському) населенню гарантувалася недоторканість храмів і монастирів.

1772 року відбувся перший поділ Польщі, за яким північна сторона Холмської Русі залишилася під владою Польщі, а південна, разом з Холмом, перейшла під протекторат Австрії. Згідно з домовленостями держав-переможців місто Холм було повернуто Польщі.

1793 року відбувся другий поділ Польщі, а через два роки – третій. До царської Росії відійшла частина Холмської Русі на правобережжі Бугу, а лівобережна Холмщина і Підляшшя – під протекторат Австрії.

1802 року сталася велика пожежа у Холмі.

1805 року імператор Франції Наполеон утворив Велике князівство Варшавське із споконвічних земель, а Холмщина і Підляшшя залишались до 1809 року за Австрією.

1815 року Віденською угодою Холмщину передано під протекторат царської Росії.

1816 року ксьондзом Станіславом Сташицьким засновано у Грубешові землеробську спілку.

1818 засновано Підляську католицьку єпархію з центром у місті Янові.

1828 року уніатська церква адміністративно відокремилася від латинської і утворила окрему Греко-католицьку колегію.

1833 року на основі уставу в усьому Царстві польському, включаючи Забужжя, почали засновуватись початкові школи лише з польською мовою навчання.

1837 року двадцять релігійних громад Підляшшя подали прохання про приєднання до унії.

1838 року призначено главою греко-католицької колегії литовського єпископа Йосифа Семашка.

1840 року єпископ Феліціан Шумлянський їздив у Петербург у справі розв'язання питання з'єднання уніатів Холмщини з православною церквою.

1862 року після смерті єпископа Терашкевича група духовних осіб подала намісникові царя у Польському царстві Костянтинові Миколайовичу листа про необхідність проведення деяких змін у Холмській єпархії.

1864 року – скасування панщини у Польському царстві. Передання землі селянам у користування. Видано указ про закриття римо-католицьких монастирів у Польському царстві.

Вийшов указ про перебудову шкільництва у краї і руської Варшавської школи.

1865 року вийшла постанова про відкриття у Холмі греко-католицької гімназії і заснування при ній педагогічних курсів по підготовці вчителів початкових класів.

1874 року застереження російського царя уніатським депутатам у Варшаві про доцільність дотримання єдиної віри всім руським (українським) населенням Холмщини.

Після третього поділу Речі Посполитої Холмщину приєднали до Австрійської імперії. У 1809-1815 роках – у складі Варшавського герцогства, 1815-1914 – Королівства польського, яке було частиною Російської імперії (100 років).

Економічний і соціальний розвиток Холмщини відрізнявся від розвитку Галичини та інших українських земель. На території Холмщини діяла польська адміністрація, польська мова була урядовою.

Велику роль у житті українського населення Холмщини відіграла церква. Холмська єпархія, створена Данилом Галицьким, з 1240 року перебувала у Холмі. Холмськими єпископами були М. Терлецький (1628-1649), Я. Суша (1652-1687), П. Володкевич (1731-1756) та інші.

На Холмщині діяли братства і церковні школи, духовна семінарія у Холмі. Греко-католицька церква підпорядковувалась Галицькій митрополії, з 1839 року – безпосередньо Риму. З 1830 року значний вплив на цих землях мав російський уряд. Після поразки польського повстання 1863-1864 років посилювався вплив російської мови в урядових установах, освіті, церковних справах.

1875 року російський цар Олександр II на пропозицію греко-католицького духовенства (єпископа М. Попеля) включив Холмську єпархію до Варшавської православної єпархії, яку перейменовано в Холмсько-Варшавську єпархію. Греко-католицькі священики, які не перейшли у православ'я, зазнавали утисків з боку царської адміністрації.

1900 року у Холмі перебував російський цар Микола II.

Після революції 1905-1907 років у Росії близько 200 тисяч чоловік з Холмщини прийняли римо-католицьку віру (цих українців називали калакутами).

1905 утворено Холмську єпархію, яку очолив відомий

противник унії Євлогій Георгієвський. 1907 року його вибрали до Російської Державної Думи.

1912 року прийом російським царем селянської депутації Холмської губернії з подякою за відокремлення Холмщини від Польського царства.

У 1885-1917 роках культурну діяльність проводило православне братство, яке видавало тижневики «Братська бесіда» і «Холмская жизнь», а також «Холмские народные календары», які вміщували статті російською та українською мовами.

На пропозиції Холмського Братства Державна Дума Росії 23 червня 1912 року прийняла закон про утворення Холмської губернії, яка охоплювала повіти Люблінської та Седлецької губерній, заселених в основному українцями. Холмська губернія повинна була підпорядковуватись безпосередньо міністерству внутрішніх справ Російської імперії. Закон не був реалізований у зв'язку з початком Першої світової війни.

У 1914-1919 роках становище Холмщини було складне. Влітку 1915 року на Холмщині відбувались активні бойові дії між австро-угорськими і російськими військами. Російська армія провела насильну евакуацію українського населення в глиб імперії, знищила велику кількість сіл, пам'яток культури. На Холмщині залишилось близько 30 тисяч українців. Австро-польська адміністрація, незважаючи на звернення Загальної Української Ради, не дозволила українцям вести культурно-освітню роботу.

У квітні 1917 року в Києві відбулася нарада представників українського населення Холмщини, пізніше – Всехолмський з'їзд, на якому було обрано Холмський губернський виконавчий комітет.

27 листопада 1917 р. УЦР ухвалила резолюцію про приналежність Холмщини і Підляшшя до Української Народної Республіки. За Берестейським миром Холмщина і Підляшшя в межах колишньої Холмської губернії визнані складовою частиною УНР. Під тиском польських політичних кіл польський уряд не допустив у Холмщину призначеного гетьманом П. Скоропадським губернського комісара О.Скоропис-Йолтуховського з адміністрацією.

На початку листопада 1918 року польські збройні сили зайняли територію Холмщини і Підляшшя. Більшість депортованого в Росію населення після війни повернулася у Холмщину.

У 1919-1939 роках Холмщина перебувала у складі Польщі. Мирний договір 1921 року узаконив польську окупацію

цих земель. Польська влада переслідувала українців, навчання велося польською мовою, масово закривались церкви. Незважаючи на повіністську політику польського уряду українці продовжували відстоювати свої права на розвиток національно-культурного життя. У міжвоєнний період засновано культурно-освітнє товариство «Рідна хата», діяли численні кооперативи, молитовні дома (влада забороняла відкриття церков).

На виборах 1922 року польського сейму обрано п'ять українських депутатів від Холмщини.

1938 року почалося масове знищення православних церков на Холмщині. Заборона використання української мови в церковних Богослужіннях.

3 вересня 1939 року по червень 1944 землі Холмщини перебували під німецькою окупацією і належали до Генеральної губернії.

У 1939-1941 роках у Холмщині відкрито українські школи, культурно-просвітні організації, українські освітні товариства (УОТ), православні церкви. У Холмі створено Перший український допомоговий комітет, який здійснював керівництво українським культурним життям і координував свою діяльність з Українським центральним комітетом у Кракові (голова – В. Кубійович).

У травні 1940 року українській громаді повернули православний храм у Холмі, відновила свою діяльність УАПЦ і Холмська єпархія, висвячено на єпископа (з 1944 – митрополита) І. Огієнка (Ларіона).

У 1942-1944 на Холмщині почало діяти польське збройне підпілля (пізніше – Армія крайова), яке проводило терористичні акції проти мешканців українських сіл та інтелігенції. З метою самозахисту українське населення на Грубешівщині організувало загони самооборони, які пізніше ввійшли до складу Української повстанської армії (УПА). 1943 року на Холмщині діяли радянські партизани.

У липні 1944 року Холмщину зайняли радянські війська. У Холмі перебував польський уряд – Комітет національного визволення.

У серпні 1945 року встановлено кордон між ПНР і УРСР по колишній лінії Керзона, який залишив Холмщину у складі Польщі.

3 вересня 1944 року між урядом УРСР і Комітетом національного визволення у Любліні підписана угода про добровільне переселення українців з ПНР в Україну, поляків – з УРСР до Польщі.

У 1960 роках близько 12 тисяч переселенців з Холмщини повернулися на рідні землі. Церковне і культурне життя незначної кількості українців у Холмщині зосереджене в окремих церквах польської православної автокефальної церкви.

ПІДЛЯШШЯ (коротка довідка)

Топонім «Підляшшя» з'явився у XIV столітті у Вільні – литовській столиці для назви території, яка з тамтешньої точки зору дійсно була між князівством і польською Короною (теперішня Білосточчина), тобто поряд, «під (самими) ляхами». З часом топонім розпочав рух на південь. Польські чиновники цілеспрямовано використовували його щодо тутешньої української території, щоб усунути її давні «руські» назви «Дорогинська земля» і «Берести(і)йська земля», які нагадували про традицію зв'язків із Києвом. З'явився й географічний аспект – протиставлення Підляської рівнини низовинному Полісся.

Таким чином, з одного боку, адміністративна одиниця УНР «земля Підляше» 1918 року включала в себе значну територію на схід від ріки Буг по місто Пінськ, а з другого боку, зараз топонім обмежується лише передвоєнною українською етнічною територією на північ від Холмщини, яка перебуває у складі Республіки Польща. Рікою Буг, що повертає на захід, Підляшшя ділиться на Південне і Північне.

Насправді, Підляшшя знаходиться не «під» (тобто поряд із дійсно ляхами, південними поляками), а сусідить лише з мазурами (польським Мазовшем). Підляшшя мало б зватися Підмазур'ям чи Підмазовшшям, Підбілоруссям. Найправильніша назва – Берестейська земля. Підляшшя від свого єдинокровного племені відтять по другий бік ріки кордоном, а з Південного Підляшшя майже весь люд депортований у простори між Чорним і Балтійським морями. За всіх часів природним центром краю було розташоване не на кордоні, як тепер, а посередині території місто Берестя (Брест).

Підляшшя – історико-етнографічна область, що займає територію між Холмщиною на півдні й рікою Нарвою на півночі, Мазовією (Польща) на заході та Волинням і Поліссям на сході. У IX-X століттях територія Підляшшя була заселена, в основному, східнослов'янськими племенами – древлянами, бужанами і дреговичами. З X століття Підляшшя входило до

Київської держави і становило західну частину Берестейської землі. Після приєднання 1236 року князем Данилом дорогичинської землі, Підляшшя перебувало у складі Галицько-Волинського князівства.

1253 року у Дорогичині коронувався князь Данило Романович.

У період занепаду литовські князі Гедимін і Кейстут, зайнявши берестейську і дорогичинську землю, приєднали Підляшшя до Великого князівства литовського.

1520 року на території Підляшшя було створено окреме воєводство (центр у Дорогичині), що складалося з дорогичинської, більської та берестейської земель.

1596 року за Люблінською унією Підляшшя відійшло до Польщі.

Внаслідок трьох поділів Польщі (1772, 1793, 1795 років) південне Підляшшя було включене до Австрії, а північне (Вільщина) – до Пруссії.

Під час наполеонівських війн північна частина Підляшшя відійшла до Росії (з 1842 року – у складі Гродненської області), а південна – з 1809 року до Варшавського герцогства, а з 1815 – до Королівства польського.

Протягом XIX – XX століть українське населення Підляшшя зазнавало посиленого адміністративного тиску на церкву і шкільництво з метою прискорення процесів полонізації та русифікації.

1874 року у Підляшші російський уряд заборонив греко-католицьку церкву і запровадив православ'я, що зумовило прийняття частиною українського населення римо-католицького віросповідання і виникнення групи латинників.

На початку XX століття землі Підляшшя належали до Гродненської, Сідлецької і Холмської губерній Російської імперії.

Під час Першої світової війни 1914-1918 років царський уряд евакував на схід з Підляшшя і Холмщини близько 120 тисяч чоловік. За умовами Берестейського миру 1918 року Підляшшя мало відійти до Української Народної Республіки, але на початок листопада 1918 року польські збройні сили захопили територію Підляшшя і Холмщини, зайняту німецькими військами.

У міжвоєнний період польський уряд проводив на території Підляшшя шовіністичну антиукраїнську політику.

У 1939-1944 роках Підляшшя входило до складу Генеральної губернії.

У післявоєнний період автохтонне населення Підляшшя спіткала та сама доля, що і українців на інших українських етнічних землях, що залишились у складі Польщі. Значну частину українців за угодами комуністичних урядів СРСР і Польщі було виселено до України, решту депортовано 1947 року у ході злочинної операції «Вісла» на північно-західні польські землі.

НИЩЕННЯ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ ПОНЕВОЛЮВАЧАМИ УКРАЇНИ * (коротка інформація)

У світовій історії жодна мова не зазнала такого страшного нищення від сусідів-ворогів, як українська від Польщі і особливо Росії – царської і комуністично-енкаведистської.

Перші бібліотеки з'явилися на Русі в XI столітті. Були це збірки грецьких рукописів, а також слов'янські переклади Богословської літератури та Богослужбених книг. Найбільші книгозбірні мали Києво-Печерський монастир та Софіївський собор, при якому за часів Ярослава Мудрого працювало немало переписувачів. Мали свої бібліотеки й освічені бояри та удільні князі. (Все це багатство знищив комуністичний режим).

1410 рік

Битва під Грюнвальдом. Стяг Львівської землі, з яким ішли галицькі воїни на битву під Грюнвальдом, шабля Сагайдачного, кухоль гетьмана Богдана Хмельницького зберігаються у Кракові, кілька універсалів Хмельницького – у бібліотеці Польської академії наук.

1626 рік

Київський митрополит Іосиф Краковський склав акафіст до святої Варвари. Москва дозволила, але з умовою його перекладу на російську мову. Наказ Синоду митрополитові України: позбирати з усіх церков книги старого українського друку, а замість них завести московські видання.

1627 рік

Указом московського царя Олексія Михайловича та патріарха Філарета звелено книги українського друку збирати і

* «Всеукраїнська правозахисна газета», 1995, № 3, листопад.

на пожежах спалити із суворою забороною будь-коли в майбутньому купувати українські книги. Так у Москві спалено «Учительное Євангеліє» Транквіліона-Ставровецького разом з іншими його книгами та «Катехизис» Лаврентія Зизанія Тустановського.

1669 рік

Після Люблінської унії – гоніння на українські книги, надруковані на польській території.

1672 рік

Указ про заборону в усіх містах усіх чинів людям тримати вдома та на території Польщі відкрито чи таємно українського друку книги, а хто їх має, то суворо наказано приносити і здавати воеводі, місцевому правителю.

1677 рік

Московський патріарх Іоаким наказав з українських книг знищити листки, які мають різницю від книг московських.

1689 рік

Синод заборонив Києво-Печерській Лаврі друкувати перший том «Четї-мінеї» Дмитра Ростовського.

1690 рік

Московський патріарх Іоаким указом заборонив українське письменство, а перший том книги «Четї-мінеї» звелів спалити.

1693 рік

Лист московського патріарха до Києво-Печерської Лаври про заборону будь-яких книг українською мовою.

1709 рік

Указ Петра I про заборону друку книг українською мовою, а книги, друковані церковнослов'янською мовою, звіряти з російським виданням, щоб у них ніякої різниці не було.

1720 рік

Указ Петра I, щоб знову книг ніяких, крім церковних попередніх видань, на Україні не друкувати, а ті старі книги з книгами великоросійського друку зрівняти, щоб ніякої різниці і особливого наріччя в них не було.

20 грудня 1720 року

Петро I видав указ київському губернаторському князю Голицину, щоб «...во всех монастырях, оставшихся в Российском государстве, осмотреть и забрать древние жалованные грамоты и другие куртиозные письма оригинальные, а также книги исторические, рукописные и печатные».

1721 рік

Наказ Синоду надсилати книги з українських друкарень у «синодиальну контору» для виправлення їх згідно з російськими вимогами та вимовою й завіряти клеймом цензора.

1724 рік

Друкарня Києво-Печерської Лаври општрафована на одну тисячу карбованців за друкування книг не у всьому схожих з великоросійськими. На таку ж суму і за таку ж «провину» општрафовано і Чернігівську друкарню, яку перевезли до Москви.

1729 рік

Наказ Петра I про переписування на Україні державних постанов та розпоряджень з української мови на російську.

1740 рік

Російська імператриця Анна Іванівна створила правління гетьманського уряду під керівництвом московського князя Олексія Шаховського та запровадила російську мову в діловодстві на території України.

Переписи 1740 – 1748 років свідчать, що в семи полках Гетьманщини на 1094 села припадало 866 шкіл з викладанням українською мовою. 1804 року було видано царський указ, який заборонив навчання українською мовою. Результати національного гніту одразу позначились на стані освіти в Україні.

Уже перепис 1897 року показав, що на сто осіб було лише 13 письменних.

1748 рік

Наказ Синоду київському митрополитові Самуїлу Милославському ввести в Києво-Могилянській академії та усіх школах України російську мову викладання, в результаті чого на Лівобережжі зникло 866 українських шкіл.

1750 рік

Після скасування Канцелярії міністерського правління малоросійських справ у м. Глухові з неї вилучені і перевезені до Росії справи таємного діловодства. Документи архіву Запорізької Січі, знайдені під час «розорення Січі генерал-поручиком Текелією у скрині під престолом січової церкви», опинилися в московському відділенні архіву головного штабу.

1755 рік

Синод наказав Києво-Печерській Лаврі перекласти на російську мову «Четь-мінеї» святого Дмитрія Ростовського та Києво-Печерський патерик.

1763 рік

Указ Катерини II про заборону викладати українською мовою в Києво-Могилянській академії.

1764 рік

Скасування Катериною II українського гетьманства, а з ним – ліквідація українських навчально-культурних закладів та усунення від влади україномовних чиновників.

1765 рік

Ліквідація Катериною II козацького устрою на Слобожанщині та козацьких шкіл.

1766 рік

Синод видав суворий указ Києво-Печерській Лаврі друкувати лише ті книги, які в московській друкарні друкуються та апробовані Синодом.

1769 рік

Синод заборонив Києво-Печерській Лаврі друкувати букварі українською мовою і наказав відібрати у людей ті букварі, які були вже на руках.

1782 рік

Катерина II створила комісію для заведення в Росії народних училищ, завданням яких було запровадження єдиної форми навчання та викладання російської мови в усіх школах імперії.

1784 рік

Синод наказує митрополитові київському і галицькому Самуїлу карати студентів та звільняти з роботи вчителів Києво-Могилянської академії за відхід від російської мови.

1785 рік

Наказ Катерини II по всіх церквах імперії правити службу Божу російською мовою. Російська мова введена в усіх школах України.

1786 рік

Синод знову наказує митрополитові київському контролювати Лаврську друкарню, щоб ніякої різниці з московськими виданнями не було, а в Києво-Могилянській академії негайно ввести систему навчання, узаконену для всієї імперії.

1789 рік

У Петербурзі з ініціативи Катерини II видано «Порівняльний словник усіх мов», у якому українська мова визнається як російська, спотворена польською.

1811 рік

Закриття Києво-Могилянської академії.

1847 рік

Закриття Кирило-Мефодіївського братства.

1853 рік

Покалічено видання «Літопису» Грабянки.

1859 рік

«Абеткова» війна 1859 року розгорнулася внаслідок того, що намісник Галичини граф Глуховський запропонував увести в українську писемність латинський алфавіт. Це сколихнуло галицьких українців, посилило боротьбу за національне відродження.

1862 рік

Позакривано українські недільні школи. Припинилося видання українського літературного та науково-політичного журналу «Основа».

1863 рік

Валуєвський циркуляр: «Української мови не було, немає і бути не може, а хто цього не розуміє – ворог Росії».

1864 рік

Тисячі пудів архівних матеріалів вивезено до Москви після судової реформи 1864 року. Згідно з обіжником міністерства юстиції від 3 грудня 1866 року, туди потрапила велика кількість документів ліквідованих установ із Волинської, Київської, Катеринославської, Подільської, Херсонської та Чернігівської губерній.

1869 рік

Закон про те, що чиновникам усіх відомств призначалась значна доплата за русифікацію.

1876 рік

Емський указ. Заборона ввозити українські книги з-за кордону, заборона підписувати українські тексти під нотами, заборона українських вистав. Не випадково хор Миколи Лисенка змусили співати у концерті українську народну пісню «Дощик» французькою мовою.

1881 рік

Закон про дозвіл на друкування словників української мовою, але за російським правописом, а постановка українських вистав залежить від місцевого начальства.

1887 рік

Рукопис граматики української мови цензор повернув, не читаючи, відписавши авторові, що нема потреби дозволяти до друку граматику тієї мови, яка приречена на небуття.

1888 рік

Указ Олександра III «Про заборону вживання в офіцій-

них установах української мови та хрещення українськими іменами».

1889 рік

У Києві на археологічному з'їзді дозволено читати реферати всіма мовами, крім української.

1892 рік

Російський уряд наказує цензорам суворо стежити за тим, щоб не допустити українських літературних перекладів з російської мови.

1894 рік

Заборона ввезення українських книг з-за кордону.

1895 рік

Заборона української читанки та українських книг для дітей.

1903 рік

На відкритті пам'ятника І. Котляревському у Полтаві не дозволені промови українською мовою.

1905 рік

Кабінет міністрів Росії відкинув клопотання Київського та Харківського університетів про скасування заборони української мови, визначаючи це несвоечасним.

1906 і 1907 роки

Закриття «Просвіти» в Одесі та Миколаєві.

1908 рік

Указ Сенату про те, що освітня робота в Україні шкідлива й небезпечна для Росії.

1910 рік

Указ Столипіна про зарахування українців до розряду іногородців і про заборону будь-яких українських організацій.

1914 рік

Указ Миколи I про заборону української преси.

1919 рік

Після завоювання України більшовиками – знищення національної свідомості частини населення та заборона всіх українських літературних, драматичних та усних творів, серед яких лише українських народних пісень – триста тисяч.

1921 – 1923 роки

Голод в Україні.

1922 рік

Ліквідація «Просвіти» на Кубані, в Зеленому Клину та інших місцях проживання українців.

1929 рік

Арешт українських науковців та духовенства – заміщення їх російськомовними.

1932 рік

Спланована та здійснена за підтримки, чи пак з мовчазної згоди «світового співтовариства», акція ліквідації українського народу. В Україні, яка володіла сороками відсотками світового чорнозему, умертвлено голодом до дванадцять мільйонів носіїв української мови, саме селян, щоб зберегти зрусифіковане міське населення. У містах введено карткову систему та паспорти.

1933 рік

Телеграма Й. Сталіна про припинення українізації і знищення більшості українських письменників.

1938 рік

Постанова ЦК КП(б) про обов'язкове вивчення в школах республіки російської мови.

1939 рік

Після «визволення» Західної України – закриття частини українських і відкриття російських шкіл.

1940 рік

Депортація населення Галичини у Сибір.

1946 рік

Постанова Ради міністрів Радянського Союзу про затвердження українського правопису, наближеного до російського.

1946 – 1947 роки.

Голод в Україні.

1947 рік

Каганович провів чистку серед діячів української культури. Знов депортація в Сибір населення Західної України. План вивезення українців у Сибір зірвався через нестачу вагонів.

1949 рік

Заборона повертатися в Україну тим робітникам, котрі були вивезені під час війни разом зі своїми заводами. Для відбудови промисловості в Україні прислали росіян. З КП(б) У виключено за націоналізм три відсотки комуністів на XVI з'їзді партії. На цілину – в Казахстан та Сибір – вивезено сто тисяч українських юнаків та дівчат.

1958 рік

Постанова Пленуму ЦК КПРС про перехід українських шкіл на російську мову викладання. 17 квітня 1959 року Верховна Рада УРСР прийняла відповідну постанову.

1961 рік

Нова програма партії про злиття націй в єдиний радянський, тобто російський, народ.

1962 рік

Репресії проти захисників української мови.

1970 рік

Наказ Міністерства освіти СРСР про написання і захист дисертацій лише російською мовою. Затвердження тільки у Москві.

1972 рік

Друга після війни чистка і репресії проти українства. Усунення з посади першого секретаря ЦК КПУ П. Шелеста за недостатню боротьбу з націоналізмом. Арешти.

1975 рік

Нова цензура «Кобзаря» Т. Шевченка.

1978 рік

Колегія Міносвіти УРСР. Директива «Про вдосконалення вивчення російської мови в українських школах».

1979 рік

Ташкентська конференція «Російська мова – мова дружби народів».

1983 рік

Постанова ЦК КПРС і Ради міністрів Радянського Союзу «Про поліпшення вивчення російської мови у школах республік». Доплата за російську мову викладання – п'ятнадцять відсотків та поділ класів.

СПИСОК ВИСЕЛЕНИХ
У ХОДІ ОПЕРАЦІЇ «ВІСЛА»
СІЛ І МІСТЕЧОК*

РЯШІВСЬКЕ ВОЄВОДСТВО

Повіт Березів

Бахір, Воля Володська, Гарта; Грушівка, Гута, Динів, Коштова, Лясківка, Поруби, Улюч, Яблониця Руська, Ясенів.

Повіт Горлиці

Баниця, Билична, Білянка, Бліхнарка, Бодаки, Боднарка, Борне, Брунари Вижні, Брунари Нижні, Вапенне, Висова, Воловець, Ганчова, Гладішів, Гута висовська, Довге, Ждиня, Ізби, Княтонь, Климківка, Конечна, Криве, Кунькова, Ліщини, Лосе, Маластів, Мащина велика, Незнайова, Новиця, Пантна, Перегонина, Прислоп, Пстружне, Радоцина, Регетів, Рихвалд, Різділе, Ріпки, Ропа, Ропиця Руська, Сенькова, Сквіртне, Смерековець, Снітниця, Ставиша, Усте Руське, Фолуш, Чорна, Шимбарк, Ясьонка, Яшкова.

Повіт Ярослав

Бики, Біла гора, Бобрівка, Боратин, Будзинь, Бучина, Варцаби, Венгерка, Ветлин, Вилева, Висіцько, Вовчате, Воля венгерська, Вілька жапалівська, Воля розвинницька, Воля рокетницька, Воля шувська, В'язівниця, В'яцковичі, Гаратини, Гелюш, Грабовець, Дибків, Діброва, Дібча, Добра, Дубровиця, Дуньковичі, Загребля, Залаззя, Заліська воля, Заміхів, Замойські, Запалів, Заставне, Ігнаші, Казимірка, Кальників, Ковалі, Корчмарі, Колонія, Конячів, Копань, Корениця, Корчова, Кравці, Криве, Крамарівка, Красне, Кругель, Крупки, Кути, Лази, Лежахів, Лупків, Ляшки, Майдан сінявський, Маковисько, Мачуги, Манастир, Мірочин, Місани, Мішталі, Млини, Молодич, М'якиш новий, М'якиш старий, Нелемпіль, Нелипковичі, Ніновичі, Осини, Острів, Павлова, Павлюхи, Повкині, Пивода, Пискорі, Пискоровичі, Пігани, Повнатичі, Порохник, Радава, Радавка, Радимно, Реплин, Ришкова воля, Рожвениця, Розбір, Рокетниця, Рудка, Рудки, Сведобна, Святе, Сінява, Сколошів, Слобода, Слоти, Сотна, Скуратки, Стежки, Сурахів, Сурлиці, Сурмачівка, Тверде, Теробень, Теплиці, Тураки, Тухля, Халупки, Ходані, Хожів, Хотинець, Їрапи, Цаплани, Цидили, Цитуля, Частковичі, Червона воля, Черче, Чудовиці, Шарцаби, Шівсько, Шмулі.

Повіт Ясло

Березова, Вишеватка, Галбів, Граб, Дошниця, Жидівське, Котань, Митар, Ожинна, Перегримка, Розстайне, Свіржова Руська, Святкова велика, Святкова мала, Скальник, Явір'є.

Повіт Коросно

Бірвінок, Вільховець, Вільшня, Гирова, Завадка риманівська, Зиндранова, Мисцова, Мшана, Наділля, Поляни, Терестяна, Тилява, Ясінка.

Повіт Лісько

Бахлява, Бережки, Бережниця, Березка, Березовець, Бібрка, Бізьмігова, Бреликів, Бук, Буковець, Ванькова, Веремінь, Ветлина, Вільхова, Вільшаниця, Вовковия, Воля горянська, Воля мігова, Воля матіяшова, Гільське, Глинне, Городок, Горянка, Гузелі, Гучвиці, Дзюрдзів, Жерденка, Жерниця вижня, Жерниця нижня, Заброддя, Завадка, Завої, Загочев'я, За лісом, Звірин, Зубряче, Кальниця, Кобильське, Криве, Лісько, Лішна, Ліщовате, Луг, Лукавиця, Лукове, Лучке, Манастерець, Манів, Мичків, Мичківці, Мхава, Новосілки, Облази, Орелець, Папова, Полянки, Полянчик, Прислоп, Радева, Райське, Рибне, Романова воля, Ропенка, Руденка, Середне велике, Середне село, Середниця, Смільник, Солина, Солинка, Станкова, Стежниця, Стефкова, Струбовиська, Студене, Творильне, Терка, Тернава горішня, Тернава долішня, Тискова, Тісна, Угерці, Устрики горішні, Хотінь, Чашин, Яворець, Янківці.

Повіт Любачів

Башня горішня, Башня долішня, Бобля, Борова гора, Борхів, Брусно, Будомир, Великі очі, Верхрата, Витки, Воля велика, Вілька горинецька, Вілька зміївська, Гірча, Голодівка, Гораець, Горинець, Гребля, Гута, Гута рожанецька, Дахахи, Дахнів, Дев'ятир, Диків новий, Диків старий, Діброва, Долини, Єнджеювка, Жуків, Забіла, Залісся, Залуже, Змиєвиська, Кадовбиці, Кобильниця волоська, Кобильниця руська, Корнаги-Діброва, Коровиця голодівська, Коровиця лісова, Коровиця сама, Лисі ями, Лівча, Лукавець, Любачів, Люблинець, Маєрівка, Мівків, Молодів, Монастир, Мощаниця, Наріль, Наріль село, Німстів, Нова гребля, Новини горинецькі, Олешичі, Опака, Пірили, Плазів, Полісся, Прісся, Пугачі, Радруж руда, Руда рожанецька, Сколин, Сопіт-Бігалі, Сопіт-

Галані, Старе село, Суха воля, Тимці, Томси, Улазів, Ушкови-
чі, Футори, Хотилуб, Цівків, Цішанів, Шутків, Ялина.

Повіт Перемишль

Аксаничі, Арламів, Бабичі, Батичі, Бахів, Бахорець, Белвін, Бередновичі, Бережава, Берізка, Бірча, Бірча стара, Болестрашичі, Брилинві, Бушковичі, Валява, Вапівці, Вишати-
тичі, Вітошинці, Вовче, Войтівка, Войткова, Воля корінецька, Воля крецівська, Воля кривецька, Вуйковичі, Гаї, Гермоно-
вичі, Гнатковичі, Горохівці, Грузьова, Грушатичі, Гуречко, Гірко, Гута Березка, Гутисько, Даровичі, Добрянкa, Дрогобич-
ка, Дрогоїв, Дубецько, Дуньковички, Жогатин, Журавиця, Залісся, Ісканя, Кальварія панлавська, Кальників, Кам'янка, Кашиці, Кічари, Клоковичі, Княжичі, Конюша, Конюшки, Кописно, Коритники, Корінець, Корманичі, Котів, Крайна, Красічин, Креців, Кречкова, Кривники, Кривча, Кругель ве-
ликий, Кузьмина, Купковчі, Купна, Куп'ятичі, Лази, Липа, Лімна, Литовня, Ліщавa Горішня, Ліщавa долішня, Ліщав-
ка, Лодинка, Лучичі, Макова, Малава, Малковичі, Маргель, Мацьковичі, Медика, Молодовичі, Нагіряни, Накло, Негриб-
ка, Ненадова, Новосілки козицькі, Ольшани, Оріхівці, Орли, Острів, Перкопань, Пикуличі, Підбуковина, Підмостичі, По-
здяч, Посада риботицька, Пралківці, Придатки гутиські, Реч-
піль, Риботичі, Розтока, Рокшиці, Рудава, Руське село, Ру-
шельчичі, Селиська, Сельниця, Середна, Сілець, Скопів, Соло-
не, Станіславчик, Стібно, Суфчина, Тарнавка, Тисова, Торки, Трійця, Трічичі, Тростянець, Фредрополь, Хижина, Хижинка
Юречкова, Явірник руський, Яксманичі, Ямна горішня, Ямна долішня, Ясениця Сівчинська.

Повіт Ряшів

Явірник польський.

Повіт Сянік

Бальниця, Белхівка, Биківці, Вапниська, Великополе, Вислок, Височани, Військо, Вільке, Вільхівці, Волиця, Воля вижня, Воля нижня, Воля петрова, Воля сенкова, Воля яворо-
ва, Гломча, Голичків, Дальова, Дора шляхетська, Дожниця, Долина, Дубенський, Душатин, Завадка морохівська, Загір'є, Загутинь, Залуже, Заслав'є, Збоїська, Кам'янка, Кам'яне, Карликів, Кожушне, Команьча, Королік польський, Куляш-
не, Липовець, Ліски, Лішна, Ляхава, Мокре, Морохів, Мо-
чари, Нагоряни, Полонна, Петрова воля, Поляни суровичні,

Помірки, Посада, Яслиська, Прелуки, Прибишів, Радошиці, Ракова, Ратнавиця, Репідь, Розпуття, Розтоки, Ропа, Рудавка яслиська, Семушова, Сенькова воля, Сировиця, Солоне, Тирява волоська, Тирява сільна, Токарня, Туринське, Черемха, Чистогорб, Щавник, Явірник.

ЛЮБЛІНСЬКЕ ВОЄВОДСТВО

Повіт Холм

Сідлице

Повіт Грубешів

Америка, Аннопіль, Бережниця, Білеполе, Богородиця, Бояничі, Будинин, Бусьно, Варошин, Вербіж, Вербковичі, Вижлів, Винники, Витків, Вишнів, Войславичі, Воля уханська, Гатовичі, Гільче, Голуби, Голендри, Гонятин, Городище, Городло, Городловиці, Гостинне, Грабовець-Гора, Грубешів, Гусинне, Деканів, Дибинка, Довгобичів, Жовжнів, Жабче, Жнятин, Жужіль, Жуків, Завалів, Задубці, Зосин, Кобло, Козодави, Конотопи, Конюхи, Копитів, Корків, Корошиці, Космів, Которів, Костяшин, Крилів, Кулаковичі, Курамнів, Лапців, Левче, Ліски, Лубів, Мадичі, Масломичі, Матче, Махнівок, М'ягке, Миців, Міняни, Мірче, Модринь, Моложів, Монятичі, Мошків, Неледів, Ниновичі, Нисмичі, Новосілки, Оборовець, Осердів, Опців, Павловичі, Переводів, Перемислів, Печигори, Пивовщина, Пісочно, Полянка, Потуржин, Пригоріле, Ратиборовичі, Радостів, Рогатка, Русинь, Савчин, Свидники, Себечів, Скригочин, Славочин, Сліпче, Старгород, Старосілки, Степанковичі, Стрижів, Стрільці, Сулимів, Теляж, Терebinь, Терещани, Тихобір, Тудорковичі, Угринів, Уханька, Хлоп'ятин, Хоробрів, Хохлів, Цеблів, Цегельня, Черничин, Чортовичі, Чумів, Шиховичі, Шмитків, Шпіколоси, Щебрешин, Юзефин, Янки, Янострів, Ярославець, Ясениця.

Повіт Красний став

Сінниця

Повіт Томашів

Бірки, Бориси, Василів, Вербиця, Верещиця, Вілька вербицька, Волиця, Ворохта, Горай, Городославичі, Гребенне, Губинок, Гута любицька, Гута снядецька, Гута стара, Даниська, Журавці, Завади, Затилля, Зубувиці, Князі, Копське, Коргині, Корні, Корчів, Корчмин, Кривиця, Кунки, Лосинець, Лужки, Любича королівська, Майдан, Махнів, Михайлів, Мости-

містечко, Мриглод, Нетреба, Новосілки, Павлищі, Перевалля, Піддубці, Псари, Річиця, Руда журавецька, Руда любицька, Селиська, Стаї, Сушів, Тарношин, Телятин, Тенетиська, Угнів, Ульгівок, Ходиванчі, Щеп'ятин, Яричів.

Повіт Замостя
Горишів.

КРАКІВСЬКЕ ВОЄВОДСТВО

Повіт Новий санч

Андріївка, Барановець, Берест, Більцарова, Богуша, Вафка, Верхомля, Верхомля войкова, Дубне, Жегестів, Злоцьке, Кам'янка, Котів, Королева руська, Крижівка, Криниця село, Лабова, Лелюхів, Лосє, Людовики, Матієва, Милик, Мохначка вижня, Мохначка нижня, Мушина, Нове село, Перунка, Поворозник, Полянка, Розтока велика, Складисте, Солячна, Тилич, Угринь, Фльоринка, Фрицова, Чачів, Чорна, Щавник, Ястрибик.

Повіт Новий торг
Біла вода, Шляхтова, Чорна вода, Явірки.

* Список із книги Є. Місила Депортація українців. Акція «Вісла».

Географічні назви подаються за: Володимир Кубійович. Етнічні групи південно-західної України (Галичини) на 1.09.1939 р. (Мюнхен, 1983).

ЛІТЕРАТУРНІ ДЖЕРЕЛА

БІБЛІЯ.

1. Андрусак М. Нариси з історії галицького москвофільства. – Л., 1935.
2. Антифон: тримісячник Перемисько-Новосанчівської єпархії, № 8, 2008.
3. Аркас Микола. Історія України-Русі. – Краків, 1912.
4. Баран С. Земельна справа в Галичині. – Авсбург, 1948.
5. Белинский В. В. Страна Моксель, или Открытие Великороссии: Роман– исследование. – Изд. 2-е. – К.: Ви-во ім. Олени Теліги, 2007.
6. Бендза Маріан. Християнізація польських земель. //Церковний календар 2006 року. – Сянок: Видання Перемисько-Новосанчівської єпархії, 2006.
7. Бліхар В. С. Соціально-філософські погляди Андрея Шептицького. – Львів: Край, 2009.
8. Бородач Василь. На грані двох світів. – Львів: Каменярь, 2001.
9. Будзінська В. Польська «паціфікаційна акція» в Галичині та українська громадськість зарубіжжя // Наукові зошити історичного факультету Львів. держ. ун-ту. – Львів, 1999. – № 10.
10. Будзиновський В. Хмельниччина в Галичині. – Відень, 1917.
11. Бузина Олесь. Тайная история Украины-Руси. – 3-е изд. – К.: Довіра, 2007.
12. Влох Михайло. Винники, Звенигород, Унів та довкільні села. /Іст.-мемуарний зб. – Чікаго, 1970.
13. Войтович Леонтій. Князівські династії Східної Європи (кінець IX – початок XVI ст.). Склад, політична і суспільна роль. – Львів, 2000.
14. Войтович Л. Удільні князівства Рюриковичів і Гедиміновичів у XXII – XVI ст. – Львів, 1996.
15. Войтович Л. Юрій Львович та його політика //Галичина і Волинь в добу середньовіччя. До 800-річчя з дня народження Данила Галицького /НАН України, Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича. Історичні та культурологічні студії. – Львів, 2001.
16. Возняк М. Кирило-Мефодіївське братство. – Львів, 1921.
17. Гаврилук Юрій. Дорогичин – місто короля Данила. – Вісник Любачівщини, №9, 2003.
18. Галуха Л. Розвиток православ'я на Холмщині і Підляшші у 20-30-х роках XX століття: Зб. наук. праць «Українці Холмщини і Підляшшя». – Луцьк: РВВ «Вежа», 2008.
19. Гетьманчук М. П. Між Москвою та Варшавою: українське питання у радянсько-польських відносинах міжвоєнного періоду (1918-1939 рр.). – Львів: Ви-во нац. ун-ту «Львівська політехніка», 2008.

20. Гетьманчук М. П. Перша світова війна та її вплив на розв'язання українського питання в ході польсько-радянської війни (вересень-листопад 1939 р.) // Війс.-наук. вісник Війс. ін-ту при НУ «Львівська політехніка». – Львів, 2005. – Вип. 7.

21. Гетьманчук М. П. Політика Польщі щодо українського шкільництва у процесі реалізації умов Ризького договору (1921 – 1939 рр.) // Зб. наук.-метод. праць Війс. ін-ту при ДУ «Львівська політехніка». – Львів, 2002. – Вип. 4.

22. Гетьманчук М. П. Православна церква у політиці Польської держави міжвоєнного періоду (1921 – 1939 рр.) // Українська національна ідея: реалії та перспективи розвитку: Зб. наук. праць. – Львів: Ін-т народознавства НАНУ; Ін-т українознавства НАНУ, 2000. – Вип. 5.

23. Гетьманчук М. П. Про наслідки польсько-радянської війни 1920 року // Зб. наук.-метод. праць Війс. ін-ту при ДУ «Львівська політехніка». – Львів, 1999. – Вип. V.

24. Головка О. Б. Корона Данила Галицького: Волинь і Галичина в державно-політичному розвитку Центрально-Східної Європи раннього та класичного середньовіччя. – К.: ВД «Стилос», 2006.

25. Горний Михайло. Ліквідація Холмської греко-католицької єпархії: наслідки для українців Холмщини і Підляшшя // Українці Холмщини і Підляшшя: історична доля, духовна і матеріальна культура впродовж віків : Зб. наук. праць / Упор. М. М. Кучерепа, Н. Г. Сташенко; за заг. ред. М. М. Кучерепа. – Луцьк: ВАТ «Волинська обласна друкарня» – РВВ «Вежа» Волин. нац. ун-ту, 2008.

26. Горний Михайло. Українці Холмщини і Підляшшя. / Видатні особи ХХ століття. – Львів, 1997.

27. Грушевський Михайло. Історія України. Т. 2. – К.: Либідь, 1991.

28. Гураль П. Ф. Територіальна громада в Україні: історико-правове дослідження. – Львів: Край, 2008.

29. Длугош Ян. Збірка праць. Історія Польщі. Т.3. Кн.9. – Краків, 1876.

30. Довідник з історії України. Т.2. – К.: Генеза, 1995;

31. Довідник з історії України. Т.3. – К.: Генеза, 1999.

32. До подій на Холмщині п'ятдесят років тому // Літопис Волині: Наук.-попул. зб. ін-ту Волині і т-ва «Волинь» у Вінніпезі. – 1990. – Ч. 16.

33. Дорошенко Дмитро. Нариси з історії України. Т. 1. – Мюнхен: Дністрова хвиля; Київ: Глобус, 1991.

34. Дорошенко Дмитро. Нариси з історії України. Т. 2. – Мюнхен: Дністрова хвиля; Київ: Глобус, 1991.

35. Дорошенко Д. Історія Української Православної Церкви. – Берлін, 1940.

36. Дорошенко Д. Православна Церква в минулому і сучасному. – Прага, 1940.

37. Жуків Б. Нищення церков на Холмщині в 1938 році. – Краків, 1940.

38. Зиморович Б. Історія міста Львова. – Львів, 1835.

39. Зубрицький Д. Хроніка міста Львова. – Львів, 1844.

40. Іваник Мирослав. Депортації з Закерзоння після акції «Вісла». – Гомін України, 2007, № 17.

41. Ісаєвич Я. Д. Місто, князівство, держава // Львівщина: Історико-культурні та краєзнавчі нариси. – Львів, 1998.

42. Ісаєвич Я. Галицько-Волинська держава. – Львів, 1999.

43. Ісаєвич Я. Галицько-Волинське князівство доби Данила Галицького та його нащадків // Галичина і Волинь в добу середньовіччя. – Львів, 2001.

44. Історія Львова/ У з т . – Т. 1 (1256-1772). – Львів: Центр Європи, 2006.

45. Історія Львова в документах і матеріалах. – К.: Наукова думка, 1986.

46. Канигін Юрій. Шлях аріїв /Україна в духовній історії людства. – К.: А.С.К., 2005.

47. Кіцак В. Розселення українців Польщі в УРСР (1944 – 1947): Переселення із південних та східних областей в Західну Україну // Молода нація: Альманах. Випуск 1. – К., 2000.

48. Curul i Metody Apostolowie i Nauczyciele Slowian /Red. J. S. Galek. – МІС, L. Gorka SVD. Lublin, 1991.

49. Ковалевський М. Україна під червоним ярмом. – Львів, 1936.

50. Козак Михайло. Ірина Біда – в'язень Центрального табору праці Явожна. – Гомін України, 2007, № 17.

51. Козій Нестор. Краєни в Олешичах. – Львів, 2004.

52. Костик П. Трагічна доля Холмщини і Підляшшя. – Львів, 1997.

53. Крамар Ю. В. Депортація українців з Лемківщини в 1944 – 1947 рр. // Наук. вісн. Волин. держ. ун-ту ім. Лесі Українки. – 2001. – № 10.

54. Красовський І., Солинка Д. Хто ми, лемки... /Біб-ка Лемківщини 1. – Львів: Ред.-вид. від. (Край), 1991.

55. Кривуцький Іван. Де срібнолентний Сян пливе.... – Львів: Логос, 2002.

56. Кривуцький Іван. «Добровільне» переселення українців з Надсяння (1944 – 1946 рр.). – Львів, 2003.

57. Крип'якевич І. П. Галицько-Волинське князівство. – К.: Наукова думка, 1984.

58. Крип'якевич І. П.. Історія України. – Львів: Світ, 1990.

59. Кручкєвич Г., Солодяк О. Євген Петрушевич – видатний громадський, політичний і державний діяч /Присвячується 145-й річниці від дня народження Є. Петрушевича та 90-й річниці проголошення ЗУНР. – Львів: Край, 2008.

60. Кубійович Володимир. Етнічні групи південно-західної України (Галичини) на 1.09.1939 р. – Мюнхен, 1983.
61. Кульчицький С. Лінія Керзона в історичній долі українського народу // Наука і суспільство. – 1991. – № 11.
62. Кульчицький С. В. Проблеми кордону між Україною і Польщею в радянській політиці 1919 – 1921 рр. // Україна-Польща: історична спадщина і суспільна свідомість. – К.: Либідь, 1993.
63. Кульчицький С. В. Між двома війнами (1921 – 1941 рр.) // Сторінки історії України: ХХ століття. – К.: Освіта, 1992.
64. Купранець О. Ф. Православна церква в міжвоєнній Польщі 1918 – 1939. – Рим: Вид-во оо. Василіян, 1974.
65. Купріянович Григорій. 1938. Акція руйнування православних церков на Холмщині і Південному Підляшші. – Холм, 2008.
66. Купріянович Г. Український етнос на Холмщині та Підляшші у ХІХ – ХХ ст. // Холмщина і Підляшшя. Історико-етнографічне дослідження. – К., 1997.
67. Кучерепа М. М. Національна політика Другої Речі Посполитої щодо українців (1919 – 1939 рр.) // Українсько-польські відносини в Галичині у ХХ ст. – Івано-Франківськ: Плай, 1997.
68. Літопис руський / Перекл. і комент. Л. Махновця. – К.: Дніпро, 1989.
69. Ленартович О. Депортаційно-переселенські акції на Закерзонні 1944 – 1947 років: Зб. наук. праць «Українці Холмщини і Підляшшя». – Луцьк: РВВ «Вежа», 2008.
70. Лемківщина. Надсяння. Холмщина. Любачівщина: інформаційний бюлетень, № 16, березень, 2009.
71. Лепісевич П. М., Терлюк І. Я. Козацька держава і право. – Львів: Край, 2005.
72. Литовченко С. Д. Історія земель українських. – Х.: Фактор, 2007. – (Серія «Україна. Вчора, сьогодні, завтра»).
73. Львів: Історичні нариси. – Львів: Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича, 2001.
74. Майоров А. В. Великая Хорватия: Этногенез и ранняя история Прикарпатского региона / Отв. ред. А. Ю. Дворниченко. – СПб.: Изд-во С.-Петербур. ун-та, 2006. – 209 с.
75. Макар Юрій. Холмщина і Підляшшя в першій половині ХХ століття: Історико-політична проблематика. – Львів: Ін-т українознавства НАН України ім. І. Крип'якевича, 2003.
76. Макарчук Степан. Ендодемографічні зриви у складі українського населення Холмщини і Підляшшя в другій половині ХІХ – першій половині ХХ століття // Українці Холмщини і Підляшшя: історична доля, духовна і матеріальна культура впродовж віків: Зб. наук. праць / Упор. М. М. Кучерепа, Н. Г. Стащенко; за заг. ред. М. М. Кучерепа. – Луцьк: ВАТ «Волинська обласна друкарня» – РВВ «Вежа» Волин. нац. ун-ту, 2008.

77. Макарчук С. А. Переселення поляків із західних областей України в Польщу у 1944 – 1946 рр. // Укр. істор. журнал, 2003. – № 3.
78. Макарчук В. С. Державно-територіальний статус західноукраїнських земель у період Другої світової війни (1939 – 1945 рр.). Історико-правове дослідження. – К.: Атака, 2007.
79. Макарчук С. А. Ставлення української громадськості Галичини до Польської держави (1918 – 1923) // Дослідження з історії України: Вісник Львів. держ ун-ту. Серія іст. – 1995. – Вип. 30.
80. Макарчук С. А. Український етнос (Виникнення та історичний розвиток). – К.: НМК ВО, 1992.
81. Матвійчук Олег. Доля українських храмів Холмщини і Підляшся у ХХ ст. – Львів: Камула, 2008.
82. Матяцук Валентина. Історія українського війська. – Львів: Край, 2004.
83. Мацяк В. Галицько-Волинська держава в нових дослідках. – Авсбург, 1948.
84. Мацюк О. Я. Замки і фортеці Західної України. Історичні мандрівки. – Львів: Центр Європи, 2005.
85. Мірчук П. Причина загибелі УНР // Державність. – 1991. – № 3; 1992. – № 1-2; 1994. – № 1-2.
86. Місило Є. Депортація українців. Акція «Вісла»: пер. з пол. // Волинь, 1993. 13 берез. (Акція “Wisla”. – Warszawa, 1993).
87. Місило Є. Українці у Польщі (1944 – 1947): генеза акції «Вісла» // Україна і Польща між минулим і майбутнім. – Л., 1991.
88. Мельник В. Вулицями старовинного Львова /Серія “Історичні місця України”. – Вид. 3-тє. – Львів: Світ, 2006.
89. Млиновецький Р. Нариси з історії українських визвольних змагань 1917 – 1922 рр. (Про що «історія мовчить?»): У 2 т. – Торонто: Basilian Press, 1973. – Т. 2.
90. Монастир святого Онуфрія у Львові. Сьомі драганівські читання / Упор. Лев Скоп. – Львів: Місіонер, 2007.
91. Надольський Й. Депортації як засіб політичних репресій: Зб. наук. праць «Українці Холмщини і Підляшся». – Луцьк: РВВ «Вежа», 2008.
92. Назарук О. Галичина і Велика Україна. – Львів, 1936.
93. Нариси історії Львова. – Львів, 1956.
94. Нищення української мови поневолювачами України. / Всеукраїнська правозахисна газета, № 3, листопад, 1995.
95. Огієнко І. Історія українського друкарства. – Львів, 1925.
96. Олійник П. Лихоліття Холмщини і Підляшся. – Прага, 1941.
97. Олійник П. Як польщили Посяння. – Краків, 1941.
98. Онуфрійчук М. Мета, характер і наслідки примусового переселення етнічних українців із території Холмщини й Підляшся: Зб. наук. праць «Українці Холмщини і Підляшся». – Луцьк: РВВ «Вежа», 2008.

99. Пастернак Я. Перша бронзова доба в Галичині. – Львів, 1933.
100. Парсаданова В. С. Депортация населения из Западной Украины и Западной Белоруссии в 1939 – 1941 гг. // Новая и новейшая история. – 1989. – №2.
101. Парсаданова В. С. Трагедия Польши в 1939 г. // Новая и новейшая история. – 1989. – №5.
102. Памяць. Драгічынскі раён /Гісторыка-дакументальныя хронікі гарадоў і раёнаў Беларусі. – Мінск: Белта, 1997.
103. Пахолук З. Холмська греко-католицька гімназія (до історії створення і функціонування): Зб. наук. праць «Українці Холмщини і Підляшшя». – Луцьк: РВВ «Вежа», 2008.
104. Процюк Віталій. Книга пам'яті: 1944-2004 / До 60-річчя польсько-українських кривавих подій на Закерзонні. – Львів: Сполом, 2004
105. Путько-Стех Анізія. Українські священники Закерзоння. Хроніка репресій. – Львів: Сполом, 2007.
106. Сагринь: біль і печаль наша: книжка свідчень / Упор. І. Банащук // Суспільно-культурне товариство «Холмщина». – Львів: Каменяр, 2007.
107. Салюк І. Й., Горний М. М. Історична Холмщина в описах, дослідженнях і спогадах. – Львів, 1996.
108. Свідерська Н. Українське питання в європейській політиці навесні 1939 року // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. – Львів: Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича, 2000. – Вип. 7.
109. Стех Ярослав. Пропам'ятна книга українських діячів Перемильщини. – Перемишль, Тирс Венгринович, 1971; Перемишль-Львів: Сполом, 2006.
110. Субтельний Орест. Україна. Історія.– Київ: Либідь, 1996.
111. Україна – Польща: важкі питання: Матеріали II Міжнарод. семінару істориків «Українсько-польські відносини в 1918 – 1947 роках». Варшава, 22 – 24 травня 1997 р. / Відп. ред. М. Кучерепа. – Варшава, 1998. – Т. 3.
112. Шанковський Л. Українська Армія в боротьбі за державність. – Мюнхен: Дніпрова хвиля, 1958.
113. Швагуляк М. З історії українсько-польських взаємин напередодні та під час німецько-польської війни 1939 р. // Україна – Польща: історична спадщина і суспільна свідомість. – К., 1993.
114. Шелухін С. Україна – назва нашої землі. – К., 1995.
115. Шестопал Матвій. Євреї на Україні: історична довідка. – К.: МАУП, 2002.
116. Штепа Павло. Українець і москвин: дві протилежності (Серія: Постаті та ідеї. Вид.2). – Дрогобич: Відродження, 2008.
117. Черкес. С. Й. Закерзоння / Історико-мемуарний нарис. Спогади. – Львів: Край, 2006.

Автор висловлює щиро подяку
за фінансову допомогу у виданні книги
справжнім українцям, вірним синам свого народу,
які цікавляться історією рідного краю
та прагнуть, аби сучасники знали правду про минуле
Галицько-Закерзонської України,

д о б р о ч и н ц я м

Тарасу СТЕЦЬКІВУ – народному депутату України
та Регіональному добровільному об'єднанню «Нова хвиля»

Ярославу ДУБНЕВИЧУ – уповноваженому представнику
фракції блоку політичної партії «БЮТ»

Данилові ЯРЕМІ – депутату Львівської міськради,
голови Львівської обласної організації партії ХДС

Михайлові ДАЛІЮ – заступнику начальника
Львівської обласної ДАІ УМВСУ у Львівській області

Ержіці МАРТИНІВ – директору ТзОВ «Плантпол Україна»

Віктору ШКІЛЮ – директору ТзОВ «Віктар»

Богдану МАЦЬКІВУ – директору ТзОВ «Олдан»

Михайлові МАКАРУ – директору ТзОВ «Ресторан «Високий замок»

Андрію СОГОРУ – директору туричної агенції «Еліта-бізнес»

Петрові ЛАДУБЦЕВІ – голові сільської ради села Чижки

Щиро вдячна за пожертви на книгу
Депутатам Львівської обласної ради

- д о б р о д і я м -

Богданові КУКУ – голові громадського об'єднання порятунку Львова

Іванові КУП'ЯКУ – працівнику Мостиської митниці

Тарасу КЕРНИЦЬКОМУ – президенту ТзОВ «Укренерго»

Романові ІЛИКУ – голові комісії з питань освіти і науки облради

Тарасу КОЛТИКУ – генеральному директору ТзОВ «ТІК ЛТД»

Автор вдячна
за моральну підтримку
профспілковим діячам,
які долучилися до видання книги
за принципом «З багатих по нитці – бідному сорочка»,

Романові ДАЦЬКУ – голові Об'єднання
профспілок Львівщини

Михайлові ТАРНАВСЬКОМУ – голові ЛООПІ
агропромислового комплексу

Лідії ТРАКАЛО – головному бухгалтеру ЛООПІ
енергетики та електротехнічної промисловості України

Іванові ШИМЕЧКУ – голові профспілки
Західної електроенергетичної системи НЕК Укренерго

Висловлюю подяку
за солідарність з моєю позицією,
розуміння вагомості теми
та допомогу у пошуку цікавих джерел інформації
патріотичним за духом країнам –

журналістові *Володимиру ШАЛАЙСЬКОМУ*
професору *Миколі ГЕТЬМАНЧУКУ*
голови товариства «Холмщина» *Іванові БАНАЩУКУ*

Ірина Цельняк

народилася 1953 року у селі Чішки біля Львова в родині переселенців з Холмщини.
Батько – Роман Цельняк –
уродженець села Мазіли,
мати – Лідія Сікора – Ріпліна Томашівського повіту Люблінського воєводства.
Репресії та виселення мамина родина пережила у селі Стенятин.

Студіювала у Ризькому та Львівському університетах на факультетах юридичному та журналістики, закінчила редакторський факультет за спеціальністю журналіст-редактор УАД.

Працювала педагогом, молодшим науковим співробітником Інституту суспільних наук, оглядачем преси ЦНТІ.

З 1974 року – на посадах коректора, редактора, головного редактора, з 2002 року – директора видавництва "Край".

З 1995 року видає тематичні збірки віршів для дітей:

"Прощай, школо!", "Зустрічай нас, школо!",

"Свято Миколая", "Легенда про Святого Миколая",

"Дарунок Святого Миколая", "Великодня писанка",

які мали кілька перевидань,

збірки поезій "Це Богом дане слово Мама..." (2000 р.),

"Материнська доле, материнський боле..." (2005 р.),

віршовані збірки сатири, гумору, байок, казок, притч,

легенд "Маскарад" (2002 р.) та лірики "Оголена душа" (2003 р.),

прозові твори історичної тематики "Легенди про київських князів" (2004 р.),

"Українські князі. Данило: Перекази про князювання Ростиславичів

у Галицькій та Романовичів у Галицько-Волинській державі" (2006 р.),

історичні повісті "Доля князів Данила і Василька" (2007 р.),

«Князь Лев і його нащадки» (2008 р.).

Ніколи не була членом ні однієї партії, спілки, товариства.

Має велику надію, що її історичні твори допоможуть

співвітчизникам вивчати історію свого краю,

дізнатися більше про минуле своїх предків.

Живе, аби виконати чесно свою місію на землі та залишити згадку в щирому і правдивому слові...

Сподівається на духовне прозріння

та світове утвердження українського народу.

Науково-популярне видання

Ірина Романівна ЦЕЛЬНЯК

**«ПЕРЕСЕЛЕНЦІ»: ТИСЯЧОЛІТНЯ ДОРОГА
ХОЛМЩИНИ, ПІДЛЯШСЯ,
НАДСЯННЯ ТА ЛЕМКІВЩИНИ**

Історична розповідь

Львів Видавництво «Край» 2009

**Авторська редакція
Ілюстрації та дизайн Дмитра Конюхова**

**Рецензент – М. П. Гетьманчук, доктор історичних наук,
професор, завідувач кафедри філософії та політології
Львівського державного університету внутрішніх справ**

**Коректор Анна Коберська
Комп'ютерна верстка Геннадія Кундельського**

**Підписано до друку 17.08.2009. Формат 70x100/16
Гарнітура SchoolBook. Друк офсетний. Папір офсетний.
Обл.-вид.арк. 28,5. Друк. арк. 30,16. Ум. фарбовідб. 32,04.
Наклад 1000 прим. Вид. № 17. Зам.№ 85.**

**Видавництво «Край» (КВП облради).
79008, Львів, Підвальна, 3.
Свідоцтво держреєстрації ДК № 1414.
Тел./факс 235-53-28; 8-067-765-53-11.**

**Друк – ФОП Муха Ю.М.
79000, м. Львів, вул. Дорошенка, 24.
Свідоцтво держреєстрації В02 № 965799.
Тел.: (032) 272 78 97; 8 096 270 6287; 8 096 457 4093.**

У Н

шів

ВА РУСЬКА

Сокаль

Радехів

Стур

Кам'янка-Струмилова

Жовква

ЗОЛОЧІВ

XI.1918

Львів

Бібрка

Перемишляни

БЕРЕЖАНИ

Збарж

XII.1918

ТЕРНОПІЛЬ

Скалат

Теребовля

Жидачів

Рогатин

Підгайці

Серет

СТРИЙ

Калуш

У Н Р

IV.1919

СТАНІСЛАВІВ

Бучач

Гусятин

Тлумач

Городенка

ЧОРТКІВ

Борщів

Запашки

Богородчани

Надвірна

Прут

КОЛОМІЯ

Снятин

Заставна

Кіцмань

Камінь на Поділлі

Печеніжин

Косів

Вашківці

Буковина

Чернівці

Хотин

Бессарабія

Рахів

Вашківця

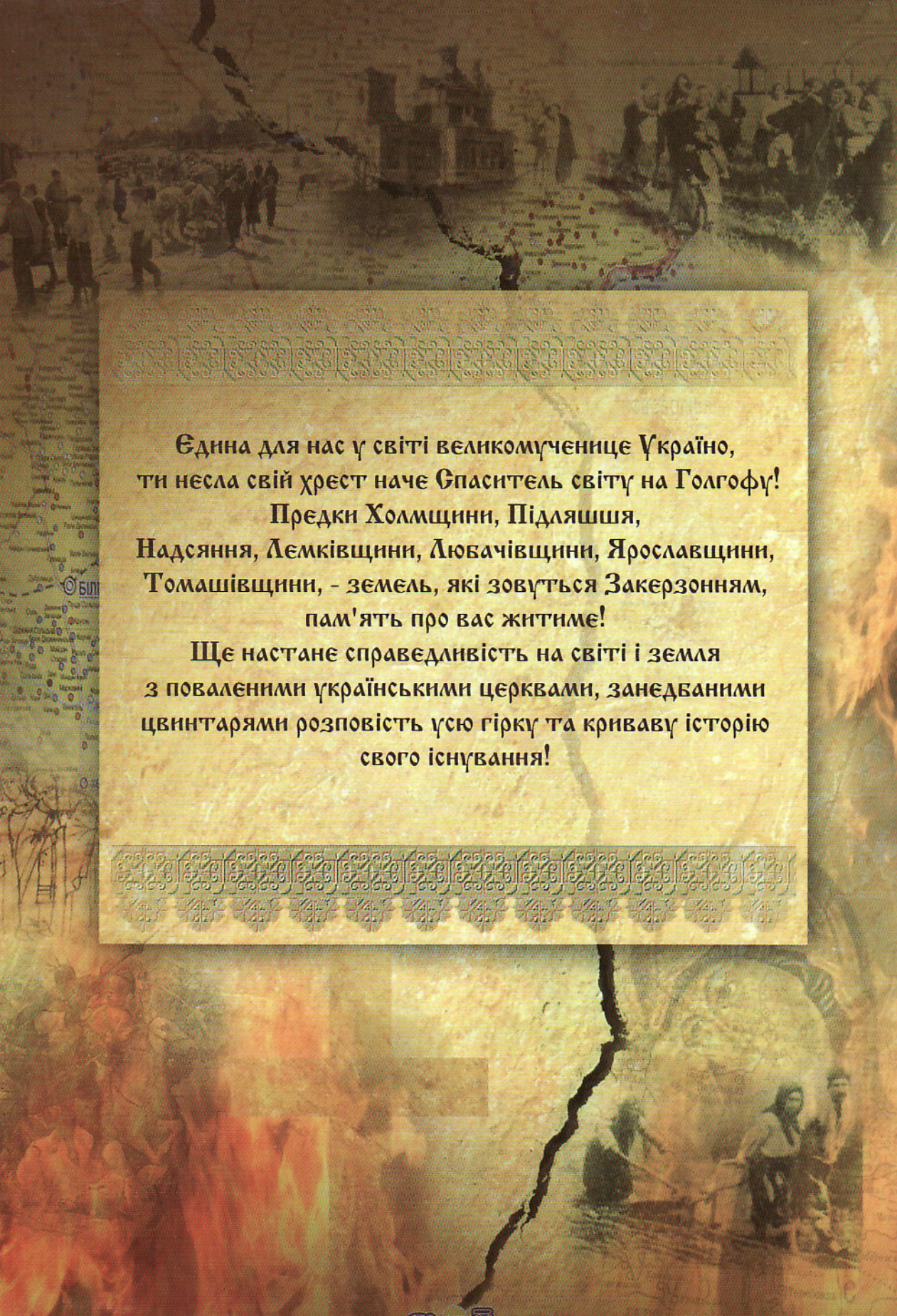
Сторожинець

Серет

Банилів-Воласький

Борша

Серет

Єдина для нас у світі великомученице Україно,
ти несла свій хрест наче Спаситель світу на Голгофу!
Предки Холмщини, Підляшшя,
Надсяння, Лемківщини, Любачівщини, Ярославщини,
Томашівщини, - земель, які зовуться Закарпаттям,
пам'ять про вас житиме!

Ще настане справедливість на світі і земля
з поваленими українськими церквами, занедбаними
цвинтарями розповість усю гірку та криваву історію
свого існування!